

VARIA

IV

**Bratislava — Banská Bystrica
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela
1995**

VARIA

IV

**Materiály zo IV. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra — Piesok 30. 11.—2. 12. 1995)**

**Zostavili
Mira Nábělková
Pavol Odaloš**

**Bratislava — Banská Bystrica
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela
1995**

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava
Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela
Banská Bystrica

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava
Pedagogická fakulta Univerzity Mateja Bela
Banská Bystrica

Vedecký redaktor
PhDr. Ivor Ripka, CSc.

Recenzent
Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Obsah

Ivor Ripka	Úvodné slovo	5
Mária Imrichová	Nové onomastické tvary	7
Wirginia Mirosławska	Ženské osobné mená v matrikách z Lutomierska a Kazimierza (17 a 18 stor)	10
Iveta Šlabjarová	Žive mena v Diviackej Novej Vsi	14
Jaromír Krško	Onymizácia apelatív v chotárných názvoch obce Revúčka	19
Tomáš Bánik	Z hláskoslovnia breznianskeho nárečia	22
Martina Čeripková	Nárečie sotackej oblasti pri Sobranciaciach z hládiska slovensko-ukrajinských jazykových vzťahov	30
Andrea Červenická	Jazyková analýza komunikácie v malej sociálnej skupine	34
Jana Kesselová	Tematické postupnosti v spontánnom monológovi v skupine	42
Mariana Stejskalová	Druhy jazykovej tvorivosti pri riešení divergentných úloh	48
Marianna Sedláková	K ranému štádiu vývinu detskej reči	55
Jozef Štefánik	Slovensko-anglický intencný bilingvизmus	60
Marián Groma – Gabriela Lachkovičová	Formy reprezentácie textu u nepočujúcich (Úloha manualných znakových systémov)	65
Giorgio Cadorini	Jazyková situácia Furlanska jako mnohojazyčne oblasti	73
Pavol Odaloš	Príspevok k problematike výskumu písaných prejavov zahraničných vysokoškolákov študujúcich slovenčinu	78
Miroslav Popper	Kontextuálna podmienenosť interpretácie modálnych slovies	83
Jozef Pallay	Emocionálnosť ako nedocenená základná obsahová kategória v jazykovednej literatúre	91
Vladimír Garjanski	Subjekt, diskurz, potreby	97
Lubomír Kováčik	Funkcia antonym v šturovskej poézii	105
Lubor Králik	K otázke slovanských kontinuantov ide *(s)ker- „krútiť, pliesť“	110
Alexandra Rajčanová	Mena koni v lexikografických prácach zo začiatku storočia	117

Vážení přítomní, milí mladí přátelia,

tradícia nepatrí k rozhodujúcim hybným faktorom spoločenského vývinu, ale predstavuje základný predpoklad akéhokoľvek kultúrneho i vedeckého pokroku a jeho kontinuity Výbor Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV chce aj v novom funkčnom období kontinuitne usporadúvať stretnutia kalendárne i služobne mladých bádateľov z oblasti spoločenských vied Túto v istom zmysle gestorskú či sponzorskú zložku svojej činnosti pokladá za mimoriadne perspektívnu a užitočnú, a preto pripravil už IV kolokvium mladých (jazykovedcov). Čas i priestor sú pri organizovaní stretnutí tradičné konštanty aj tento rok prichádzame v pozdnej jeseni a neopúšťame ani inšpirujúce Malé Karpaty Iba program — a to je žiaduce a potrebné — sa rozširuje a mení rokovania získavajú každý rok nové dimenzie, majú výraznejší interdisciplinárny charakter. Som presvedčený, že tohtoročný program potvrdí platnosť tejto tézy

Organizátorom podujatia sa podarilo udržať tradíciu aj v ďalšom stimulujúcom jave pripravili a vydali zborník príspevkov z minuloročného kolokvia Varia III sú tou najlepšou vizitkou nášho spoločného úsilia prezentovať výskumné výsledky nastupujúcej generácie

Vítam vás úprimne opäť v Modre-Piesku a prajem vášmu rokovaniu úspešný priebeh a tvorivú atmosféru, ktorá by mala zaručiť dobré pracovne výsledky S optimizmom a v dobrej nádeji IV kolokvium mladých jazykovedcov otváram

Modra—Piesok, 30. 11. — 2. 12. 1994

PhDr. Ivor Ripka, CSc.
preseda SJS pri SAV

Nové onomastické tvary

Mária Imrichová

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

Pod pojmom nové onomastické tvary máme na mysli názvy súkromných obchodov, obchodných či výrobných spoločností a firiem, tvorcami ktorých sú spravidla majitelia týchto obchodov. Pri registrácii firmy majitelia musia uviesť taký názov firmy, ktorý nie je totožný s názvom už existujúcej obchodnej či výrobnnej jednotky. Tým je splnené základné kritérium vlastných mien — jedinečnosť, ktorá pripúšťa zaradenie týchto mien medzi vlastné podstatné mená majúce spravidla konkrétny, jedinečný dosah, aktuálny vecný vzťah.

Náš výskum je zameraný na osvetlenie pomenovacích motívov a pomenovacích okolností vlastných mien obchodov a firiem vo východoslovenskom regióne zaregistrovaných po r. 1989. V druhej etape výskumu chceme upriamiť pozornosť na ich začlenenie do slovenského deklináčného systému, resp. ich podriadenie slovenskej deklinácii, pretože vznikajú i podoby slov netypické pre slovenský jazyk.

V tomto príspevku osvetľujeme pomenovací motív názvov niektorých obchodov v Prešove. Zdrojom informácií sú samotní tvorcovia názvov, t. j. majitelia alebo zamestnanci obchodu.

V pomenovacích motívoch sa prejavuje výrazná snaha majiteľa vniesť do názvu pečať vlastnej individuality formou skratiek svojho mena a priezviska, čo do istej miery komplikuje identifikáciu obchodu. Apelatívne názvy (napr. potraviny, textil, cukráreň) sa vytrácajú alebo sa stávajú apelatívnym dodatkom v názve. Využitím vlastného mena nemotivovaného činnosťou, ktorou sa obchod zaoberá, stráca sa možnosť priamej identifikácie druhu obchodu — v konečnom dôsledku kupujúci v mnohých prípadoch nevedia podľa mena obchodu druh obchodu určiť.

Po zistení motívov vzniku približne stopäťdesiatich pomenovaní obchodov v Prešove napriek prvotnému zdaniu chaotickosti vidieť v pomenovávaní istý systém.

1. Najproduktívnejším motivačným činiteľom je meno a priezvisko majiteľa, resp. majiteľov firmy a najproduktívnejším slovotvorným postupom je akronymizácia, tvorenie pomenovaní skracovaním slov, resp. vyberaním začiatočných hlások či písmen alebo slabík rodných mien, priezvisk, prezývok majiteľov. Výsledkom je akronym významovo veľmi málo priezračný. Pri akronymických názvoch sa spravidla vyskytujú apelatívne dodatky. Napr. **Korum** — pekáreň a potraviny, motivované priezviskami majiteľov —

Kopaničák, Rumanič, Mig-ma — nábytok, motivované menom majiteľky — **Migášová Mária, Lujan** — odevy, motivované menom majiteľa a jeho manželky — **Ludmila, Ján, Rasko** — metrový textil, motivované menom **Rastislav Koval, Gabe** — kopírovacie stroje, motivované prezývkami majiteľov — **Gary, Beďa** Názvy firiem **VHV** — potraviny, **IPM company** — drogéria, **GM** — bezpečnostné služby, **A&J** — zelenina, ovocie sú iniciálovými akronymami motivovanými menami majiteľov Názvy motivované priezviskom si tiež vyžadujú apelatívne doplnenie, napr **Berník** — maso **Berník, Eckhaus** — bufet **Eckhaus, Roxav** — export, import každého druhu Posledný názov vznikol upravením priezviska majiteľky — **Roxová**

Motivácia ženským menom je príznačná pre názvy kaderníctiev, kozmetických salónov, drogérií a to i napriek tomu, že majiteľom je muž Zvažuje sa ide o mená manželiek majiteľov, ba i svokier Napr firma **Jana, Zuzana, Helena, Mája, Mary, Evička** a pod

Názvy vznikajú aj akronymizáciou prvých častí mien majiteľov a apelatív, resp skratiek apelatív vyjadrujúcich činnosť, zameranie firmy Napr **B-fructus** — veľkosklad ovocia, **J&P mobil** — autopotreby, **T. B. pirôžky** — výroba a predaj pirôžkov, **Galastroj** — výroba poľnohospodárskych strojov, **Luktos** — predaj elektroniky Posledný názov vznikol z priezviska **Lukáč** a prvých písmen slov zloženého pomenovania vyjadrujúceho činnosť — technicko-obchodné služby

2 Veľmi produktívnym motivačným činiteľom pri vzniku názvu je činnosť, ktorou sa firma či obchod zaoberá Zo slovtvorných postupov sa využíva opat hlavne akronymizácia, výsledkom ktorej sú akronymy z prvých písmen alebo slabík konkrétneho rozvinutého pomenovania Napr firma **P. R. A** — prešovská realitná agentúra, **IPK** — inžiniersko-projektová kancelária, **Geokart** — geodézia a kartografia, **SD** — **OPR** — stavba domov, obchod, projekcia, realizácia, **Citab** — cigarety, tabak, **Grarofab** — gravírovanie, rozmnožovanie **FAB** kľúčov, **Exco** — expert consulting = expertná konzultačná spoločnosť, **Sapex** — samostatnosť, podnikanie, export V posledných dvoch názvoch ani po „rozvinutí“ akronymu nedokážeme identifikovať, čím sa firma zaoberá (**Exco** — počítačová technika, **Sapex** — potraviny a reštauračné služby)

Častým slovtvorným postupom je kompozícia Kompozitá rozličných typov, môžeme ich nazvať i slovnými akronymami, sú významovo priezračnejšie aj napriek tomu, že sú neraz tvorené z cudzích slov Napr **Reprocolor, Termoklima, Glassentrum, Autokomplet, Baby-shop, Car shop, Mnohochuť**

3 Významovo (viac či menej) priezračné sú názvy vzniknuté prehodnotením životnosti Napr firma **Staviteľ, Vodár, Znalec, Praktik, Moletka, Poľovník**

4 Ďalšiu skupinu pomenovaní môžeme nazvať symbolickými menami. V názve firmy je pomenovanie (symbol) tovaru alebo sféry činnosti, ktorou sa firma zaoberá Sú to zväčša priezračné názvy (okrem názvov so skrytou motiváciou) Napr **Gerbera Mango, Pralinka, Candy, Textilia, Topas, Rubín, Karát Hliveta** — predaj hlivy ustricovitej, v názve je použitá prvá časť jej odborného názvu **Hliveta** eritaden Zaujímavá je nepriama, skrytá motivácia ďalších názvov, ktorá svedčí o vzdelanostnej úrovni tvorcu názvu Napr meno kníhkupectva **Havran** je motivované erbom **Mateja Korvína**, ktorý podporoval významných učencov svojej doby, založil **Academiu Istropolitana** a podľa majiteľa „múdrost, školstvo a knihy majú k sebe veľmi blízko“ Firma **Moneta** — predaj záclon, je motivovaná druhým menom bohyně **Juno**, v starorímskom bájosloví ochrankyne žien a manželstva, podľa majiteľky „ženy majú blízko k záclonám, preto použila meno ich ochrankyne“ Firma **Mandala** — predaj ezoteriky, má v názve slovo pochádzajúce z indického pálskeho nárečia, označujúce čarovný, magický kruh, ktorý zohráva v indickom náboženstve dôležitú úlohu

5 Menej frekventované sú názvy motivované miestom, polohou obchodu či firmy Napr **Holičstvo pod gaštanom**, potraviny **Na rožku**, vináreň **Neptún** — neďaleko sochy **Neptúna, Juventus** — kníhkupectvo v blízkosti vysokoškolského areálu, „neďaleko mladých ľudí“ (**juventus** = mladosť), lekáreň **U sv. Trojice** — neďaleko súsošia **sv Trojice**

6 Ďalšou výraznejšou skupinou sú názvy preberajúce názov zahraničnej firmy Majitelia takto pomenovaných obchodov či spoločností sa zaoberajú distribúciou výrobkov danej zahraničnej firmy, prípadne je takýto výrobok len súčasťou ich sortimentu Napr kozmetika **FAnn, Dunlop** — predaj pneumatík, **Husqvarna** — predaj motorových píl, **Metabo** — predaj elektrického ručného náradia, **Panda textiles** — detský textil

Záver Po spracovaní doteraz získaného materiálu sme zistili, že tvorcami názvov novovznikajúcich obchodov sú prevažne ich majitelia Lexikálnym zdrojom sú slovenské a cudzojazyčné (hlavne anglické) proprietá a apelatíva, od ktorých sú názvy utvorené špecifickými derivačnými postupmi, najčastejšie akronymizáciou a proprializáciou Mnohé názvy sú málo priezračné, preto sa pri nich nachádzajú apelatívne dodatky Vplyv cudzích jazykov po roku 1989 je najviditeľnejší práve v tejto oblasti Príklady takýchto (často priamo prevzatých) názvov hovoria samy za seba — **Cash & Carry, Avant Garde, Copaline Baguette, Baby-shop, Car shop, Glassentrum, Reprocolor, Candy, Johnny, Mary, Color, Carlo, Song, Business for you, Today** Veľmi rozpačito pôsobia apelatívne dodatky v anglickom jazyku, ktorých úlohou by malo byť bližšie určenie firmy, napr **Opal** — building, **fytos, leasing, Eline** — predajňa second hand textilu, **Krash** — the communications systems a pod Protikladom k cudzojazyčným názvom a možno istou reak-

ciou na ne sú názvy v dialekte Ich frekvencia je však malá Napr Štempel — výroba pečiatok, Mišung — obchod s oblečením a inš , Železni sklep — železiarstvo, Aletakoj — projektová kancelária

Okrem silného vplyvu anglického jazyka (využívanie anglickej lexiky) sme zaznamenali aj častý výskyt hlásky x, v slovenčine málo frekventovanej, ktorá, ako sa nazdávame, plní príznakovú funkciu, napr v názvoch Exco, ObuvEX, Sapex, Topex, Kerimax, Texot, Weldex, Korax, Tavex, Martex, Coopex, Frutimex, Hinex, Reflex, Frutex Často sa v písomnej forme využíva písmeno c miesto k, napr Eurocon, Victoria, Romantic, Commerce, Cominfo, Team Electric, Exco, ako aj dvojice písmen nezvyčajné pre slovenský jazyk, napr. PRO Ecclesia, Gasttim, Coopex, Intercommerc Tieto javy sú dôsledkom vplyvu cudzích jazykov a stávajú sa pomaly, ale isto bežným javom v našom jazyku, tvorba názvov obchodov a firiem je jednou z ciest prenikania cudzích slov do jazykového povedomia ľudí

Literatúra

- Encyklopédia jazykovedy Zost J Mistrík Bratislava, Obzor 1993 513 s
HORECKÝ, J Slovenčina v našom živote Bratislava, SPN 1988, s 47—69
MAJTÁN, M Spoločenské fungovanie toponyma In VII slovenská onomastická konferencia Bratislava, Veda, Vydavateľstvo SAV 1980, s 43—49
Nový veľký ilustrovaný slovník naučný Sv 13 , Praha, Gutenberg 1931 320 s
ŠALINGOVÁ, M Malý slovník cudzích slov Bratislava, SPN 1961 458 s

Ženské osobné mená v matrikách z Lutomierska a Kazimierza (17. a 18. stor.)

Wirginia Mirosławska

Katedra Historii Języka Polskiego i Filologii Słowiańskiej, Łódź

Cieľom tohto príspevku je analýza ženských osobných mien zo 17. a 18. storočia z oblasti centrálného Poľska Materiál pochádza z matrik dvoch starých farností (Lutomiersk a Kazimierz), ktoré sa nachádzajú neďaleko Lodže Dokumenty obsahovali zápisy o krstoch, sobášoch a o úmrtiach obyvateľov týchto farností, boli písané ručne po latinsky Poľskú podobu mala väčšina vlastných mien uvedených v matrikách Výnimkou boli krstné mená, takmer vždy písané po latinsky

V skúmaných dokumentoch sú vzhľadom na ich charakter najviac zastúpené antroponymá Nás budú zaujímať ženské osobné mená

Obligatórnym prvkom každej antroponymickej sústavy bolo krstné meno V matrikách bolo zapísaných 143 rôznych krstných mien, z toho iba 57 ženských Najpoužívanejšie ženské mená boli vtedy *Marianna, Katarzyna, Zofia, Agnieszka, Anna* a *Jadwiga* Veľká popularita mena *Marianna* súvisela pravdepodobne s živým kultom Matky Božej v lutomierskej farnosti V tamojšom kostole sa nachádzala kaplnka svätého ruženca, početné obrazy Matky Božej, jej menom bol nazvaný filiálny kostolík Vačšinou však boli deti krstene menom toho patróna, ktorého sviatok pripadal na deň narodenia dieťaťa Dvojité krstné mená boli vtedy ešte zriedkavosťou Pomerne často tak krstili chlapcov šľachtického pôvodu, dvojité ženské mená sa vyskytovali iba výnimočne

Skúmané ženské priezviská môžeme rozdeliť do troch skupín

Prvú skupinu tvoria priezviská motivované apelatívnymi substantívami ženského rodu *Babababa, Babka, Dworka, Gospodyni, Komornica, Mamka, Miemka*, možno tiež *Gędzirajka* a *Ludzcieszka* (v dvoch posledných prípadoch nie je vylúčená derivácia od mužských antroponym)

Do druhej skupiny patria ženské osobné mená, ktoré mali alebo mohli mať im zodpovedajúce tvary v repertoári mužských antroponym, neboli však od nich derivované typickými príponami tvoriacimi priezviská vydatých a slobodných žien

Na prvom mieste treba tu vymenovať adjektívne priezviská so sufixom *-ska*, napr *Badowska, Barwicka, Chlebowska, Dzwonowska, Gadomska, Klinowska, Kucharska, Liberska, Magnuska, Narelska, Ostojka, Papieska, Pniewska, Sieradzka, Siewierska, Suchowska, Walkowska, Zdrojowska* atď , spolu 226 priezvisk tohto typu

Niekoľko antroponym malo podobu prídavných mien ženského rodu korešpondujúcich s mužskými adjektívnymi priezviskami zakončenými na *-y*. *Gośc inna, Kosztowna, Szczęsna, Świeża, Wesola*

Tretia, najpočetnejšia skupina pozostáva zo ženských antroponym derivovaných od mužských pomocou špeciálnych sufixov

Zistili sme tu výskyt piatich maritonymických prípon *-owa, -ka, -ina, -ica, -na* a dvoch patronymických prípon *-anka* a *-owna*

Medzi maritonymikami prevládali deriváty so sufixom *-owa* (172 príkladov) Ich slovotvornými základmi boli mužské krstné mená, napr *Adamowa . Adam, Andrzejowa Andrzej, Balcerowa Balcer, Blązejowa Blązej, Józefowa Józef, Maciejowa . Maciej, Tomaszowa Tomasz* apod , ako aj priezviská manželov *Charcikowa Charcik, Cieloszkowa Cieloszek, Klękowa Klęk, Mordalowa Mordal, Smalcowa Smalec, Wiczorkowa Wiczorek* atď . Vačšina týchto mien bola motivovaná antroponymami zakončenými na spoluhlásky, iba výnimočne sa slovotvorný základ končil na samohlásku

Bułzowa Bułza, Drewienkowa Drewienko, Drewnowa Drewno, Dziedzio-owa Dziedzio, Masłowa Masło, Sztorcistowa Sztorcista

Na druhom mieste, pokiaľ ide o frekvenciu, sú ženské antroponymá s príponou *-ka* Týmto sufixom sa tvorili maritonymiká od mužských priezvisk zakončených na spoluhlásky, napr *Bakatarka Bakatarz, Chrzanka Chrzan, Furmanka Furman, Kowalka Kowal, Lizaczka Lizak, Mordalka Mordal, Wiercioszka Wiercioch, Włodarka Włodarz, Zagrodniczka Zagrodnik* atď, spolu 80 priezvisk V troch prípadoch sufix *-ka* nebol pripojený k celému slovtvornému základu, ale nahrádzal príponu *-ek*, ktorá k tomu základu patrila — *Biadaszka · Biadaszek, Krzysztofka Krzysztofek, Ryczywołka Ryczywołek*

Veľmi početné boli aj maritonymiká so sufixom *-ina* 78 ženských osobných mien s týmto formantom pochádzalo (okrem dvoch výnimiek — *Cudczyzna Cudek, Skowronczyzna Skowronek*) od mužských priezvisk zakončených na samohlásku *-a*, napr *Brewczyzna Brewka, Dudzina Duda, Garzyna Gara, Kalecina Kaleta, Kolasina Kolasa, Mikucina · Mikuta, Szabwina Szabwia, Wronina Wrona*

Dve ženské priezviská boli utvorené pomocou zriedkavých sufixov *-ica* (*Dziadoszyca*) a *-na* (*Gluchna*)

Medzi patronymikami najpočetnejšie boli deriváty s príponou *-ówna* (119) Pochádzali predovšetkým od mužských krstných mien, zakončených na spoluhlásky, napr *Adamówna Adam, Danielówna Daniel, Janówna Jan, Marcinówna Marcin, Markówna Marek, Urbanówna Urban* alebo priezvisk, napr *Bobkówna Bobek, Chudzikówna Chudzik, Grabcówna Grabiec, Hajdukówna Hajduk, Klękówna Klęk, Lizakówna Lizak, Nawrotówna Nawrot, Piecówna Piec, Wieczorkówna Wieczorek, Wróblówna Wróbel* Slovtvorné základy zakončené na samohlásky boli výnimočne *Dziedziónna Dziedzio, Katuzkówna Katuzka, Kolankówna Kolanko, Najdówna Najdo a Wesolówna · Wesoly*.

Druhým patronymickým sufixom *-anka* bolo utvorených 84 ženských osobných mien Základne mužské tvary boli zakončené na samohlásku *-a*, napr *Calczanka · Całka, Domagalanka Domagała, Katurzanka Katura, Kufianka Kufa, Pakulanka Pakuła, Poradzianka Porada, Sowianka Sowa* Dve patronymiká pochádzali od adjektívnych mužských priezvisk na *-y*. *Świezanka Świezy, Weselanka Wesoly* V štyroch prípadoch mali slovtvorné základy na konci spoluhlásky *Barszczanka Barszcz, Gębiczanka Gębic, Skąpczanka Skąpiec a Wypyszczanka Wypyszczak* (tu sa aj skracoval základný tvar o sufix *-ak*) Do tejto skupiny patria aj deriváty utvorené od mužských priezvisk s príponou *-ski* *Chlebowszczanka Chlebowski, Cichańszczanka Cichański, Jasnińszczanka Jasinski, Kaliszczanka Kaliski, Liberszczanka Liberski, Ostojszczanka Ostojski* atď Jedno priezvisko

bolo derivované od skráteného slovtvorného základu — *Poddębiana Poddębianski*, vyskytuje sa však aj podoba *Poddębszczanka*

Ženské antroponymá derivované od osobných mien manželov a otcov sú charakteristické pravidelnosťou slovtvornej stavby Mužské osobné mená zakončené na spoluhlásky motivovali hlavne maritonymiká s príponami *-owa* a *-ka*, ako aj patronymiká so sufixom *-ówna* Mužské základné tvary zakončené na samohlásky tvorili skoro bezvýnimočne priezviská manželiek pomocou prípony *-ina* a dcér pomocou prípony *-anka* Takáto distribúcia horeuvedených sufixov zodpovedá modelu ich prvotnej pravidelnej spájateľnosti, ktorý vypracoval A Zaręba (1966, s 239)

V našom materiáli boli najfrekvencovanejšie deriváty s príponami *-owa* (172) a *-ówna* (119) Môžeme to vysvetliť veľkým množstvom mužských antroponym zakončených na spoluhlásky, ktoré boli typickými slovtvornými základmi pre ženské osobné mená tohto druhu Ťažko však jednoznačne posúdiť, prečo mali takú malú frekvenciu deriváty so sufixom *-ka*, ktoré tiež boli motivované mužskými antroponymami zakončenými na spoluhlásky Prekážkou mohlo byť to, že osobné mena typu *Kowalka, Kuśmierka, Olejniczka* mali takú istú podobu ako apelatíva, čím sa zastieral ich maritonymický charakter Použitie prípony *-owa* (ako aj *-ówna*) bolo tiež pohodlnejšie preto, že slovtvorný základ ostával nezmenený Týmto sa zachovávala motivačná väzba medzi derivátom a jeho slovtvorným základom

Všetky horeuvedené prípony sa dodnes vyskytujú v poľských nárečiach Najfrekvencovanejšie z nich — maritonymické sufixy *-owa, -ina* a patronymické *-ówna* a *-anka* — pozná aj spisovná poľština Je to však ustupujúca slovtvorná kategória, možno okrem pomerne častých tvarov s príponou *-owa* Suffixom *-ica* sa tvoria ženské priezviská v zapadnej časti tešínskeho Šlezska a v niektorých mazovských a malopolských nárečiach Prípona *-na* si zachovala maritonymickú funkciu iba v jednej dedine pri Ostrołęke v Mazovsku (A Zaręba, 1966, s 336)

Záver

1 Skúmaný antroponymický materiál obsahuje bohatší repertoár mužských krstných mien ako ženských Muži boli častejšie ako ženy krstení dvojitými menami

2 Ženské priezviská mali vždy formálne exponenty ženského rodu Mohli byť motivované apelatívnymi substantívami ženského rodu, mohli mať podobu adjektív ženského rodu, prípadne boli derivované od mužských osobných mien pomocou istých prípon Prípony *-owa, -ina, -ka, -ica, -na* tvorili maritonymiká, a *-ówna, -anka* — patronymiká ženského rodu

3. V súčasnej spisovnej poľštine je tvorenie ženských priezvisk od mužských obmedzené, uvedené sufíxy sa používajú iba zriedkavo, naproti tomu sú dobre zastúpené v dialektoch.

Literatúra

Encyklopedia wiedzy o języku polskim. Red. S. Urbańczyk. Wrocław 1978.

ZARĘBA, A.: Formy nazwisk żon i dzieci w dialektach języka polskiego. Cz. I. Onomastica XI, 1966; Cz.II. Onomastica XII, 1967.

Živé mená v Diviackej Novej Vsi

Iveta Šlabjarová

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Bratislava

1. Výskum živých mien sme robili v 200 domoch Diviackej Novej Vsi, v ktorých žilo 497 obyvateľov; 8 domov bolo neobývaných. Vekovú hranicu sme si z praktických dôvodov stanovili nad 20 rokov, vychádzali sme z voličských zoznamov z roku 1992. Zachytili sme stav vo februári 1994. Cieľom výskumu bolo zistiť, koľko osôb zo stanoveného počtu ešte používa živé mená, akými príponami sa živé mená tvoria a čím sú motivované.

2. Predpokladá sa, že vo funkcii determinantu sa na jednoznačnú identifikáciu osôb s rovnakým rodným menom v rozmnženom kolektíve uplatňovali prímená. Na ďalšom stupni vývinu sa už aj pri prímenách uvedomuje pokrvná príbuznosť. Živé mená (ŽM) ako ďalší determinant pomenúvania osôb majú za úlohu spresňovať identifikáciu osôb a ich dominantná antroponymická funkcia je charakterizačná (Krištof, 1969). Majú spravidla funkciu druhého determinantu. Keďže z prímen sa utvárali priezviská, ich funkciu prvého determinantu prevzali ŽM, ktoré si túto funkciu naďalej plnia a stále sa používajú, hoci prevažne len v staršej generácii. Ich počet sa tiež postupne znižuje (v našom výskume sa ukázalo, že z celkového počtu 497 obyvateľov Diviackej Novej Vsi má ŽM 43 %).

3.1 Nafrekventovanejšou príponou, pomocou ktorej je v Diviackej Novej Vsi utvorených až 75 % ŽM, je prípona *-eje*. Táto prípona je nesklonná, je to zmeravený tvar a vo svojej atribútovej funkcii sa správa ako zhodný prívlastok v postponovanom postavení (Doruľa, 1993). Stojí najčastejšie hneď za krstným menom (*Peto Fišereje*), zriedkavo za priezviskom (*Uhlár Fišereje*), častejšie sa používa za obidvoma menami (*Peto* al. *Peter Uhlár Fišereje*) na identifikáciu, ak je potrebná. To isté platí aj pri iných príponách.

Menami tohto typu sa vyjadruje vzťah k jednej rodine. Príslušnosť ku kolektívu, ktorý tvorí jedna rodina, môže byť vyjadrená aj príponami *-ovie*, *-ove*, *-oje*, *-e*, ktoré sú charakteristické pre ostatné oblasti stredného Slovenska, a príponami *-oviech*, *-ových*, *-ých* na západnom Slovensku. Všetky tieto prípony pravdepodobne vznikli z prípony *-ovic*. Východné Slovensko má prípony *-ov*, *-ova*, *-ovo*, ktoré však označujú vzťah k osobe.

3.2 V štyroch prípadoch (2 %) má ŽM v našom materiáli charakter substantívnej prezývky, z ktorej sa však pomocou prípony *-eje* tvorí aj klasická podoba ŽM (*Bosorák — Bosorákeje*, *Oronček — Orončekeje*, *Kahan — Kahaneje*, *Petrík — Petrikeje*). Používajú sa obidve formy. V jednom prípade osoba mala dve ŽM, jedno so zakončením na *-eje* (*Alberteje*, z krstného mena Albert), druhé na *-ch* (*Majerských*, z adjektíva majerský). Zväčša sa používa jedno alebo druhé, zriedkakedy obidve súčasne (*Jožo Alberteje* alebo *Jožo Majerských*).

3.3 Pomocou prípony *-eje* (namiesto spisovných zakončení) je možné utvoriť z takmer každého priezviska tvar, ktorý sa používa v bežnej komunikácii ako modifikácia úradných podôb (Jozef Uhlár — *Jožo Uhláreje*, Viliam Hudec — *Vilo Hudčeje*, Oľga Vavrová — *Oľina Vavreje* atď.). Z celej obce len dve priezviská majú túto podobu ako úradnú (*Mišeje/Mišejová*, *Jankeje/Jankejová*). Veľkú produktivnosť tejto prípony potvrdzuje aj jej výskyt v názvoch podľa domov (ND), napr. *dolk Valeje*, *dolk Pristáčeje*, *dolk Engleje*.

3.4 Ostatné ŽM majú tvar vzťahového adjektíva (*Huorkouskí*, *Lánouska*), prípadne adjektívny zmeravený tvar G pl. (*Košouských*, *Pastierskich*), najčastejšie sa vzťahujúci na miestny názov (Hôrky — *Huorkouskí*, Koš — *Košouskí-ch*), alebo zmeravený tvar G pl. akostných adjektív (*Svetích*, *Mokrých*, *Zaňňích*). Vyskytlo sa ŽM z posesívneho adjektíva od krstného mena Ján, hypok. *Jano — Janov-ich*.

3.5 Využívajú sa aj mená ženských osôb utvorené prechýľovaním pomocou prípon *-ovka* (*Košouka*, odvodené od názvu obce Koš), a *-ka* (*Masarička*, odvodené od priezviska Masaryk(-ová)). Takýmto spôsobom sa utvárajú aj ostatné ženské mená z akéhokoľvek priezviska (Oršulová — *Oršulka*, Kohútová — *Kohútka*, Ženberová — *Žemberka*). Ich používanie je veľmi časté v hovorenom styku.

4.1 ŽM, podobne ako názvy podľa domov, postupne zanikajú. Niektoré sú síce známe u starých ľudí, ale nikto ich už nepoužíva (napr. ŽM *Laskárskich*, ani ND *do Laskárskich*). Na druhej strane existuje situácia, keď ŽM ani nie je potrebné, lebo dané priezvisko je v obci ojedinelé (rodina sa prisťahovala a nemá v obci pokrvných príbuzných), a predsa vzniklo a používa sa (Jozef Belák — *Jožo Bačeje*, Oľga Beláková — *Oľga Bačeje*).

4.2 V niektorých prípadoch sa ŽM jedného člena rodiny prenesie na všetkých jej členov, napr. *Ludovít (Ludvig) Jurík(-eje) Svetích*, *Alena Jurík-*

ovál-eje Svetích, Štefina Jurík-ovál-eje Svetích, prípadne na celé pokrvné príbuzenstvo (všetci Juríkovci majú ŽM Svetích). Takýchto prípadov je málo. Zväčša má ŽM len jeden člen rodiny, prípadne sa prenesie maximálne na manžela alebo manželku, ale iba zriedkavo na deti. Ak treba bližšie identifikovať iného člena rodiny, pridá sa buď k jeho menu alebo k funkčnému členu, ktorý označuje príbuzenské vzťahy (najčastejšie *muš*, *žena*, *céra*, *sin*, *d'iouka* a *chlapec*), ŽM manžela, manželky, zriedkavo rodiča, napr. manželka Stana Iliáša sa pomenúva ako *Anča (žena) Stana (Iliáša) Janovich*, manželka Jána Uhlára — *Tonka (žena) Jana Engleje*; deti podľa rodičov — *Stana Janovich sin*, *Vojtkeje Štefina d'iouka*. Niekedy má osoba aj vlastné ŽM, vtedy sa použije predchádzajúci spôsob alebo vlastné ŽM (*Štefina Vojtkeje d'iouka* al. *Jana Oršulová Hlbočaneje*), príp. sa použijú obidve mená.

4.3 Niekedy sa použije ŽM v postpozícii za krstným menom, príp. jeho hypokoristicťou podobou (Bohumil Blaho — *Bohúš Kocúraneje*), mokedy v zmenenom tvare v antepozícii (*Kocúrankin Bohúš*). Použitie môže byť často odstupňované aj generačne (staršia generácia povie Róbertovi Iliášovi — *Stana Janovich sin*, mladší použijú ŽM s charakterom individuálnej prezývky *Šumo*).

4.4 Viac ŽM má skôr charakter prezývok, ktoré vyplývajú z individuálnej charakteristiky (vlastnosti) jej nositeľa. Tvorja a používajú ich prevažne mladí pre svoju generáciu (*Šumo*, *Brčo*), ale aj staršie generácie pre svojich generačných vrstovníkov (*Bobáča*, *Somarka*, novšie *Trikolorista*).

4.5 Niektoré prezývky sú dedičné. Napr. starý otec bol mäsiarom, syn po ňom zdedil ŽM *Mesiar* (často sa používa aj pejoratívny tvar *Mesiš*) a tak isto volajú aj vnuka (zvyčajne už len pejor. tvarom *Mesiš*).

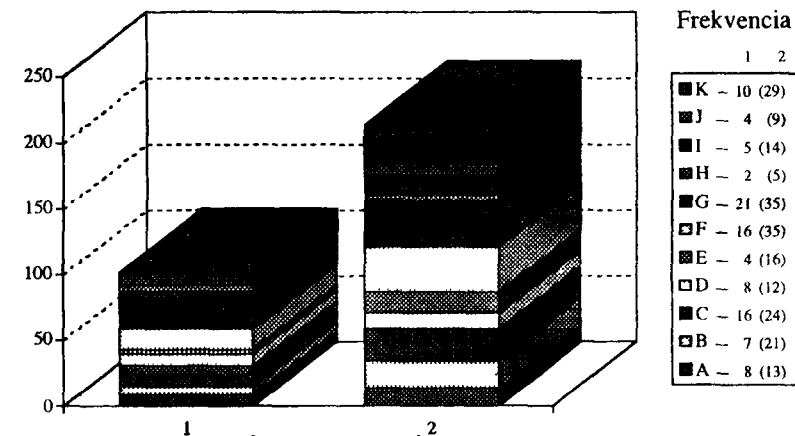
5.1 Ako sme už spomenuli, 213 (43 %) zo 497 obyvateľov Diviackej Novej Vsi má také ŽM, ktoré nie je motivované úradným menom nositeľa. Z toho 181 osôb má ŽM zhodné s ND. Podľa typu motivácie možno ŽM rozdeliť do viacerých skupín (graf na s. 17 naznačuje početnosť takto vydelečných skupín ŽM; číselný údaj za písmenom znamená počet ŽM a údaj v zátvorke počet nositeľov ŽM).

5.2 Najviac ŽM v našom materiáli je motivovaných zamestnaním (graf G). Je to remeslo niektorého predka (najčastejšie starého rodiča): *Kolár-eje*, *Kováč-eje*, *Richtár-eje*, *Pastier-skich*, *Kočiš-eje*, *Minár* (mlynár) -*eje*, *Krajčír-eje* alebo *Krajčír-ik-eje*, *Šustr-eje* (obuvník) al. *Šustrík-eje*, *Šechnár-eje*, *Mesiar*, *Babina* (pôrodná baba), príp. expr. *Cingáč-eje* (zvonár v kostole), alebo terajšie povolanie nositeľa ŽM: *Lesák* (lesný inžinier), *Učiteľ*, *Učiteľka*, aj keď už nie je zamestnaný alebo danú funkciu už nevykonáva: *Miňister* (bývalý minister financií), *Majster* (bol murárom), *Bapka* (pracovala ako pôrodná asistentka).

5.3 Druhú veľkú skupinu (graf C) tvoria ŽM odvodené od mužských krstných mien, najčastejšie od ich neutrálnej podoby: *Gašpar-eje*, *Martin-*

eje, *Peter-eje*, *Matúš-eje*, *Frolian-eje*, *Gregor-eje*, *Albert-eje*, *Ignác-eje*; z hypokoristickej alebo inej domácej podoby: *Petrík-eje*, *Števík-eje*, *Janovich*; z iných expr. podôb: *Gábriš-eje* (Gabriel, Gábriš), *Oliš-eje* (Oliver, Oliš), *Lajoš-eje* (mad.), *Pepík-eje* (čes.); v jednom prípade ostala len časť mena: *Valll'-eje* (z hypokoristickej podoby krstného mena Valenta — Vaľo).

Motivácia ŽM

Číselný údaj za písmenom znamená počet ŽM (stĺpček 1) a údaj v zátvorke počet nositeľov ŽM (stĺpček 2)

5.4 Rovnako veľkú skupinu, ale s väčším počtom nositeľov, tvoria ŽM utvorené z prezývok, ktoré vyplývajú priamo z vlastnosti ich nositeľa alebo niektorého z predkov a ktoré sa preniesli aj na manželku, prípadne aj na deti (udávame len žijúcich nositeľov, ak ich je viac ako jeden; motivácie podľa interpretácie informátorov): *Haluškeje* (je malý ako haluška) — 2 nositelia, *Píšňikeje* (bola pyšná) — 2 nositelia, *Krviceje* (kríval), *Čerteje* (bol veselý ako čert) — 3 nositelia, *Šechnár-eje* (podľa piesne *Nám_e to šechno jenno, nám_e to fuk*), *Pristáčeje* (bol pristáč, priženil sa do bohatej rodiny — prišiel na prístavky) — 3 nositelia, *Oronček* al. *Orončekeje* (pri hre v karty o peniaze ten, čo pomáhal víťazovi, dostal od neho časť výhry, ktorú volali oročka — často pýtal oročku) — 3 nositelia, *Nemých* (mal nemých rodičov). Druhú časť tejto skupiny tvoria individuálne prezývky, ktoré sa vzťahujú len na jednu osobu a vyplývajú z jej vlastnosti: *Bobáča* (je maličkého vzhľadu), *Kosák* (často chodí opitý po ceste, akoby kosil kosou zo strany na stranu),

Šumo (je pekný, šumný), Brčo (má brčkavé vlasy), Somarka (je maďarskej národnosti, preto často používa ženský rod s príponou -ka pre mužský rod), Trikolorista (nosil dlhú trikóloru) — (graf F).

5.4 Ďalšiu väčšiu skupinu s veľkým počtom nositeľov (graf K) tvoria ŽM, ktoré sú pravdepodobne najarchaickejšie, lebo nikto z informátorov si nepamätal, prečo vznikli, čím boli motivované, prípadne sa ich názory rozchádzali: Cvikleje, Halvaseje, Brnákeje, Kahan al. Kahaneje, Bugáreje, Chochuleje, Kaňeje, Mišiakeje, Beňeje, Harazin. Ak aj pri niektorých možno určiť slovo, od ktorého boli odvodené (cvikla, myš, bugár, kahan a pod.), ťažko už zistiť konkrétny pomenovací motív.

5.6 Iné ešte relatívne početné skupiny sú napr. ŽM odvodené od názvu obce alebo mesta, z ktorého nositeľa alebo ich predok pochádzajú, prípadne kde určitý čas pracovali: Polceje (Veľké Pole), Baňaneje (Banky), Kocúraneje (Kocúrany), Koločiankin (Kolačno), Košovských (Koš), Košouka (Koš), Baťeje — pracoval v Partizánskom (v rokoch 1948—49 sa mesto volalo Baťovany, podľa osobného mena Baťa), jeden názov dokonca vznikol zo živého obyvateľského mena: Bosorák al. Bosorákeje (podľa obce Hradište — obyvatelov tejto dediny volali Bosoráci, lebo tam vraj žilo veľa bosorákov) — (graf A).

5.7 Časté sú aj prípady, keď sa ŽM utvorilo z priezviska rodičov manželky, ktoré je zväčša jej rodným menom: Oršuleje, Fišereje, Hlbočaneje, Blaheje, Ďuriceje, Viškrapkeje, Besedeje, Poliakeje (graf D).

5.8 Menšiu, ale na množstvo nositeľov početnú skupinu, tvoria ŽM odvodené z názvu časti obce alebo miesta: Svetích (bývajú pri soche sv. Jána), Huorkovskí (bývajú v časti obce Hôrky), Majerských (bývali na Majeri), Lánouská (bývajú na lúkach, ktoré volali Lány), Zaňňích (bývali v zadnej časti domu), Horňích (Močiarních) a Dolňích (Močiarních) (jeden býval na hornej strane močaristej pôdy, druhý na dolnej strane) — (graf B).

5.9 Ostatné skupiny sú málo početné:

— podľa vlastníctva niečoho: Pajtovských (mali väčšiu pajtu ako dom), Jančekeje (mali veľkú jančekovskú jablňu), Krčmáreje (vlastnili krčmu), Bačeje (majú salaš v Terchovej), Zahradouských (majú veľkú záhradu) — (graf I);

— podľa priezviska predchádzajúceho majiteľa, od ktorého dom kúpili alebo po ktorom ho zdedili: Juríkeje (Jurík), Engleje (Engel), Mokrich (Mokry),

— podľa zamestnania predchádzajúceho majiteľa: Išpáneje (bol išpán, správca majetkov) — (graf E);

— iné rôzne motivácie: Domeje (bývajú na mieste, kde sa stavali prvé murované domy), Krupáreje (bývali v časti obce, kde žilo veľa ľudí s priezviskom Krupár) — (graf J);

— dve ŽM sú odvodené od názvu dvora, z ktorého niektorý člen rodiny pochádzal: Škandŕkeje, Vojtkeje (graf H).

6. Vo výskume ŽM mien ďalej pokračujeme, pričom sa zameriavame na všetky funkčné členy ŽM obyvateľov celej obce vo všetkých vekových kategóriách. Zisťujeme, ktoré generácie uprednostňujú určitý model ŽM, ktoré modely sú najpoužívannejšie a všimame si aj príbuzenské vzťahy.

Literatúra

BLANÁR, V. — MATEJČÍK, J.: Živé mená na strednom Slovensku. I. 1. Designácia osobného mena. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1978. 413 s.

BLANÁR, V. — MATEJČÍK, J.: Živé mená na strednom Slovensku. Distribúcia obsahových modelov. Martin, Osveta 1983. 647 s.

BLANÁR, V.: Antroponymická jednotka a otázka kartografovania. In: Atlas onomastyczny słowiańszczyzny. Księga referatów z konferencji, Wrocław 1—3. VI. 1970. Red. S. Rospond, B. Siciński. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo PAN 1972, s. 9—17.

CUŘÍN, F.: Historický vývoj označování rodiny a rodinné příslušnosti v českých nářečích. Praha, Nakladatelství československé akademie věd 1964. 70 s.

DORULA, J.: Tri kapitoly zo života slov. Bratislava, Veda 1993. 152 s.

KRIŠTOF, Š.: Osobné mená bývalej Tekovskej stolice. Bratislava, 1969. 308 s.

Onymizácia apelatív v chotárnych názvoch obce Revúčka

Jaromír Krško

Fakulta humanistických vied UMB, Banská Bystrica

Obec Revúčka leží 3 km severne od Revúcej a svojou históriou siaha až do roku 1427, keď sa prvý raz spomína pod názvom Kysrewche. Chotár obce má rozlohu 1382 ha a výškovú členitosť od 370 do 1409 m nad morom. Už z uvedených údajov vyplýva, že geomorfologická členitosť Revúčky je veľmi výrazná, čo sa prejavilo aj v množstve chotárnych názvov.

Názvy jednotlivých chotárov sme získali priamo v teréne od troch respondentov, ďalším prameňom bola katastrálna mapa obce Revúčka, zápisy chotárnych názvov v katastri obce Revúčka vypracované pre Slovenskú onomastickú komisiu pri Vedeckom kolegiu jazykovedy SAV a napokon chotárne názvy zozbierané J. Orlovským (1974). Vzájomným porovnávaním a dopĺňaním uvedených prameňov sme získali 103 chotárnych názvov.

V onomastickej literatúre sa mnoho ráz konštatovalo, že chotárne názvy sú spomedzi vlastných mien najviac späté s apelatívami a zväčša vznikajú onymizáciou príslušného apelatíva. Rozličné stupne spätosti, zviazanosti názvov apelatívneho pôvodu s apelatívnu zložkou slovnej zásoby nijako nebránia hodnotiť ich ako vlastné mená, lebo ich propriálna, toponymická funkcia ich spomedzi apelatívnych výrazov jednoznačne vyčleňuje (Majtán, 1973, s. 148).

Chotárne názvy sme z typologického hľadiska členili podľa Majtána (1973) na a) priame, ktoré pomenúvajú objekt rovno, a b) na nepriame, ktoré objekt iba lokalizujú a pomenúvajú ho pomocou iného (často vedľajšieho) objektu. Priamych názvov bolo 64 a nepriamych 39.

Niektoré priame názvy apelatívneho pôvodu sa vývinom jazyka či zánikom reálie, podľa ktorej bol objekt pomenovaný, postupne odsémantizujú a je často ťažké určiť motiváciu pomenovania (uvažovanie sa môže uberať viacerými smermi). Medzi takéto názvy patrí *Kárlová*, ktorej názov v katastrálnej mape má podobu *Karlová*, teda podobu názvu vlastníckeho charakteru. Geomorfologický tvar chotára naznačuje však strmá kľukatá cesta, ktorá sa v nárečí označuje ako *kār*. Pomenovanie *Sloповá* napr. vysvetľuje informátor ako „oblúbené miesto mládencov, kde sa poriadali preteky v pití (slopaní) alkoholu“ (podľa I. Ružičaka). Blízko *Sloповej* sa nachádza chotár *Ku járkom*, ide teda o miesto, kde často vyráža na povrch voda. Názov *Sloповá* pochádza z psl. *solpъ vo význame voda, prival, prýštiaca voda (porov Machek, 1971, s. 552). Deetymologizácia nastala aj pri chotárnem názve *Kobelárka*. V katastrálnej mape je tento chotár uvedený ako *Kobyliárka*, pomenovanie by malo byť teda motivované apelatívom *kobyľa*. V celom Gemeri je pre samicu koňa pomenovanie *kobula* (Orlovský, 1982, s. 136). Motivácia pomenovania tohto chotára sa dá vysvetliť apelatívom *kobela*, ktoré označuje veľku kapsu (Orlovský, 1982, s. 136), alebo elipsou určovaného člena v spojení *Kobelárová* (*lúka, hvara, úboš*). Orlovský uvádza prímene *Kobelār* v Ratkovskom Bystrom (1982, s. 136). Hoci v Revúčke takéto prímene nie je doložené, môžeme uvažovať o pomenovaní chotára podľa majiteľa, napr. aj názov *Šturmánová hvara* je odvodený od pôvodného majiteľa, hoci prímene *Šturmán* sa v Revúčke nedochovalo. Zdá sa teda, že názov chotára *Kobelárka* bol najskôr motivovaný apelatívom *kobela* a nie *kobula*.

Odsémantizovanie chotárnemu názvu nastáva zánikom apelatíva, ktoré pomenúvalo danú realitu, vytlačením apelatíva na okraj slovnej zásoby medzi archaizmy a historizmy, ale aj univerbizáciou dvojslovného pomenovania. Ako príklad univerbizovaných chotárných názvov môžeme uviesť pomenovanie *Šturmánová hvara*, ktoré má aj podobu *Šturmánka*. Názov podľa majiteľa majú tieto chotáre *Sklenišárka, Štefanová, Martinová, Gálová, Šmídová, Beľiná, Kurucka, Marková, Bartóška*.

Pri väčšine chotárných názvov sa onymizované apelatívum bežne vyskytuje v nárečovej lexike a v týchto pomenovaniach sa odráža celá fyzická i psychická existencia ľudí, ich spôsob obživy, reliéf krajiny, flóra, atď.

V úvode príspevku sme spomenuli rozlohu chotára obce (1382 ha). Týmto územím preteká 6 potokov, preto sa základom viacerých chotárných názvov stalo apelatívum *potok* a jeho synonymické výrazy *Potok, Za potoškom, Do zadňiho potoka, Za vodó, Nad riaku, Ku járkom*.

Niekoľko chotárných názvov súvisí s apelatívom *hámor* (miesto spracovania železa alebo medi). Od tohto apelatíva sú utvorené názvy *Nad hámrom, Hámor, Za hámrom, Hámrska*.

Druh lesného porastu sa stal základom pre pomenovanie chotárov *Do hrabě* (od apelatíva *hrab*), *Lipě* (*lipa*), *Jelšini, Jelšiska* (*jelša*), *Brezová dolinka* (*breza*), *Bukovina* (*buk*).

So spôsobom získavania pôdy súvisia názvy *Kopan, Na kopan, Pod kopanó*. Takto pomenované časti označovali pôdu, ktorá sa získavala a obrábala kopaním.

Chotárný názov *Šeršla* súvisí so spôsobom pretiedovania hustého lesného porastu. Olúpaním kôry stromu sa dosiahlo to, že strom vyschol. Táto činnosť sa na Revúčke nazýva *šeršleně* (slovesný tvar má podobu *šeršlit*, porov Orlovský, 1982, s. 327). Týmto spôsobom sa často kľčovali porasty a získavala pôda na poľnohospodárske účely.

Spracovanie dreva ako jedno z hlavných zamestnaní Revúčanov motivovalo viaceré pomenovania, napr. názov miesta, kde sa pililo drevo — *Pilárka*. V časti katastra *Polen* sa pililo drevo na polená, ktoré sa ukladali do míle a palilo sa z nich drevené uhlie. *Písaška* označuje miesto, kde sa zapisovalo a evidovalo vyťažené drevo.

Takmer jednu patinu chotárných názvov tvoria pomenovania, ktoré vznikli onymizáciou apelatív označujúcich rôzne geomorfologické tvary, ruptúry a pod. Patria sem názvy *Pot krivú zem, Nat krivú zem, Hrbí, Hrbok, Hrbki, Vršok, Priahibina, Úboš, Rovianki, Róna*. Pri apelatívnom pomenovaní *vršok, dolinki* sa často konkretizuje názov podľa majiteľa *Hrbaloska dolínki, Valentóška dolínki, Hodóšovia dolínki, Homolóski vršok, Hrbálóv vrch*.

Z apelatíva *pstruh* vznikli názvy *Pstružnia, Pstružnó, Za pstružnia*. Motivácia pomenovania je celkom jasná, pretože cez túto časť katastra preteká potok (*Pot pstružnó potok*), ktorý bol vždy bohatý na pstruhy.

Apelatívum *kohút* sa onymizovalo do chotárného pomenovania *Kohút* a *Malí Kohút*, pretože vrchol pripomína kohútí hrebeň. *Kohút* (1409 m) je zároveň najvyšším vrchom v celom Gemeri.

Výskum a zozbieranie chotárných názvov na Slovensku nie sú ukončené. Zhromažďovanie materiálu by malo pokračovať porovnávaním viacerých

zdrojov — katastrálnych máp, kartotéky JÚLŠ SAV v Bratislave, názvo-slovných publikácií vydávaných rezortom geodézie a kartografie a predovšetkým materiálu získavaného priamo v teréne.

Pramene chotárnych názvov

1. Informátori: Ján Profant (nar. 14. 10. 1927), Revúčka; Ján Repák (nar. 20. 8. 1940), Revúčka; Anna Šepíková (nar. 12. 7. 1924), Revúčka.
2. Chotárne názvy v katastri obce Revúčka, ktoré pre Slovenskú onomastickú komisiu pri Vedeckom kolégiu jazykovedy SAV zozbieral Ivan Ružiak (archív JÚLŠ SAV).
3. Orlovský, J.: Chotárne názvy z Gemera. In: *Obzor Gemera*, 5, 1974, s. 70 — 71.
4. Katastrálna mapa obce Revúčka (M: 1:2880).

Literatúra

- MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, Academia, nakladatelství ČSAV 1971.
- MAJTÁN, M.: Štruktúrne typy slovenských chotárnych názvov. In: IV. slovenská onomastická konferencia. Red. M. Majtán. Bratislava, vydavateľstvo SAV 1973, s. 147—160.
- ORLOVSKÝ, J.: *Gemerský nárečový slovník*. Martin, Osveta 1982.

Z hláskoslovia breznianskeho nárečia

Tomáš Bánik

Vysoká škola pedagogická, Nitra

Pre poznania dejín jazyka a jazykovej minulosti každého kraja sú potrebné čo najpodrobnejšie údaje z dialektu každej lokality. Napriek tomu dôkladný výskum vo všetkých areáloch dodnes nebol vykonaný. Vychádzajúc z potrieb našej dialektológie sme v rokoch 1992 a 1994 zaznamenávali posledné stopy archaického nárečia vo vybraných lokalitách breznianskeho rajónu (pri názvoch nárečových územných celkov vychádzame z terminológie R. Krajčoviča, 1988), ako aj súčasné zmeny v tomto nárečí. Výskum sme vykonávali v obciach Čierny Balog, Hronec, Osrblie, Valaská, Bystrá, Mýto pod Ďumbierom, Brezno, Beňuš, Polomka, Závadka nad Hronom, Pohronská

Polhora. V tomto príspevku sa zaoberáme nárečím *Valaskej*, ktoré sa v rámci celku vyznačuje viacerými zvláštnosťami.

Zložitá jazyková situácia v niektorých pôvodných nárečiach tohto kraja je odrazom závažných a osobitých historických presunov obyvateľstva, stretávania sa spoločenských s rozdielnymi záujmami a celkom odlišným jazykovým povedomím. Preto je okolie Brezna, ako sa ukazuje po dôkladnom výskume orientovanom na najstaršiu generáciu, z hľadiska dialektu veľmi zaujímavé, dokonca v niektorých momentoch zaujímavejšie ako susedné gemerské Horehronie. Táto oblasť doteraz nesie prívlastok typicky stredoslovenského areálu a priraduje sa po tejto stránke k Zvolenskej stolici. (R. Krajčovič v citovanej práci vydeľuje brezniansky a bystrický rajón ako súčasť zvolenského areálu [s. 247], zatiaľ čo K. Palkovič hovorí dokonca len o „bystrických pohronských nárečiach“, do ktorých zahŕňa aj bývalý okres Brezno [Palkovič, 1981, s. 82].) Azda aj preto ani v období rozmachu klasického opisného prístupu k nárečiam nepritahoval bývalý okres Brezno pozornosť jazykovedcov natoľko, aby sa celostne a dôsledne venovali nárečiam jednotlivých obcí a javom presahujúcim na toto územie zo susedných nárečovo „čistých“ veľkých celkov (Liptov, Zvolen, Gemer) a silne zmiešaných tzv. pomedzných (Krajčovič, 1988, s. 276) nárečí (Horehronie).

J. Mihál v roku 1957 opísal breznianske nárečie na základe textov iba zo samotného Brezna a vydal štúdie týkajúce sa hláskoslovia, tvaroslovia a frazeológie Slovenskej Ľupče ležiacej v susednom Bystrickom rajóne (Mihál, 1935, 1938—39, 1941), okolie Banskej Bystrice si z hľadiska mäkkosti spoluhlások *d', t', ň, l'* všimol E. Paulíny (1939). Osobitosti vývinu nárečí východnej časti zvolenského areálu autor nepodáva. Väčšiu pozornosť našej oblasti venoval G. Horák. V rukopise ostal jeho mladogramatický opis nárečia *Valaskej*, podobným štýlom podal nárečie siedmich horehronských obcí (Telgárt, Šumiac, Heľpa, Pohorelá, Polomka, Závadka, Valkovňa) (Horák, 1965) a v známej monografii sa dôkladnejšie venoval nárečiu Pohorelej (Horák, 1955). Jediný, kto sa zaoberal breznianskym nárečím na základe poznatkov zo všetkých obcí bývalého okresu, bol Július Laubert (1940). Kompletné údaje, ktoré získal pomocou dotazníka vo svojom krátkom príspevku neuvádza, na ich základe však načrtáva výrazné izoglosné javy oddeľujúce nárečie „zvolenského Horehronia“ od susedných oblastí. Atlas slovenského jazyka (1968) prináša vybrané údaje z týchto obcí breznianskeho rajónu: Jasenie (číslo lokality 151), Jarabá (152), Beňuš (153), Hronec (154) a Čierny Balog (155). Z Horehronských obcí si Atlas všima len Heľpu (228) a Telgárt (229); tu ešte pod pod názvom Švermovo). Z tohto veľkého syntentického diela sme čerpali najmä údaje zaraďujúce niektoré javy do širšieho zemepisného kontextu. V týchto súvislostiach treba vyzdvihnúť práce J. Stanislava, ktorý s veľkým zmyslom pre detail analyzuje javy „svojho“ Liptova

i nárečí ostatných severných stredoslovenských stolíc (Stanislav, 1932, 1967). Mnohé z týchto javov zvláštnym spôsobom vystupujú najmä v nízkotatranských obciach breznianskeho rajónu. Stanislavova analýza môže byť veľmi prospešná pri lingvistickej a historickej interpretácii niektorých zistených skutočností.

Poloha, história a obyvateľstvo Valaskej

Historická časť obce, v ktorej sme robili výskum, leží na pravom brehu Hrona, na hlavnej dopravnej tepne tiahnucej sa Pohroním, asi 7 km západne od Brezna, neďaleko ústia Čiernohorskej doliny.

Najstaršia písomná správa týkajúca sa Valaskej sa spája s valašskou kolonizáciou. Už v roku 1471 dostal Valach Vladislav šoltýske právo v oblasti dnešnej Valaskej. Dá sa teda povedať, že sa pričínil o zväčšenie osady, ak nie dokonca o založenie skutočnej obce. Od týchto dôb sa datuje aj názov Valaská. Vplyv východoslovenského aj východoslovanského (ukrajinského) živlu spätého s valašskou kolonizáciou je tu vystopovateľný aj dnes. U obyvateľov Valaskej sa napriek prítomnosti aj ďalších spoločensko-historických faktov a ľahkej prístupnosti ciest a komunikácií zachovali sklony k roľnícko-pastierskemu spôsobu života; svojou mentalitou a filozofiou sa výrazne líšia (resp. donedávna sa líšili) napríklad od obyvateľov osád na Čiernom Hrone. Styky medzi rozdielnymi lokalitami však existovali a majú svoj odraz v charaktere miestnych nárečí. Valaštiansky chotár zasahoval totiž na rudohorskej strane až po masív Poľany, územie medzi Čiernym Hronom a Kamenistým potokom (jeho prístupné časti) využívali obyvatelia Valaskej i breznianski mešťania už od dôb valašskej kolonizácie. Nikomu nepatriace hlboké lesy na ľavej strane Čierneho Hrona sa rozhodla na ťažbu dreva využívať banská komora v Banskej Bystrici v roku 1546. Od tohto roku sa datuje nemecká kolonizácia v povodí Čierneho Hrona. Kolonisti boli alpskí drevorubači zo Solnohradska a Štajerska a priniesli na naše územie preň novú techniku splavovania dreva na vodných tokoch a spúšťanie smykmi a s ňou i celé názvoslovie. Od tohto obdobia sa na spomínaných územiach obyvatelia Valaskej stretávajú s nemeckým etnikom. Územia „Handľcov“ a Valašťanov sa často prekrývali, pozemky patriace urbáru obce Valaská často drancovali a svojvoľne užívali osadníci z Čierneho Hrona. Vo všetkých druhoch stykov bola Valaskej blízka oblasť tzv. Bielych Handľov, čiže pôvodne drevorubačských osád na území dnešných obcí Beňuš, Braväcovo a Bacúch. V etnografickej sfére nachádzame pre Valaskú viac styčných bodov s touto lokalitou ako s oblasťou Čiernych Handľov patriacou k detvianskej etnografickej oblasti, a to hlavne vďaka čulým vzájomným stykom týkajúcim sa salašníctva. Dôležité je však, že na „Bielych Handľoch“ boli (ako hovorí už aj názov) osadzovaní tiež nemeckí drevorubači. Aj celý

ťažobný a železiarsky priemysel patril od svojho vzniku Nemcom. Banská komora v Banskej Bystrici i súkromné podniky kolonizovali bane, ťažbu dreva a hámre svojím (nemeckým) obyvateľstvom. V susednom Hronci bol v polovici 16. storočia založený hámor a bane. V roku 1795 tu postavili prvú vysokú pec. So vzráňaním sa železiarskeho priemyslu súvisí i ďalšia nemecká kolonizačná vlna. V roku 1740 bola v Hronci založená kolónia tirolských baníkov. Začiatkom 19. storočia už hrončiansky železiarsky komplex tvorili železiarne v šestnástich osadách, medzi inými v Hronci, Osrblí, Piesku, Bystrej, Podbrezovej i na Chvatimechu. Obyvatelia Hronca sa vyznačovali celkom iným charakterom a orientáciou ako Valašťania. Tunajší obyvatelia pracovali v priemysle, kde boli aj neskôr pod priamym nemeckým vplyvom; preberali aj veľa maďarských prvkov.

Valaská zovretá medzi drevorubačskou oblasťou Čiernych Handľov (dnešný Čierny Balog) a pastiersko-drevorubačskou oblasťou Bielych Handľov (Beňuš, Bacúch, Braväcovo) a v tesnom susedstve robotníckeho Hronca si predsa zachovala vcelku svojský jazykový i sociálny charakter prakticky až do obdobia tesne po druhej svetovej vojne. Na úrovni ľudovej filozofie a slovesnosti vládne dodnes medzi obyvateľstvom susedných obcí akási nevraživosť. Jej korene spočívajú nepochybne v sociálnej rozdielnosti obyvateľstva obcí i v existenčnom boji o pôdu v minulosti. Tento typ vzťahov je pre nehostinné horské oblasti významný. Spolupráca tu však predsa existuje, a to na dosť širokej platforme. Prebieha hlavne v pracovnej oblasti vďaka nutnosti vedľajšieho zárobku roľníkov. Valašťania i v minulých storočiach pracovali, hoci často len sezónne, pri spracovaní dreva a v železiarskych podnikoch. Tu je prameň slovensko-nemeckých jazykových interferencií, ktoré sa odrážajú aj v nárečí Valaskej, najmä v jeho lexikálnom pláne.

V nasledujúcej časti príspevku len heslovite načrtáme prozodické vlastnosti nárečia, systémy vokálov a konsonantov, ako aj zvláštnosti v distribúcií foném (čiastočne na pozadí stavu v spisovnej slovenčine).

Prozodická charakteristika

- pôvodná krátkosť slabiky,
- situácia v kvantite podobná ako vo východoslovenských nárečiach,
- dnes však nachádzame už len stopy tohto stavu, nárečie si osvojuje stredoslovenskú kvantitu pod vplyvom nárečí okolitých obcí a spisovného jazyka,
- je tu výrazný dynamický i melodický prízvuk na penultime,
- v prípade zdôrazňovaného slova dochádza aj k predĺženiu prízvučnej slabiky.

Štruktúra vokalizmu

Napriek stopám niekdajšej krátkosti nemožno dnes už hovoriť o systéme, v ktorom by absentovali dlhé samohlásky a dvojhlásky.

krátke		dlhé		
vysoké		vysoké		
i u		iu/ú í		
predné	e o	zadné	uo/ó ie/é	predné
	ä a		á ia	
	nízke		nízke	

Štruktúra konsonantizmu

b p v f	
	m r j
g k h ch	
d t	n l
ď ť	ň ľ
dz c dž č	
z s ž š	

Niektoré osobitosti v distribúcii foném

Vokály

ä

Vyskytuje sa

— za *ę* v krátkej polohe po labiálach (*mäso, päta, väččí, sväťí, svädba, íebä*) i po velárach (*käd'e*). Niekedy tu ešte počuť jotovanú výslovnosť (po labiálach): *mjäso, svjäti, vjäččí*,

— za *ę* v dlhej polohe: *oni robä, svätki*,

— po labiálach za staršie domáce *e* (*mäd, väža*) a cudzie *e* (*ribäz'le*; v tomto prípade počuť aj výslovnosť *ribajz'le*),

— za *a, ä* po pôvodne palatalizovaných labiálach *b', p', m', v'* a spoluhláske *r'*: *Bisträni* (ale aj *Bistriaňi, resp. Bistrjaňi, Ďetväňi, zemäňi, staväť, zarabät', zapät'*).

a

Vďaka pôvodnej „krátkosti“ nárečia má krátke *a* širšiu distribúciu ako v spisovnom jazyku. Nahrádza:

— dlhé *á* akéhokoľvek pôvodu (*pläteňi* namiesto *pläteňí, nemame, zapalki, sómar*),

- spisovné *ia* z pôvodného *ä* za *e* v dlhých polohách (*oni sed'a, radok*),
- spisovné *ia* za *ä* z kontrakcie v nom., gen., akuz. sg. *ęjo-km. neutier: skal'a* (skálie), *uhl'a, budovaňa*,
- staršie domáce *e*: *voňahd'i, sňah, nahat', čačina, pohrab*,
- cudzie staršie *e*: *bl'acha*,
- pôvodne cudzie *a* v slove *fašangi*,
- *a* sa vyskytuje aj ako jerová striednica: *daska*.

á

— *á* je zachované za pôvodné *ä* z kontrakcie: *chudobnejšá, krajšá, v kočári*,

— *á* nachádzame aj v neetymologických polohách (*káplonka, fábrika, páreňica*) v dôsledku hyperkorektnej výslovnosti (nárečie osadníkov bolo krátke, zatiaľ čo okolité obce poznali kvantitatívnu koreláciu).

e

— *e* sa vyskytuje za pôvodné dlhé *ē* v infinitívnych tvaroch sloviess (*pozreť, horeť, odreť*) a v niektorých prézntných tvaroch (*neseš — ale vezješ*); v adjektívach typu *Špakove vršok*; v koreni niektorých slov (*vetor, nestrelajťe — ale strjelat*),

— *e* ako vkladnú hlásku dosadzovanú pri strate slabičnosti *r* nachádzame už len v slovách *čerpák, smerek, Smerečina*,

— vyskytuje sa v archaickej podobe zámena *kterí*,

— v slove *čekať* (*ä>e*).

o

— *o* ako jerová striednica: *jedon* (za *ъ*), *koďi* (za *ъ*),

— *o* za pôvodnú jerovú striednicu *e* (<*ъ*) v skupine *šъ* (*šochtár, šopkat*) a *čъ* (*stromčok, domčok*),

— za pôvodné *ō* v tvare *nemožem* (prípadne zdĺžené *nemóžem*),

— za staré *o* cudzieho pôvodu (v slove *štos*, z nem. *stoß*),

— v skupine *jou* z pôvodného *jeu* (*djouča, pol'jouka, išjou, resp. d'jouča, pol'jouka, išjou*),

— *o* ako vkladná hláska: *kolčovať, káplonka*.

ó

— vyskytuje sa v porovnaní so spisovným jazykom, podobne ako ostatné dlhé vokály, v dôsledku nenáležitého dĺženia častejšie (*sómar*),

— pri slovese *nemóžem* ide zrejme o citové predĺženie zväčša krátkeho vokálu.

Konsonanty

n

Tvrdá výslovnosť **n** sa udržiava

— v negačnej predpone (*nechod', nenajšiou, ned'aleko*); v prípadoch ako posledný sa u niektorých hovoriacich vyskytne aj mäkká výslovnosť zrejme pod vplyvom nasledujúcej palatálnej spoluhlásky,

— v slovách ako *nigda, Nemeč, ale ned'ela*,

— v koncovkách prézentných tvarov sloviess vzoru *chudnúť: pacnúť — pacne, brechnúť — brechne*,

— v nepriamych pádoch substantív: *studňa — v studni, jaskiňa — do jaskini, pavňa — na pavni* aj v odvodeninách: *pavnički, studnički*. Podľa individuálnej povahy reči hovoriacich sa výslovnosť pohybuje od tvrdej po strednú, no málokedy v uvedených pozíciách počujeme mäkké **ň**.

ň

Mäkké **ň** nachádzame

— v celej paradigme skloňovania adjektív typu *pekňť — pekňiho, predni — predňiho*,

— v gen. sg. a nom., akuz. pl. ženských podstatných mien s koreňom zakončeným na **n**: *tie voláňi, tie kanöňi* atď.,

— okrem toho na miestach spisovného **ň**, vyjmúc prípady uvedené ako zvláštnosti v distribúcii **n**.

t

— Tak isto ako pri spoluhláskach **n, d** sa aj pôvodne tvrdá spoluhláska zmäkčuje v dôsledku snahy o korektnú výslovnosť. V prípade **t** sa tak deje vždy pred **e, i**: *teraz, tento, ti si bou, tiždeň, do roboťi, chrastii*.

d'

— Pre **d'** platí to isté, čo pre **t**: *d'ereš, kažďi, ftoďi, žďickaj, d'im, vod'i*,

— v slove *meďved'* ide zrejme o asimiláciu na dialku.

l

Frekvencia výskytu **l** sa znižuje v prospech **l'**:

— zvláštnosťou je prípad disimilácie likvid v slove *eral, eralci* (z pôvodného *erár, erárci*),

— výskyt slabičného **l** je tiež obmedzený (prípady *kolčovať a pod.*),

— v slove *jablka* sme zaznamenali predĺženu a silne velarizovanú, tvrdú výslovnosť, inde je tiež tvrdé **l**: *vľna, ale pľňi* (stredné **l**),

— v **l**-ovom participii je miesto **l** typické **u**: *mau, kceu, robiu, bou*.

l'

Nachádzame ho

— pred **i** (*na guli, veľiki*), inde je stredné **l**,

— oproti bystrickým nárečiam sa pred ostatnými samohláskami mäkosť dodržiava (*lad, laví*).

Literatúra

Atlas slovenského jazyka I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá — mapy. Časť druhá — úvod, komentáre, matery. Sprac. J. Štolc a kol. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968.

BINDER, R.: Osadníci na Horehroní. Banská Bystrica, Stredoslovenské vydavateľstvo 1962.

HORÁK, G.: Nárečie Pohorelej. Bratislava, SAV 1955.

HORÁK, G.: Nárečie Horehronia. In: Slovenský národopis, 13, 1965, s. 253—258.

KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, SPN 1988.

LAUBERT, J.: O štúdiu nárečia zvolenského Horehronia. In: Carpatica II. 1940, s. 163—169.

MATULAY, C.: Dejiny Valaskej do roku 1918. Rkp.

MIHÁL, J.: Zvláštnosti zvolenského hláskoslovja. In: Sborník Matice slovenskej, 13, 1935, s. 89—92.

MIHÁL, J.: Tvaroslovné zvláštnosti z okolia Slovenskej Ľupče. In: Sborník Matice slovenskej, 16—17, 1938—39, s. 84—98.

MIHÁL, J.: Z frazeológie Slovenskej Ľupče a okolia. In: Sborník Matice slovenskej, 19, 1941, s. 456—461.

MIHÁL, J.: Charakteristika breznianskeho nárečia. In: Jazykovedné štúdie. 2. 1957, s. 193—204.

PALKOVIČ, K.: Slovenské nárečia. Príručka pre terénny výskum. Banská Bystrica, Krajské osvetové stredisko 1981.

PAULINY, E.: „Mäkké“ nárečie Banskej Bystrice a okolia a jeho vznik. In: Carpatica I A, 2, 1939, s. 309—317.

PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, SAV 1963.

PAULINY, E.: Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava, SPN 1968.

PAULINY, E.: Staré prevrstvovanie nárečia v severných stredoslovenských stoličiaciach. In: Jazykovedné štúdie 14. Stanislavov zborník. 1977, s. 82—92.

PECIAR, Š.: Slovenská kvantita a rytmický zákon. In: Slovenská reč 12, 1964, s. 137—152, 217—224.

STANISLAV, J.: Liptovské nárečia. Martin, Matica slovenská 1932.

STANISLAV, J.: Dejiny slovenského jazyka. I. Úvod a hláskoslovie. Tretie, dopl. vydanie. Bratislava, SAV 1967.

Nárečie sotáckej oblasti pri Sobranciach z hľadiska slovensko-ukrajinských jazykových vzťahov

Martina Čerpková

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Sotácka oblasť na území užského nárečia sa rozprestiera na juh až juho-východ od Sobraniec. Je to nárečie dedín, ktoré sú z veľkej časti od seba izolované, a preto je dialekt tejto oblasti dosť nehomogénny. Aj napriek tomu, že jej severovýchodná časť (oblasť zahŕňajúca dedinu Koromľa) zachováva mnohé archaické prvky najlepšie, nemožno zužovať vymedzenie sotáckej enklávy len na najkonzervatívnejšiu Koromľu a okolie. Š. Lipták (1969) pri podrobnejšej analýze vyčlenil na užskom území dvadsať obcí, v ktorých sa možno stretnúť so sotáckymi prvkami (Koromľa, Petrovce, Husák, Bežovce, Jenkovce, Tašola, Záhor, Lekárovce, Choňkovce, Koňuš, Hlivišťa, Jastrabie, Iňačovce, Blatné Remety, Blatná Polianka, Porostov, Kristy, Sentuš, Vysoká nad Uhom). V periférnych častiach oblasti však dochádza k postupnej asimilácii sotáckeho nárečia k užskému stavu a aj keď vymedzenie Š. Liptáka dokazuje, že sotácke nárečie sa neobmedzuje len na zopár centrálnych obcí v bezprostrednej blízkosti slovensko-ukrajinskej štátnej hranice (obce Koromľa, Kolibabovce, Petrovce, Husák), práve severovýchodná časť centra je najkonzervatívnejšia a jej nárečie je najzávažnejším dôkazom samostatnosti sotáckej oblasti pri Sobranciach.

V rámci svojho vývoja bolo nárečie sotáckej oblasti vystavené dvom protichodným tlakom. Niekdajšia štátna správa začleňovala územie na východ od Laborca do Užskej župy. Smerovanie centralizácie k Užhorodu pomáhalo na územie sotáckej oblasti prenášať východoslovenské prvky. V súčasnosti po oddelení ukrajinského a slovenského územia na oblasť pôsobia východoslovenské vplyvy umocňované centrálnym postavením Sobraniec a predovšetkým Michaloviec. Práve toto historické i súčasné pôsobenie z východnej a západnej strany hranice spôsobuje už spomínanú nerovnorodosť oblasti (smerom k hranici narastá pravidelnosť prvkov, ktoré sú aj v ukrajinskom jazyku, resp. v opačnom smere od slovensko-ukrajinskej hranice na západ možno konštatovať stále väčšie prispôsobovanie nárečia stavu vo východoslovenských dialektoch).

Vychádzajúc z polohy v susedstve ukrajinských nárečí a z nevyhnutného kontaktu s východoslovenským jazykovým územím sa dialekt v okolí Sobraniec často hodnotil ako prechodný, resp. pripisoval sa mu ukrajinský pôvod. E. Pauliny v r. 1963 pripúšťa, že tento dialekt mohol vzniknúť poslovenčením ruštiny, na rozdiel od nárečia základnej sotáckej oblasti pri

Humennom a Snine, ktoré má slovenský pôvod. Na druhej strane sa už oveľa skôr upozorňovalo na spojitosť oboch sotáckych oblastí a podobnosť ich nárečí (napr. v r. 1934 V. Vážný i G. Gerovskij).

Na slovensko-ukrajinskú hranicu kladie na začiatku nášho storočia obec Choňkovce, Koňuš, Kolibabovce, Koromľa, Petrovce, Husák, Bežovce, Lekárovce a Záhor i S. Czambel (1906). Kritériom je preňho národnosť obyvateľov obcí, podľa jeho zistení su tu Slováci v prevahe. Ako však sám priznáva, určenie národnosti nebýva v tejto oblasti jednoznačným a sama národnosť nie je svedectvom o nárečí, ktoré v celej zemplínsko-užskej oblasti pokladá za nehotové, prechodné, prípadne poslovenčené.

Zdá sa, že najschodnejšia cesta k objektívnemu hodnoteniu dialektu a jeho vzťahov k východoslovenskej jazykovej oblasti vedie cez metódu analýzy nárečia a vymedzenia ukrajinských prvkov a vplyvov oproti prvkom a vplyvom slovenským. Po uskutočnení nárečového výskumu, ktorého cieľom bola rekonštrukcia hláskoslovnej a tvaroslovnej roviny nárečia sotáckej oblasti pri Sobranciach, možno vyčleniť dva spôsoby realizácie vplyvov východoslovenského pôvodu.

Do prvej skupiny zaraďujeme ukrajinské prvky, ktoré nemožno odvodiť z historického vývinu slovenského jazyka. Do druhej skupiny potom patria ukrajinské prvky, ku ktorým možno nájsť paralely v historickom vývine slovenského jazyka, ktoré sú v slovenčine archaické a ďalším vývinom prekonané.

A Ukrajinské prvky v nárečí

Pôvodom východoslovenské sú tvrdé varianty konsonantov *š, ž*. V slovenčine sú to pôvodne nepárové makké spoluhlásky, v nárečí sotáckej oblasti pri Sobranciach sme však zaznamenali tvary *šetko, žela* (pôvodne *šyto, žyla*). Výskyt tvrdého *ž, š* sa obmedzuje na severovýchodnú časť centra oblasti.

Ďalšou osobitosťou je makký konsonant *č*, ktorý nepochádza z asibilácie (*čerkeu, čeli*). Vo východnej slovenčine pôvodné *č* a *c* splynuli do jediného tvrdého *c* a stali sa opozíciou nového *č* z asibilácie.

Východoslovenský pôvod má i striednica *ou* za slabičné *l* (*vouk, poum, žouti*). Skupina *-ou* je v nárečí veľmi častá aj ako morfológická prípona substantív a adjektív.

Na tomto mieste treba aspoň spomenúť zložitý problém sotáckeho prízvuku a jeho vzťahu k východoslovenskej jazykovej situácii. Prízvuk je voľný, ale oproti východoslovenským jazykom silne morfológizovaný. Dnes je názor na jeho spatosť s kvantitou (prízvuk ako príznak kvantity) vyvrátený.

V morfológii sú príkladom na posun k ukrajinskému stavu tvary nom. pl. životných substantív mužského rodu, ktoré sa však nevyskytujú pravidel-

ne Využívajú príponu *-i*, ktorá nespôsobuje spoluhláskové alternácie, ide teda o tvrdý variant tejto prípony (*kamarati*, *paropki* oproti *kamaraci*, *paropci*) V časovaní slovíes sú zvláštnosťou prípony 1 os sg prítomného času *-u* (*robu*, *šiju*) a 3 os pl *-uť, juť* (*behajuť, iduť*) pravidelné najmä v severovýchodnej časti centra.

B Prvky nárečia paralelné v ukrajinskom jazyku a v historickom vývine slovenčiny

Takýchto paralel je veľké množstvo Stav v ukrajinskom jazyku mohol byť v takomto prípade iba podnetom na udržanie týchto javov i v čase, keď na ostatnom východoslovenskom i slovenskom území zanikli

Jedným z najrozšírenejších je pôvodné pernoperné *w* Vyskytuje sa v celom východnom východoslovenskom regióne Na pernozubné *v* sa zmenilo len v pozícii pred vokálom, vnútri slova pred konsonantom a na konci slova je pôvodné *w* v podobe neslabičného *u*

Veľmi dlho sa v tomto nárečí udržal systém makkostnej korelácie konsonantov Na celom území oblasti sa dodnes vyskytujú tvary *poradok*, 3 os pl prítomného času *roba*, *kupa*, *bava še* Znamená to, že i po zániku makkosti konsonantov *þ*, *b*, *m*, *v*, *r* na ostatnom území (rozpadom na tvrdý konsonant a *j*) sa makkosť týchto konsonantov zachovala a zánik nastal až v období, keď bol proces rozpadu makkosti perných a pernozubných konsonantov mŕtvy Makkosť konsonantu *r* sa na severovýchode centra oblasti sčasti zachovala doteraz (verbá *patra*, *hralo*, substantíva *radoy*, *zver*)

Na časti územia sotáckej oblasti pri Sobranciach neprebehla ani asibilácia *t*, *d* na *c*, *ʒ* Výskyt konsonantov *t*, *d'* je v severovýchodnej časti oblasti pravidelný (*xoditi*, *s'edelam*, *hostina*, *z'et*) Konsonant *t'* sa udržiava aj v sústave slovesných prípon prípona *-ut*, *-juť* v 3 os pl, infinitívna prípona *-t* (*hvarit*, *oblekat*, *sobažit*)

Ďalšia zvláštnosť hláskoslovia sotáckej oblasti pri Sobranciach spočíva v makkostnej korelácií sykaviek Oproti typickej východoslovenskej opozícii *s/s*, *z/z* charakterizuje severovýchod centra protiklad *s/s'*, *z/z'* Makký konsonant tu teda nie je palatálny, ale palatalizovaný Palatalizované *s'*, *z'* sa používajú v rovnakom rozsahu ako inde v regióne *s*, *z* (*z'et* oproti *žec*, *ves'e* ľa/vešeľe) Ich zaznamenávaním s apostrofom chceme predísť zámene palatálneho a palatalizovaného *s*, *z* Podobne polomakké *s'*, *z'*, ktoré však nehodnotí ako systémové, zaznamenáva Š Lipták

Palatálne *ś* sa v oblasti vyskytuje po typickej sotáckej zmene *č* na *ś* (*zeuśe*, *veśar*, *śekala*), palatálne *ź* sme v severovýchodnej časti centra nezaznamenali

Súčasne zmeny v jazyku oblasti sú procesom nahrádzania petrefaktov nárečia najčastejšie prvkami celoregionálnymi Úplné začlenenie do nárečo-

vého makroregiónu si vyžaduje zánik špecifik, ktorý vedie cez systémový rozpad nestabilných prvkov Nestabilita vzniká najprv v jednotlivých lexikálnych jednotkách Jej všeobecný charakter predpokladá vysoký stupeň narušenia pravidelnosti nárečového prvku, ktoré vyústi až do nahradenia zanikajúceho prvku dominantnejším Napríklad v systéme prítomných slovesných prípon su spaté 1 os sg príponou *s -u* a 3 os pl, ktorá má príponu *-ut* Postupným nahrádzaním prípony *-ut* v 3 os pl bežnejšou príponou *-u* vzniká nežiaduca homonymia v slovesnom prítomnom, ktorá vyvoláva ďalšiu zmenu v 1 os sg sa presadzuje zemplínska prípona *-m* Pôvodný protiklad *nešul'nešut*, *budul'budut* sa mení na vzťah *nešem/nešu*, *buzem/budu*

Príkladom na zložitejšiu cestu vývinu sú aktuálne zmeny vo vokalizme nárečia sotáckej oblasti pri Sobranciach Tieto zmeny sú o to zaujímavejšie, že dokazujú pretrvávajúce vplyvy z ukrajinského jazyka až dodnes a potvrdzujú dôležitosť interferenčných javov na jazykovom pomedzí

V nárečí sotáckej oblasti sa do súčasnosti zachoval vokál *y* Rozdiely v jeho výslovnosti v tejto oblasti zaznamenal aj v roku 1969 Š Lipták Vokál *y* sa vyskytuje, alebo sa ešte v nedávnej minulosti vyskytoval, v rámci koreňových morfém aj ako prípona v skloňovaní substantív a predovšetkým v skloňovaní adjektív s kmeňom zakončeným na tvrdý konsonant (*syř*, *žyvot*, *mlady*, *xlopcy*) V súčasnosti tento vokál zaniká a na vysvetlenie procesu jeho zániku potrebujeme poznať i vokalizké vzťahy v ukrajnčine, v ktorej splynuli pôvodné *i* a *y* do *y* a nová makká opozícia sa reštituovala len v zatvorených slabikách zmenou *e*, *o* na *i*

Vo vokalizme nárečia sú zužené vokály *e* a *o*, ktoré sú pozostatkom vývinu *ě*, *ō* cez *e*, *o* na *i*, *u*, čiže procesu paralelného s diftongizáciou (porov spisovné *kōň*, *biely* sotácke *koň*, *beli*, zemplínske *kuň*, *bili*) Povedomie vzťahu *i* a *e* v ukrajnčine a blízkosť artikulácie ukrajinského *y* a nárečového *e* zrejme viedli v nárečí k vzniku vzťahu *y* a *e* a vzápätí k nahrádzaniu vokálu *y* vokálom *e* (*moteka*, *starej*) Ukrajinský vzťah vokálov *i* a *e* a ich striedanie v rámci otvorených a zatvorených slabík potom viedlo v nárečí k ďalšej zmene *e* na *e* v zatvorených slabikách (*dobrem*, *potem*) Poslednou etapou ďalšieho vývinu vokálu bude v sotáckom nárečí oblasti pri Sobranciach celovýchodný stav, t j úplný zánik výslovnosti vokálu *y* a jeho splynutie s *i* Načrtnutý vývin predpokladá výslovnosť vokálu *y* v nárečí ako v ukrajinskom jazyku

Presadenie zúženej výslovnosti vokálu *e* na mieste pôvodného *y* v zatvorených slabikách iste podmienil aj pravidelný výskyt vokálu *e* v l-ových participiách slovíes s prítomným kmeňom na *-i-* (*bežiš*, *robiš/bežeu*, *robeu*) V snahe o symetriu vo vokalizkom systéme sa do l-ových participií presadzuje aj vokál *o* (*nečucl'nečuou*, inde *nečuou*, *nečucl*, *buc'bou*, inde *buu*, *bul*)

Niekoľko uvedených príkladov vyčlenených zo systému jazyka si nekladie za cieľ systematicky opísať stav nárečia sotáckej oblasti pri Sobranciach,

ani nevyčerpáva problematiku slovensko-ukrajinských vzťahov a ich pôsobenia na tomto území. Výskum nárečia dokazuje v dialekte prítomnosť mnohých ustrnutých javov, ale je aj argumentom pre uznanie samostatnosti územia tejto oblasti a svedectvom o hľadaní svojskej cesty vývinu. Cieľom štúdia jej dialektu nie je len staticky opísať súčasný stav nárečia a skonfrontovať ho s históriou spisovného jazyka či nájsť paralely s prvkami na východoslovenskom území. Zaiste oveľa väčším dobrodružstvom by bolo postihnúť dialektu vo vývoji a výberovosti pri včleňovaní pôvodne cudzorodých javov do celistvého systému nárečia.

Literatúra

- CZAMBEL, S.: Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. Turčiansky Sv. Martin 1906.
- GEROVSKII, G.: Jazyk Podkarpatské Rusi. In: Československá vlastivěda. III. Jazyk. Praha, Sfinx 1934, s. 460—518.
- LIPTÁK, Š.: Príspevok k sotáckej problematike vo východoslovenských nárečiach. In: Jazykovedný zborník. 2. Prešov 1969, s. 13—21.
- MORAVEC, J. a kol.: Ukrajínčina pro Čechy a Slováky. Praha, SPN 1972. 394 s.
- PAULINY, E.: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963. 358 s.
- VÁŽNÝ, V.: Nářečí slovenská. In: Československá vlastivěda. III. Jazyk. Praha, Sfinx 1934, s. 219—311.

Jazyková analýza komunikácie v malej sociálnej skupine

Andrea Červenická

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

Cieľom práce je preskúmať a pokúsiť sa charakterizovať základné rysy komunikácie v malej sociálnej skupine — v rodine, lokalizovanej v šarišskom regióne — ako aj zistiť príčiny a podmienky, pri ktorých dochádza k striedaniu foriem národného jazyka počas komunikácie.

Do teoretických východísk sme zahrnuli problematiku rodiny, komunikačného procesu a psycholingvistických zákonitostí komunikácie z prác českých bádateľov v odbore lingvistiky, psycholingvistiky a sociológie (Košenský, 1992a, b; Krčmová, 1990; Müllerová — Hoffmannová — Schneiderová 1992; Lamsler, 1969; Nebeská, 1982, 1992; Hájek, 1991). Pri spracovávaní jazykového materiálu sme využili metodologické postupy a terminológiu zo

skriptu J. Kořenského a kol. (1987). Chápanie národného jazyka a uvažovanie o jeho formách podstatne ovplyvnili práce J. Horeckého, J. Bosáka, D. Slančovej a M. Sokolovej (Horecký, 1979, 1988; Bosák, 1990, 1993; Slančová — Sokolová, 1989, 1993), ktorých úvahy o stratifikácii národného jazyka a používaní jeho jednotlivých foriem sa stali metodologickým podkladom pri práci s jazykovým materiálom. Základným praktickým východiskom nášho výskumu, najmä jeho prvej časti, ktorá sleduje charakteristické znaky rodinnej komunikácie, sa stali práce M. Hirschovej (1989, 1991).

Predmetom skúmania základných rysov rodinnej komunikácie a používania jednotlivých foriem národného jazyka sa v našej práci stali magnetofónové nahrávky komunikačných udalostí uskutočnených v jednej rodine. „Našu rodinu“ predstavuje osem komunikantov (4 ženy, 4 muži) s rozdielnym vekom, vzdelaním, povoláním, sociálnym statusom a rodinnou rolou.

Spracovaním analýz, prehľadov a čiastkových záverov sme dospeli k poznaniu, že priebeh, stratégia a obsah zaznamenaných komunikačných udalostí (KU) potvrdili závery M. Hirschovej (1989), ktorá pri skúmaní charakteru komunikácie v rodine vymedzila tri dôležité rysy tejto komunikácie:

- vplyv komunikácie spoločného skúsenostného komplexu,
- absencia prestížnych aspektov,
- snaha účastníkov po vzájomnej zhode a dobrých vzťahoch.

Vyhodnotenie komunikačných funkcií (KF) ukázalo, že v rodinnej komunikácii nášho typu sú najfrekvencovanejšie KF v poradí: hodnotenie, vysvetlenie, konštatovanie a tvrdenie. Fakt, že partneri v rodinnej komunikácii najviac hodnotia, nie je náhodný. Keď si uvedomíme fungovanie spoločného skúsenostného komplexu, vzťahov tolerancie, partnerstva, hodnotových stupní, výchovných vplyvov v rámci jednej rodiny, ukazuje sa hodnotenie ako jeden z prostriedkov dosahovania harmónie vo všetkých komponentoch zložitej rodinnej štruktúry a najmä ako prejav demokratických princípov fungovania komunikácie v rodine. Hodnoteniu musí predchádzať spoločná (úplná, alebo čiastočná) skúsenosť komunikantov, rovnováha v rodinných vzťahoch, vzájomný súlad sa dosahuje neustálou konfrontáciou hodnotových stupní partnerov a napokon, hodnotenie slúži aj ako výchovný prostriedok.

Z ďalšieho prehľadu KF vyplynulo, že vek, pohlavie, a sociálna rola komunikantov v určitej miere súvisia s KF, ktoré použili komunikanti počas komunikácie.

V najstaršej generácii (vek 59—62 rokov), ktorú reprezentujú dve ženy z blízkeho príbuzenstva, prevládajú výpovede s KF hodnotiace-oznamovacou, vysvetľovacou, pobádacou a upozorňovacou.

V strednej vekovej skupine, ktorú reprezentujú manželia a súčasne rodičia, je zreteľne vyšší podiel autoritatívnych výpovedí typu napomenutie, príkaz,

zákaz a pod Medzi KF reprezentantov strednej generácie (vek 43—48 rokov) sa objavili aj výpovede s KF rada, tvrdenie, ubezpečenie, rozhodnutie, ktoré akoby približovali predstaviteľov tejto druhej generácie k prvej, najstaršej generácii. Myslíme si, že to, čo ich zblízuje, je podobná sociálna rola — rola rodičov, starších a skúsenejších partnerov, ktorí sa v komunikácii s mladšími komunikantmi prejavujú autoritatívno-nadiacim, príj hodnociacim prístupom.

Komunikanti z najmladšej, tretej skupiny (16—24 rokov) zaujímajú v komunikácii (so staršími i medzi sebou) špecificky vyhranené pozície. Najčastejšie výpovede obsahovali KF nesúhlas, ironia, potreba, aby sa partner vyjadril, potreba informácie, emócie, kritika, námietka, žartovné konštatovanie, útok atď.

Z naznačeného vyplýva, že v komunikácii medzi predstaviteľmi dvoch, príj troch generácií sa zákonite prejaví názorové protirečenie, ktoré niekedy vyusti do otvoreného konfliktu, najmä ak prítomní komunikanti predstavujú výrazne konfliktné typy.

Aj v generačne súrodnom rozhovore predstaviteľov najmladšej generácie skupiny vznikajú konflikty zavinené jednoduchosťou názoru, charakterových osobitostí, sociálnych rolí a ďalších faktorov, ktoré vplyvajú na osobu v procese KU. Všimli sme si napríklad agresívne správanie najstaršieho súrodca, ktorý sa z pozície svojej roly v rodine správal v komunikácii s mladšími súrodencami autoritatívne.

S vekom, pohlavím a sociálnou rolou komunikanta v rodine súvisí istým spôsobom aj počet výpovedí komunikanta v jednotlivých KU. Zo 14 skúmaných KU sa ukázalo, že v 6 KU hovorí najviac najstarší prítomný komunikant v skupine, v 7 KU najviac výpovedí prislúcha najstaršej žene v skupine, v 10 KU hovorí najviac žena (s tým súvisí problém ženskej intrúzie), v 5 KU najviac hovorí muž.

Komunikanti z „našej rodiny“ najčastejšie formulovali a predniesli svoje výpovede v spisovnej forme (spolu 278 výpovedí). Na druhom mieste stojí štandardná forma s 272 výpovedami. Štandardné výpovede rešpektujú normy spisovného jazyka, avšak menej dôsledne. Vychádzajú zo základu spisovnej slovenčiny a majú komponenty šarišského nárečia. Stali sa tak výrazom regionálneho variantu východoslovenskej podoby štandardnej formy slovenčiny. Na treťom mieste je nárečová forma s 210 výpovedami a na štvrtom mieste je subštandardná forma s počtom výpovedí 99. Nárečové výpovede sú tie, ktoré predstavujú šarišské nárečie, ako je vymedzené R. Krajčovičom (1988, s. 281—283), alebo v ktorých prevládajúcou zložkou sú nárečové výrazy obohatené subštandardnými, štandardnými alebo spisovnými prvkami.

Subštandardné výpovede sú zložené z nárečových, štandardných a spisovných prvkov, pričom prevahu majú nespisovné prvky. Obsahujú aj slangové a profesionálne výrazy.

Používanie istej formy (variety) národného jazyka je individuálnou záležitosťou každého komunikanta a súvisí s jeho vzdelanostnou úrovňou, profesiou, vekom, pohlavím, momentálnym psychickým stavom a ďalšími faktormi.

Predstaviteľky najstaršej generácie používajú vo svojich výpovediach najčastejšie nárečie zmiešané s prvkami subštandardnej a štandardnej formy. Stredná generácia premiešava všetky formy národného jazyka. Najmladšia generácia sa rečovo realizuje najmä v štandardnej forme.

Potvrdilo sa, že vyššie vzdelanie sa prejavilo v podobe častejšieho výskytu výpovedí realizovaných v spisovnej forme. Komunikanti s vysokoškolským vzdelaním a študenti (vysokoškoláčka so stredoškolským vzdelaním) prejavili výrazné tendencie používať spisovnú formu vo formálnom aj neformálnom rečovom styku. Stredoškolskí používali najčastejšie nárečovú formu. Konštatujeme, že ich nárečové vedomie je vplyvom ich pracovného a súkromného prostredia silnejšie než u vysokoškolákov a študentov, ktorí pod reálnym vplyvom zamestnania a školského prostredia posilňujú viac svoje spisovné vedomie. Stredoškolskí používajú prestížnejšiu spisovnú, resp. štandardnú formu len v oficiálnom, formálnom rečovom styku. Komunikantky so základným vzdelaním používali v neformálnom rodinnom rozhovore takmer dôsledne iba nárečie. Je pravdepodobné, že obe neovládajú spisovnú normu slovenčiny a aj v oficiálnom styku by použili nárečie s prímiesami prestížnejších foriem národného jazyka.

V analýze nám išlo o zachytenie tých faktorov, ktoré podmieňujú útvorovo, t. j. vzhľadom na jednotlivé variety, variabilný rečový prejav jedného hovoriaceho v tej istej komunikačnej situácii.

Ako základné faktory, ktoré podmieňujú prechod medzi jednotlivými formami, variantami, sa nám na základe analýzy materiálu ukazujú tieto činitele (hierarchicky usporiadané):

- 1) subjekt komunikanta, jeho psychoemocionálny stav (pozitívne aj negatívne naladenie vyvoláva striedanie foriem národného jazyka s tendenciou posunu k menej prestížnym formám),
- 2) komunikačné a sociálne roly účastníkov komunikácie,
- 3) vzájomný vzťah účastníkov komunikácie (pozitívny, resp. negatívny postoj k partnerovi alebo objektu rozhovoru spôsobuje zmenu smerom k nižším formám),
- 4) prispôsobovanie sa komunikačnému partnerovi, vzájomné približovanie na úrovni formy, výberu jazykových prostriedkov, tempa reči (vzájomné približovanie je relatívne a závisí od druhu a stupňa jazykového vedomia, osobnostnej štruktúry, v rámci ktorej jazyková performancia súvisí s identifikáciou vlastnej osobnosti),
- 5) téma a postoj hovoriaceho k nej (ochota, resp. neochota hovoriť o nej),
- 6) prostredie, vzdelanie a ďalšie čiastkové faktory.

Domnievame sa, že tento výskum zachytil reálnu komunikáciu v bežnej rodine a prispel k hlbšiemu poznaniu zákonitostí rodinných vzťahov a zvláštností spolunažívania z hľadiska komunikačných funkcií a foriem národného jazyka najmenej sociálnej skupiny. Dúfame, že práca povzbudí záujem slovenskej jazykovedy o problematiku komunikácie v súkromnej komunikačnej sfére, ktorej dosiaľ nie je venovaná dostatočná pozornosť.

Ukážka analýzy komunikačnej udalosti

Dialóg

- 1/O₁ ste to POhnojili s tym↑že tam ste zdvihli↑toto↑so štuplikom↓□
 2/L₁ KTO pohnojil↑?!kto↑?!ta TOTA co šedzi za TEBU↓□
 3/O₂ dobre↓dobre↓
 4/L₂ =i PETER↓□
 5/O₃ JA som pohnojil↓□
 6/L₃ a ja↑
 7/O₄ ×VY už hľadace viňkoch↑ja↑DAJCE mi POKOJ↓□
 8/L₄ tak NEhovor že SCE TO POHNOJILI↓!
 9/O₅ =SCE TO POHNOJILI↓! VY↑OKREM MNE↓!□
 10/L₅ ta ja vystupujem z toho auta!
 11/A₁ dobre↓ja som to pohnojila↓□ja sa priznávam↓□ (so smiechom)
 12/L₆ A KTO↑?!
 13/O₆ =teraz vystupime a ce budzeme bic↓□
 14/L₇ keľo ši kilometre na nim nabehala↑?□
 15/M₁ ta nezlocice teraz↑kus pokuj↑bo↑
 16/L₈ =hej↑? kus pokuj↓! JA v TYM MOTORU iba ftedy šedzim ked dagdzi treba isc abo daco treba isc po vodu abo po jablučka↓
 17/M₂ ×ale šak neber to na seba↑nikto nehovori že to TY↓
 18/L₉ ×ta ja to budzem brac na seba bo ja to neberem že by dakto mne toto rozpráva↓□
 19/M₃ STUJ↓! bo tu↑
 20/L₁₀ =ŠE NABURAJCE TERAZ↓!□
 21/M₄ nezna pre dziru zastavic↓□
 22/L₁₁ ja ne na takym motoru chodzim↑ne na takym dzvere zatvaram↓□

Použité znaky:

- ↑↓ — intonačný priebeh (stúpavý a klesavý)
 □ — pauza
 KTO — zdôraznenie
 ? — otázka
 ! — zvolanie, rozkaz

- " — okamžité nadviazanie na predchádzajúcu repliku
 X — skok do reči

Osoby:

- O muž, 48 rokov, inžinier, vysokoškolské vzdelanie, prešovský región
 M žena, 44 rokov, projektantka, stredoškolské vzdelanie, prešovský región
 L muž, 23 rokov, robotník, stredoškolské vzdelanie, prešovský región
 A žena, 22 rokov, študentka poslucháčka FF UPJŠ, prešovský región
 O a M sú manželia, L a A sú ich deti.

Prostredie: osobné auto počas jazdy

Miesto: obec Fintice pri Prešove

Čas: november 1993

Charakteristika stratégie

Rozhovor predstavuje konflikt, ktorý vytvárajú O a L. Komunikant O obviňuje L, že poškodil dvere auta nešetným zaobchádzaním. L sa urazí, začne namietaa a útočiť na A. Komunikantky M a A sa snažia upokojiť L a odstrániť konflikt, ktorý rozptyľuje pozornosť vodiča O. Nakoniec sa im to podarí. Dialóg je teda zaujímavý najmä pre svoje psychologické zvláštnosti. Zdá sa, že tie majú v danom dialógu aj najväčší vplyv na celý priebeh komunikácie.

Charakteristika komunikačných funkcií (porov. tabuľku 1)

Dialóg sa vyznačuje vysokou mierou vnútornej súdržnosti, ktorá sa prejavuje nadväzovaním jednotlivých replík komunikantov aj pomocou citácie niekoľkých výrazov, opakujúcich sa vo výpovediach (napr. slovo *pohnojiť*). V rozhovore sa prejavuje snaha partnerov stlmiť konflikt a dosiahnuť konsenzus.

Náhle striedanie foriem národného jazyka v reči komunikantov sa vyskytlo v prípade komunikanta O. Vo svojich replikách 1/O₁, 3/O₂, 5/O₃ reaguje pokojne a používa štandardnú formu. Náhla zmena emócií smerom k zápornému pólu (podráždenie, rozčúlenie), ktoré sprevádzajú repliky 7/O₄, 9/O₅ sa prejavuje výberom a formuláciou jazykových prostriedkov na úrovni nárečia. Zvolacia veta, apoziopéza, redukovaná výpoveď, antikadencia sú typickými znakmi vzrušenej, emocionálne nasýtenej komunikácie.

V prípade ostatných komunikantov sa o striedaní foriem národného jazyka nemôžeme vysloviť pre krátkosť dialógu a neprítomnosť príslušných zmien v ich replikách.

Komunikantka A s jednou replikou v dialógu používa spisovnú formu. Osoby L a M používajú nárečie v kombinácii so subštandardnými prvkami.

Charakteristika jazyka komunikantov (porov. tabuľku 2)

Osobitosti komunikanta O: Použil slangový výraz *pohnojit'* vo význame 'pokaziť', štandardný výraz *štuplik*; svojim žartovaním v 13/O₆ sa snaží upokojiť L; zo štandardu pri náhlom emocionálnom vzrušení (rozčúlení), napr. *vy už hľadace viňkoch* v 7/O₄.

M: „Nasadzuje sa“ v nárečí; je v napätí, obáva sa nehody (*ta nezloscice; kus pokuj; stuj*). Vyskytli sa syntaktické nepravidelnosti: apoziopézy (15/M₁, 19/M₃) a elipsa (17/M₂).

L: Cituje výpovede O; jeho vzrušený, rozčúlený prehovor podmieňuje zrýchlenie tempa reči, antikadenciu (stúpavú melódiu), apoziopézu (6/L₇), elipsu (12/L₆), inverzný slovosled (vytyčovanie zvrätneho zámene *sa* pred slovesom v 20/L₁₀: *še naburajce teraz*).

A: Má zmysel pre rovnováhu vo vzťahoch komunikantov, snaží sa zmierniť konflikt.

Tabuľka 1. Charakteristika komunikačných funkcií (KF)

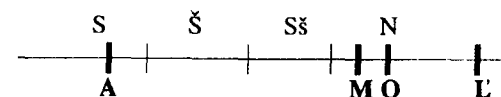
Komunikant	O	M	L	A
Počet replík	6	4	10	1
Počet výpovedí	8	6	13	2
Počet typov K F	7	4	8	1
Typy KF				
Irónia			1	
Konštatovanie	1		2	
Námietka			3	
Obvinenie	2			
Oznámenie		1	1	
Prosba		2		
Súhlas	1			2
Tvrdenie	1		2	
Upozornenie		2		
Útok			2	
Výčitka	1	1		
Vysvetlenie			1	
Zdôvodnenie			1	
Žart	1			
Žiadosť	1			

Tabuľka 2. Charakteristika jazyka komunikantov.

Realizovanie spisovnej, štandardnej, subštandardnej a nárečovej formy národného jazyka.

Schéma dopĺňa charakteristiku jazyka komunikantov.

Komunikant	O	M	L	A
Počet replík	6	4	10	1
Počet výpovedí	8	6	13	2
Formy NJ				
Spisovná (S)	1	1	2	1
Štandardná (Š)	2	1	2	1
Subštandardná (Sš)				
Nárečová (N)	5	4	9	

Literatúra

BOSÁK, J.: Skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému. In: Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Red. J. Horecký. Bratislava, JÚLŠ SAV 1990, s. 75–84.

BOSÁK, J.: Skúmanie slovenčiny ako sociálno-komunikačného systému v slovenskom kontexte. *Slavica Slovaca*, 28, 1993, s. 171–177.

HÁJEK, L.: Úvod do sociologie. 1. vyd. Hradec Králove, Gaudeamus 1991. 91 s.

HIRSCHOVÁ, m.: Některé rysy interpersonální komunikace v rodině. *AUPO Philol* 59, *Studia Bohemica V*. Praha 1989, s. 145–162.

HIRSCHOVÁ, M.: Interpersonální komunikace ve stabilizovaných malých skupinách. *Slovo a slovesnost*, 52, 1991, s. 233–241.

HORECKÝ, J.: Vymedzenie štandardnej formy slovenčiny. *Slovenská reč*, 44, 1979, s. 221–227.

HORECKÝ, J.: Hranice a pôsobnosť spisovnej slovenčiny. *Slovenská reč*, 53, 1988, s. 158–163.

KOŘENSKÝ, J.: Teoretická jazykověda a komunikačně orientovaný výzkum řeči. *Slovo a slovesnost*, 53, 1992, s. 97–103.

KOŘENSKÝ, J.: Osobnost, sociální role, komunikace, rozpor, konflikt. *Slovo a slovesnost*, 54, 1992, s. 241–246.

KOŘENSKÝ, J — HOFFMANNOVÁ, J — JAKLOVÁ, A — MULLEROVÁ, O Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. Skripta České Budějovice 1987

KRČMOVÁ, M K sociolingvistické interpretaci spontánního mluveného projevu In Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii Red J Horecký Bratislava, JÚLŠ SAV 1990,

KRAJČOVIČ, R Vývin slovenského jazyka a dialektológia Bratislava, SPN 1988 343 s 92—100

LAMSER, V Komunikace a společnost Praha, Academia 1969 300 s

MULLEROVÁ, O — HOFFMANNOVÁ, J — SCHNEIDEROVÁ, E Mluvená čeština v autentických textech Jinočany H&H 1992 236 s

NEBESKÁ, I Některé psycholingvistické přístupy k textu Slovo a slovesnost, 43, 1982, s 221—229

NEBESKÁ, I Úvod do psycholingvistiky Praha, H&H 1992 127 s

SLANČOVÁ, D — SOKOLOVÁ, M Slovenčina v súčasnej komunikácii Projekt Jazykovedný časopis, 40, 1989, s 105—110

SLANČOVÁ, D — SOKOLOVÁ, M The norm of spoken communication in East Slovakia Slovo a slovesnost, 54, 1993, s 220—224

Tematické postupnosti v spontánnom monológu v skupine

Jana Kesselová

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

Náhľady na to, či dialógu možno pripísať status textu, sa v teórii textu rôznia. Komunikáty, v ktorých nie je dodržaná jednota subjektu podávateľa, sa hodnotia dvojako. Ak sa zdôrazňuje striedanie komunikantov, vnášajúcich do dialógu vlastný zmysel a štýl, dialóg sa hodnotí ako súbor, zoskupenie, komplex textov (Hausenblas, 1984, Mluvnice češtiny 3, 1987, s 644). Pri rozbere zaznamenaného dialogického materiálu do popredia vystupuje obsahová i formálna spätosť replík, a teda chápanie dialógu ako celku, jedného textového útvaru (Mullerová, 1979, Mistrík, 1985, Chloupek, 1991). Vzniká otázka, aký koherenčný mechanizmus pretvára rad replík na súdržný dialogický text. Proces tvorby dialogického textu budeme sledovať v improvizovanej neoficiálnej komunikácii 6—10 ročných detí, podľa L. S. Vygotského (1976) v období doznievania egocentrickej reči a jej prerastania do reči vnútornej.

V tomto príspevku sa obmedzíme na textovú súdržnosť asymetrického dialógu — monológu v skupine, ktorý v zhode s J. Mistríkom (1990, s 15)

chápeme ako komunikát, ktorý sa „od dyadických a skupinových dialógov odlišuje predovšetkým nesúmernosťou v dĺžke repliky smerom od emitenta k percipientovi a potom pomerne dlhotrvajúcou skrytou replikou (spatnou vazbou) od percipienta k emitentovi“. Sústredíme sa na tematickú nadvaznosť v dialogickom texte, pretože je jedným z hlavných faktorov textovej koherencie a v literatúre sa analýza tematickej nadvaznosti dialogického textu vyčerpáva tvrdením, že vzťahy medzi tematickými blokmi v dialógu do istej miery zodpovedajú základným typom tematických postupností F. Daneša (Mullerová, 1979). Treba dodať, že F. Daneš (1968, 1987) dospel k tematickým postupnostiam analýzou textov náučného štýlu, teda textov protikladných vlastností v porovnaní so spontánnym dialógom. Preto podľa našej mienky treba k dialogickému textu pristupovať ako k textu sui generis a odhaliť osobitosti jeho tematického usporiadania.

Materiálovým východiskom našej analýzy sú monológy v skupine s témou odvodenou z rozprávkového motívu a z vlastného zážitku. V oboch prevláda základné poradie obsahových zložiek s výpovedne dynamickejšou pravou stranou výpovede. Vo vývine reči detí to signalizuje posun od subjektívnej výpovede k objektívnej. J. Mistrík (1985, s 394) uvádza, že v jazykovom prejave dieťaťa predškolského veku je aktuálne členenie do značnej miery subjektívne.

Je známe, že nová výpoveď sa do predchádzajúceho textu začleňuje prostredníctvom obsahovej zložky, ktorá sa príjemcovi javí ako známa „Vzťahy známosti“ v detských komunikátoch sú výsledkom prelínania vzťahov úplnej identity a sémantickej blízkosti. Vzťahy založené na množinových reláciách sú v tomto veku výnimočné. Napríklad nadvazovanie s využitím vzťahu celok—časť alebo rodové—druhové pomenovanie deti uplatňujú takmer vždy pod vplyvom predlohy.

— *A tam uvidela zlú sudičku pri kolovrátku. Kliatba zlej sudičky sa naplnila.*

— *V tichom lese žilo päť zvieratiek. Medvedík raz povedal*

Z uvedeného vychodí, že osvojovanie **tematickej postupnosti s deriváciou tematizovaného komponentu** prebieha pod vplyvom napodobňovania, v spontánnom prejave dieťaťa mladšieho školského veku je tento spôsob nadvazovania ojedinelý.

V tých častiach dialógu, v ktorých dominuje posun témy dopredu (lineárne tematické usporiadanie), sú výpovede skĺbené najmä **nadväznou tematizáciou rémy**. Doslovné opakovanie a pronominalizácia sú stereotypnými prostriedkami zreteľovania prevažne trichotómnych výpovedí.

— *Bol som, raz som išiel s autobusom a sme prišli k jednému mestečku a za tým mestom bol jeden dom a za tým domom bol jeden chlapec so samopalom a ten chlapec strážil stĺp jeden veľký.*

— *A ja som bol pri takom starom kostolíku a ten kostolík bol ohradený a za tou ohradou boli bačovskí psi a naraz začali bačovskí psi brechať.*

Nová výpoveď sa do jazykového kontextu začleňuje nielen prostredníctvom rémy, ale aj ľavej časti výpovede — témy. Tento spôsob tematického usporiadania označovaný F. Danešom (1987) ako **tematická postupnosť s priebežnou témou** sa bohato využíva v oboch tematicky odlišných monológoch v skupine. V zážitkových replikách býva priebežnou témou agens. Vzhľadom na to, že v centre detských rozprávání sú rozprávači sami, najčastejším prostriedkom vyjadrenia priebežnej témy je kategória kongruencie na slovese. Časté je nadväzovanie 1. osoby plurálu na 1. osobu singuláru, ale skupina osôb, s ktorou sa dieťa stotožní, zostáva príjemcovi z jazykového kontextu neznáma.

— *Ja, keď som bol ešte malý, sme bývali v jednom dome...*

— *Bol som raz na chate a som sa išiel okúpať na Hornád — potom potom sme prišli pod veľký most...*

Začleňovanie novej výpovede do predchádzajúceho kontextu tematizáciou ľavej alebo pravej časti výpovede je v detskom komunikáte najobvyklejším tematickým konektorom. Z jazykových prostriedkov sa uplatňuje doslovné opakovanie, pronominalizácia a kategória kongruencie. Tematizácia oboch obsahových zložiek výpovede súčasne znamená vyšší stupeň súdržnosti výpovedí a v nepripravených komunikátoch detí sa uplatňuje výnimočne. Za **tematizáciu výpovede** (príp. textového intervalu) možno považovať iba repliky typu *A tak sa to aj stalo, že..., A tak to aj bolo, že..., No a tak to aj dopadlo, že...,* v ktorých sa najvšeobecnejším ukazovacím zámenom *to* odkazuje na celú predchádzajúcu výpoveď alebo sled výpovedí.

Repliky asymetrického dialógu detí sú obsahovo i formálne samostatné a uzavreté. Nejde však o monológy striedavo vyslovené viacerými komunikantmi. Mimojazykové reakcie poslucháčov, repliky s komunikatívnou funkciou priamej alebo nepriamej výzvy (*Ešte ty si nám nič nepovedala, Máš slovo, Môžeš začať, Teraz ty*), hodnotenia (*Dobre, Krásna rozprávka, Dobre sa to skončilo*) alebo s kontaktovou funkciou (*Čo myslíte, ako sa to skončilo?*) pretvárajú zoskupenie relatívne samostatných replík na dialogický text. Za dôležitú konštitutívnu zložku dialogického textu v tomto prípade pokladáme vzťah témy jednotlivých replík k hlavnej téme celého tematického bloku (k hypertéme). Takýto spôsob tematického usporiadania hodnotí O. Müllerová (1987, s. 646) ako obdobu Danešovho tematického odvodzovania (derivácie témy z hypertémy). Detailnejší pohľad na tento typ tematickej postupnosti v náučnom texte ukazuje, že jednotlivé tematické zložky sú nielen odvodené z nadradenej témy, ale sú i vo vzájomnom hierarchickom usporiadaní. Detské monológy v skupine sú síce tiež odvodené zo spoločnej hypertémy, ale sú vo vzťahu voľného priradovania. Jednotlivé repliky nie sú

rozličnými aspektami jednej témy, ale rozličnými pohľadmi viacerých komunikantov na jednu tému. Tento variant tematickej postupnosti spočívajúcej v individuálnom spracovaní spoločnej témy jednotlivými komunikantmi nazývame **tematická postupnosť s modifikáciou hypertémy**.

Predpokladáme, že osobitosť ústneho spontánneho komunikátu nespočíva iba vo väčšej či menšej miere uplatnenia tematických postupností známych z písaného textu, ale že sa v hovorenom prejave uplatňuje i tematická postupnosť typická pre ústne dorozumievanie. Všimnime si vzťahy sémantickej blízkosti, vyplývajúce z rozličnej miery očakávaného výskytu slov. Analýzou rečových prejavov detí sme zistili, že z existujúcich možností vyjadrenia vzťahov sémantickej blízkosti deti na komunikatívnu štruktúraciu výpovede využívajú:

a) vzťahy medzi predikátom a jeho participantmi alebo medzi participantmi navzájom, napr.:

agens — predikát: princ — pobožkať, dobrý žiak — učiť sa, žabka — priškákať, psi — brechať, žobrák — prosiť

paciens — predikát: auto — naštartovať, klásky — zomlieť, čiapka — vyskúšať

inštrument — predikát: lyže — lyžovať sa, bicykel — bicyklovať sa, vrtuľník — lietať, korčule — korčuľovať sa, voda — umývať sa

miesto — predikát: nemocnica — ošetriť, pôjd — strašiť, chata — zohriať sa, reštaurácia — najesť sa, plot — naraziť, ohrada — driapať sa

agens — paciens: bocian — žaby, zajac — mrkva,

b) vzťah celok — časť:

mesto — dom — stĺp, kúpeľňa — vaňa, jedlo — koláče, majetky — koruny, knižka — čítanka,

c) vzťahy kauzálne:

obliať — mokrý, spadnúť — zakrvavený, korčuľovať sa — spadnúť, spadnúť — zlomenina, narodeniny — gratulovať, darček — tešiť sa,

d) vzťahy sémantickej spolupatričnosti prechádzajúce do významových asociácií:

hrobka — kostolík, voda — piesok — bahno, voda — oblievačka, kúpalisko — bazén — sprchovať sa, dom — záhrada, tábor — výlet, Hornád — most — voda, otvorená brána — návšteva, nemocnica — liek, biela košielka — čistota, sviatočná košielka — nedeľa, zima — korčule, narodiť sa — krstiny — hostina,

e) výrazy, ktoré reprezentujú scenáre celých situácií: prázdniny — výlet — hrad — zmrzlina — kolotoče, škola — lavica — žiak — taška — vyučovanie — učiteľ — žiacka kniha — vysvedčenie — jednotky.

Vzťahy sémantickej súradnosti nachádzame v detských komunikátoch v malom rozsahu. Obmedzený výskyt zrejme súvisí s neukončeným vývinom koordinácie a rozlišovania rodových a druhových pojmov v mladšom

školskom veku (*Mirko išiel vybrať z tašky, pero, knižku a potreby. — Môžeme už doniesť misky, jedlá, koldáče, torty a polievky? — A teraz sa predstaví mrkva, paradajka, hruška, mak a zelenina, ktorú som vypestoval. — Ale keď budeme rozdávať sladkosti a jedenie, čo máme, deťom hračky, veci, ale aj iné veci, bude nám omnoho lepšie.*)

Sémanticky blízke výrazy sa v teórii textu hodnotia ako prostriedky realizácie východiska. V detských spontánných hovorených komunikátoch sme ich nezaznamenali ako prostriedky na začlenenie novej výpovede do predchádzajúceho textu, ale vo výpovedne najdynamickejšej časti, teda v úlohe rémy. Z toho vyplýva, že rémou je výraz, ktorý sa v okolí predchádzajúcich lexém často vyskytuje, vzhľadom na textové okolie je očakávaný. Inventár tematických postupností známych z písaného textu doplníme o **tematickú postupnosť s priebežnou rémou**. Takto hodnotíme nadväzovanie výpovedí v prípade, ak sa na mieste najdynamickejšej časti výpovede nachádza slovo vyvoditeľné z predchádzajúceho kontextu.

Záver. Jazykový prejav detí mladšieho školského veku sa z hľadiska tematickej štruktúry vyznačuje:

a) výstavbovou stereotypnosťou, spôsobenou jednak uplatňovaním obmedzeného repertoáru tematických postupností (tematizácia rémy a priebežná téma vo vnútri replík, modifikácia hypertémy medzi replikami), ale aj jazykových prostriedkov ich vyjadrenia (doslovné opakovanie, pronominalizácia, kongruencia),

b) nízkym stupňom výpovednej dynamiky, t. j. výpovedami, v ktorých informácie známe z predchádzajúceho kontextu alebo z neho vyvoditeľné nie sú len prostriedkom začlenenia novej výpovede do predchádzajúceho kontextu, ale aj rémou výpovede.

Uvedené zistenia podporujú opodstatnenosť komunikatívneho modelu vyučovania materinského jazyka v najnižších ročníkoch základnej školy, preferujúceho rozvíjanie komunikačnej kompetencie detí pred poznávaním jazykového systému.

Ukážka zo spontánnej komunikácie 9-ročných detí

— výborne krásna rozprávka ≥ a bol veľmi malý ≥ čo sa tak to všetko končí ~ ale my sa nebudeme zdržiavať ako končia rozprávky lebo rozprávky sa
— ale ďalšia sa len začína ≥ poviem vám rozprávku = VTI PNŮ
— ale to už posledná sa bude začínať, ktorú nám vyrozpráva = LENA
— Lena môžeš začať rozprávku vymyslenú
— V tichom lese žili päť zvieratká ≥ medvedík raz povedal ≥ chcem sa naučiť lietať ≥ a sa mu smiali ≥ ak sa chceš naučiť lietať ≤ ~ § chcem ísť na školu ≥ tak = a išiel ≥ bola zima ~ a tote čo ostali zvieratká tak išli sa korču-

lovať ≥ lišiačik vymyslel korčule ≥ korčuľovali sa a korčuľovali ≥ a zrazu spadol vlčík ≤ zachytil zajačika ≤ ten TIEŽ spadol aj lieskohryzka a tá si zlomila nohu ≥ a išla do nemocnice ≥ potom napísali list čiernemu bocianovi ≥ ktorý bol vodca bocianov ≥ a ten bol v Afrike ≥ a ešte predtým sa pýtali ≤ že pôjdu hľadať liek na ≈ § na vyliečenie Lieskohryzky ≥ a napísali ten list ≥ poslali ho ≥ dlho ho nebolo ≥ toho listu ≥ = ale ≈ prišla radostná správa ≥ a tam bolo napísané ≥ sme v Afrike ≤ ale nevieme ≤ KDE je zázračné baobo ≤ ~ baobo ≥ ≈ a = a vtedy prišiel AJ medvedík s vrtuľníkom ≥ nasadli ≤ a medvedík povedal ≥ ZAJAČIK ≥ ty choď po žaby ≤ aby sme bociana mali čím obslúžiť ≥ a ty LIŠIAČIK choď ~ po ~ po ~ mrkvu ≈ už ≈ bolo ≈ boli tu koše ≤ ale zajačika a lišiačika tu NEBolo ≥ a = a = potom sa ponáhlal VLČIK ≤ ~ vlčík ≥ ~ aby prišiel ku medvedíkovi ≥ prišiel ≥ a už lietali ≥ medvedík sa chcel pozrieť na mrkvu ≥ a tam vidí lišiačika ≤ ~ TEN vyskočí ≤ a otvorí druhý koš so žabami ≥ a ~ tam nájde zajačika ≥ a potom už leteli všetci ≥

— a ako sa to skončilo

— že potom všetci spolu žili ≥

— ako KAŽDÁ rozprávka končí ≥ (*sklamane*) teraz JA chcem ≥

— ešte JA som nič nehovorila

— PRVÁ

— DRUHÁ

— dobre tak môžeš ty

— to bude ufúľané prasiatko Ňufko = ŤAPKA

Na kraji lesa stála MALÁ chalúpka ≥ v nej žila svinka Pinka ≤ mala syna Ňufka ≤ a ten mal bračeka Fifčeka ≥ Fifček bol starší ako Ňufko ≤ ale mal HORŠÍ rozumček ≥ AKÚ hlúposť povedal Ňufko ~ FIFČEK mu uveril ≥ TAK začneme ≥ ČO myslíte PREČO je Ňufko taký špinavý ? ≥ NO: lebo je špinavý ≤ a NECHce sa umývať ≥ a tak to aj vyzerá ≥ Ňufko sa nechce umyť stále sa Fifčekovi vyhovára ≥ vraví napríklad ≥ od vody sa robia vyrážky ≥ voda je nepriateľom človeka ≥ a iné ≥ a Fifček mu Povedal ≥ veď vieš že si múdry chlapček a to čo ty vravíš je pravda ≥ Fifček sa dovolil Ňufkovi neumývať ≥ a tak to aj vyzeralo ≥ mamička keď prišla a zbadala akého má špinavého synčeka zvolala ≥ ty SVINKA! ≥ a Ňufko sa začal smiať ≥ veď SOM svinka ≥ nie? ≤ mamička povedala ≥ ja by som vymyslela takú NADÁVKU že by si sa umýval STOKRÁT do dňa ≥ ale Fifček povedal ≥ ~ to by som chcel VIDIEŤ ≥ ale Ňufko bol rád ≤ že Fifček drží s ním ≥ mamička povedala ≥ a už som si ju aj VYmyslela ≥ AK sa ne-bu-deš učiť ~ a umývať NIKTO sa NEbude s tebou hrať ≥ v celom lese sa všetky zvieratká umývajú ≥ len TY ~ nie! ≥ nie prasiatko Ňufko Ťapka ale PRASA ≥ NEučesané NEumyté ako somárík Ponárik ktorý býva v našom lese ≥ a Ňufko povedal ≥ NEBUDEM A NEBUDEM A NEBUDEM ≥ ...

- ≈ dlhšia pauza
 - ~ kratšia pauza
 - ∅ náhle prerušenie repliky
 - ≧ klesavá melódia
 - ≦ stúpavá melódia
 - ? otázka
 - ! emfáza
 - : predĺženie samohlásky
 - § hezitačný zvuk
 - A** zdôraznenie slabiky alebo slova (veľké písmeno)
 - » okamžité pokračovanie v replike predchádzajúceho komunikanta
 - Σ repliky vyslovené viacerými hovoriacimi odrazu
- kurzívou* — interpretatívne poznámky typu *potichu, posmešne, nadšene* atď.

Literatúra

- DANEŠ, F.: Typy tematických poslopností v textu Slovo a slovesnosť, 29, 1968, s. 125–141.
- DANEŠ, F.: Tematické poslopnosti. In: Mluvnice češtiny 3. Praha, Academia 1987, s. 686–694.
- HAUSENBLAS, K.: Text, komunikáty a jejich komplexy. Slovo a slovesnosť, 45, 1984, s. 1–7.
- CHLOUPEK, J.: Stylistika češtiny. Praha, SPN 1991.
- MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, SPN 1985.
- MISTRÍK, J.: Vektory komunikácie. Výberová prednáška zo slovenského jazyka. Bratislava, UK 1990.
- MULLEROVÁ, O.: Komunikační složky výstavby dialogického textu. Praha, Universita Karlova 1979.
- VYGOTSKIJ, L. S.: Myšlení a řeč. Praha, SPN 1976.

Druhy jazykovej tvorivosti pri riešení divergentných úloh

Mariana Stejskalová

Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

1.1. V súvislosti s procesom humanizácie nášho školstva a výchovy sa nemalý dôraz kladie na odstránenie napätia a atmosféry strachu z vyučovania. Deje sa tak i využívaním tvorivých a netradičných metodických postupov, ktoré rešpektujú dieťa ako ľudskú osobnosť s jej fyziologickými, sociál-

nymi a psychologickými potrebami, pričom ich cieľom — viac ako naučený poznatok — je rozvoj osobnosti žiaka, jeho schopností tvorivo sa dopracovať k vedomostiam.

1.2. Vrcholom aktivizácie a rozvoja osobnosti žiaka je riešenie tvorivých, divergentných úloh a problémov (Zelina, 1991). Na rozdiel od **konvergentnej otázky**, ktorá núti žiaka hľadať jedinú možnú a správnu odpoveď (napr.: *Kedy nastáva prvý jarný deň? Kedy sa k nám vracajú sťahovavé vtáky?*), **divergentná otázka** žiakovi umožní jeho seberealizáciu v mnohých správnych odpovediach. Myšlienkové procesy sa aktivujú do šírky, žiak má možnosť vybrať si z viacerých vhodných odpovedí, môže tiež produkovať nové nápady, vytvárať netradičné alternatívy a hypotézy.

1.3. V 3. ročníku základných škôl sme realizovali prieskum niekoľkých aspektov verbálnej kreativity prostredníctvom anonymného testu so sumou divergentných úloh zostavených tak, aby aktivovali vysokú mieru verbálnej kreativity, prejavujúcu sa najmä vo **fluencii** (veľký počet riešení), **flexibilitate** (rôznorodosť) a **originalite** (novosť, netradičnosť, zvláštnosť odpovedí). Volili sme také formy prieskumu, ktoré by eliminovali komunikačné bariéry prítomné v bežnej pedagogickej komunikácii (napr. netvorivé metódy, časové obmedzenia, stres a pod.) a negatívne determinujúce kvality slovnej tvorivosti. Koncipovanie divergentných úloh na známe témy — Jar, Príchod jari (Tabuľka 1) — dostatok času, tvorivá atmosféra v triede, anonymita, absencia stresu z nepochopenia netradičného či strachu z potrestania nesprávneho významne povzbudili verbálnu aktivitu žiakov.

Tabuľka 1

Príklady riešenia testu a fluencia (počet všetkých riešení)

ÚLOHY Z TESTU	PRÍKLADY	FLUENCIA
1. Nahraď zvýraznené slová inými. Vymysli čo najviac slov. Skús napísať také slová, o ktorých si myslíš, že ich tvoji spolužiaci nebudú mať.		
a) Lastovičky si veselo švitoria.	trilkujú, džavocú, krúžia, pohovorili, taja všelijaké veci, atď.	149
b) Aj nás nová jar volá von.	láka, zve, ženie, zväzda, povytáhovala, donútila, atď.	84
2. Doplní do viet čo najviac možných slov. Vymysli čo najkrajšie!		
a) Deti z domu.	pálili, sa vyrútili, sa vypýtali von, ubzikli, nemôžete, ufujazdili, atď.	200

b) Vonku si všimli (že)...	<i>prší, ožila príroda, si môžu vyzliecť teplé kabáty a čiapky, všetky zvieratá majú mláďatá (okrem samcov), atď.</i>	konštr. 735 tém 549
3. Napiš, aké býva slnko, kvety, vzduch na jar. Napríklad: Tráva je zelená, hebká ako koberec, mäkučká, vonia jarou, ...		
a) Jaré slnko (je)...	<i>rozhorúčené, guľaté, sa žltne, zasvieti - rastú kvety, zasvieti kvitnú stromy, atď.</i>	220
b) Kvety na jar (sú)...	<i>opelené, v púčkoch, sa prebúdajú, peknejú, krásne kvitnú a naplňajú jar krásnou vôňou, ktorá v nás vyvoláva pocit radosti, ako diamanty, farebné ako tempery, atď.</i>	182
c) Vzduch (je)...	<i>čistý ako papier, dýchame, existuje, voňavý ako nová bá-bika, zasmradený od plynu áut, atď.</i>	173

1.4. Napriek rovnakým podmienkam nie každý z respondentov dokázal po vyčerpaní tradičných odpovedí, po istej časovej inkubácii problému objaviť i nové, originálne a zvláštne riešenia. Výslednú úroveň jazykovej kompetencie i aktuálnej jazykovej performancie determinovali diferencované schopnosti žiakov, zvyk či nezvyk pracovať s tvorivými úlohami a iné sociálno-psychologické činitele (napr. inteligencia, vek, pohlavie, sociálno-kultúrne a rodinné prostredie; porov. Stejskalová 1991, 1994). Divergentnou úlohou odblokované, bezbariérové myslenie (spolu s absenciou tzv. spätnej väzby, t. j. prehodnocovania výberu riešení zo strany žiaka i kontroly zo strany učiteľa), vyplavilo riešenia rozličnej kvality — tradičné i originálne, vhodné, menej vhodné i nevhodné, správne i nesprávne, nocionálne aj silne expresívne, spisovné aj nespisovné.

2.1. Tento príspevok je pokusom o klasifikáciu žiackych produktov vyriešených divergentných úloh z hľadiska uvedených kategórií s naznačením procesu a okolností ich vzniku, pričom sa zameriavame najmä na nonsens ako jeden zo špecifických prípadov odpovede na divergentnú úlohu.

2.2. Tradičné pamäťové vyučovanie vedie žiaka k osvojeniu si čo najväčšieho množstva vedomostí a faktov. Preverovanie stupňa a kvality takehoto vzdelávania sa dialo aj deje zväčša formou konvergentných otázok, keď len jedna odpoveď môže byť správna. Jazykový prejav a správanie žiaka vôbec je v treťom ročníku týmto poznaním ovplyvnené natolko, že akoby navzdory nekonečným možnostiam divergentnej úlohy 15–44 % žiakov (v závislosti od stupňa otvorenosti divergentnej úlohy) najprv vyčerpá tra-

dičné, skúsenosťou overené a správne odpovede a až potom prichádzajú riešiteľom na um odpovede nové a netradičné, často sprevádzané vzrušujúcim pocitom objavovania. Najfrekvencovanejšie a tradičné odpovede sú vždy správne a vhodné, sú spisovné a nocionálne (tabuľka 2; porov. zadanie úloh v tabuľke 1).

Tabuľka 2

Výskyt prvých piatich najfrekvencovanejších odpovedí

1.a)	A	677	spievajú	13	čvirikajú	6
	B	149	štebocú	12	poletujú/vyspevujú	3
	C	6,63	lietajú	8	SPOLU	42
1.b)	A	511	láka	13	privoláva	7
	B	84	ťahá	10	vyvoláva	5
	C	5,00	vábi	9	SPOLU	44
2.a)	A	705	vyšli	9	vyleteli	3
	B	200	vybehli	8	utiekli	3
	C	6,91	utekali	4	SPOLU	27
2.b)	A	837	kvitnú kvety	5	kvitnú stromy	2
	B	633	slnko svieti	3	je teplo	2
	C	8,17	zelená sa tráva	3	SPOLU	15
3.a)	A	538	teplé	11	horúce	4
	B	220	žlté	5	zubaté	3
	C	5,27	pekne	4	SPOLU	27
3.b)	A	541	krásne	6	rozkvitnuté	4
	B	182	pekne	6	pestrofarebné	4
	C	5,30	voňavé	4	SPOLU	25
3.c)	A	466	čistý	14	studený	4
	B	178	teplý	6	zdravý	3
	C	4,56	voňavý	6	SPOLU	33

A — počet všetkých odpovedí, B — počet rozličných odpovedí, C — počet riešení na jedného žiaka.

3.1. Na druhej strane tie odpovede, ktoré sme hodnotili ako netradičné a originálne, niesli výrazný príznak emocionálnosti a expresívnosti. Okrem deminutív, typických pre bezprostredné a citovo zaangażované vyjadrovanie detí mladšieho školského veku, to boli personifikujúce slová a slovné spojenia, napr.: *Lastovičky si veselo koncertujú, džavocú, hundrali. Vzduch je smutný, hravý, osamelý.*

3.2. Zadanie v 3. úlohe dalo žiakom ako vzor aj model prirovnania. Jeho analogickým aplikovaním popri známých lexikalizovaných prirovnaniach

(horuci ako oheň, voňavý ako kvet, ľahký ako pierko, bežať ako víchor) žiaci vytvorili aj takéto *Slnko je zubaté ako upír, žlté ako citrón, teplé ako polievka* *Kvety sú na lúke ako látka, farebné ako tempory* *Vzduch je čistý ako nová bábika* Všetky vychádzajú z hlbokého osobného zážitku a subjektívneho vnímania vlastností predmetov a javov

3 3 Silnú subjektívnu motiváciu mali aj riešenia, ktoré prekračovali hranice spisovnosti, napr. *Vzduch je špicový* *Vonku je perfíšne, neni sneh* *Deti zdrhli, ufujazdili, ubzikli, vystrelili, vy-/roz-/makali, vy-/za-/šprintovali, šmýkajte z domu* Ďalej oxymorické spojenia *strašne pekne, strašne vela* Sú to typické výrazové prostriedky žiackeho slangu so silným nábojom expresivity Na rozdielnosti podľa sídla respondentov (mesto — vidiek) upozornili prípady *sa pekne* oproti *sú pekne*, no hlavne spojenie, ktoré použili len žiaci z malotriednej vidieckej základnej školy *zvieratá/mládatá/štenca sa kotia/okotli oproti zvieratá sa rodia*

3 4 Znakom nepozornosti žiakov sú časté grafické a ortografické chyby, ktoré majú za následok komolenie slov, napr. *pereletujú* — *preletujú*, *putahuje* — *pritahuje*, *perutený* — *prečistený*, dokonca aj *Aj nás nová jar pochádzala, vytrčila, pritaká von* *Slnko je kupovnejšie*

3 5 Pri hľadaní adekvátnej odpovede si žiaci vyskúšali aj bohaté derivačné možnosti jazyka, napr. *príroda oživila*, *slnko je teplotka, pripekavé, zohrievavé*, *kvety sú rozpučené* (v puku), *vzduch je prúdivý* (prúdi) Pri derivácii slov je silným motivujúcim činiteľom slovotvorná podoba bezprostredne susediacich slov prípadne ich zvuková podobnosť Logická presnosť či významová správnosť odpovede prestáva byť pre žiaka podstatná, takže mechanickým pridávaním istej slovotvornej prípony a napodobňovaním istého slovotvorného postupu mohli vzniknúť riešenia *Vzduch je volnejší, chutnejší, vônistý, kysličnejší* *Slnko je žlté, zubaté, štrbaté*. Aj v mechanickom obmieňaní predpôň žiaci našli produktívny prostriedok vzniku novotvarov, napr. *Lastovičky si veselo naletuju, nahietaju* *Aj nas nová jar navoláva, nazýva von*

3 6 Za nevhodné by sme mali pokladať odpovede, ktoré sa odklonili od témy Žiaci napríklad opisovali ine ročné obdobie *Vonku si všimli, že je leto, jeseň* *Kvety sú odkvitnuté, zvädnuté* *Vzduch je studený, horúci* Hlavné zadanie divergentnej úlohy 2 b) poskytlo najširšie možnosti uplatnenia fantázie, čo žiaci aj využili, takže vznikli odpovede z hľadiska našej témy nepodstatné, napr. *Vonku si všimli, že odbila štvrtá hodina, Sylvestra Stalлонеho vojakov že sa zrútil strom* a pod Humorne vyznievajú konštatovania typu *Lastovičky si veselo cvrlikajú, rapocú, pišta, škriekajú, krákajú, kričia* *Aj nás nová jar kričí, vyhrozí, trestá, vyhlási, vyplaší, vyryje, otepluje von* *Deti vypíchlí z domu* Domnievame sa, že ich neadekvátne použitie v tomto kontexte nie je spôsobené významovou nejasnosťou slova, je

skôr ústíím o čo najvyššie skóre fluencie a originality, je prejavom detského zmyslu pre hru so slovom i zmyslu pre humor

3 7 Slovná zásoba v období mladšieho školského veku zaznamenáva prudký kvalitatívny i kvantitatívny nárast Zatiaľ čo v predškolskom veku sa v súvislosti so spoznávaním nových predmetov a javov k slovu priradujú predovšetkým jeho aktivítne charakteristiky, v mladšom školskom veku je slovná zásoba rozširovaná tým spôsobom, že sa na slovo vo väčšej miere pripínajú jeho deskriptívne atribúty (Maršalová, 1982) Konštrukcia 3 úlohy potvrdila výraznú prevahu deskriptívnych atribútov predmetov a tiež naznačila niektoré prevládajúce princípy štruktúrovania mentálneho slovníka detí, napr. na princípe koordinácie, subordinácie, negácie a pod. (Stejskalová, 1994) Prekvapila nás najmä intenzita, s akou sú na seba naviazané slová s kontrastným významom Ak dieťa prišlo na správnu odpoveď typu *Vzduch je ostrý* *Kvety sú voňave*, asociácia na základe tejto odpovede ich automaticky nútila vytvoriť nasledujúce riešenia *Vzduch je tupý* *Kvety sú nevoňavé* Na podobnom princípe vznikli odpovede napr. *Kvety sú hranaté, okrúhle, vlnité, nádherné, hnusné, malé, veľké, tučné, chudé, zlé, dobré* *Vzduch je rýchly, pomalý najrýchlejší, najpomalší, hustý, riedky, čierny, biely, malý, veľký, chorý, zdravý, ranný, večerný, mestský, dedinský, mierny, stredný* a pod, pričom niekedy obe tvrdenia sú logické a pravdivé, ale niekedy je jeden člen korelačnej dvojice, príp. aj obidva nezmyslom — nonsensom

4 1 Nonsens sa v encyklopedickom spracovaní (Malá československá encyklopédia, 1988) vysvetľuje ako **1. literárny žáner lyrickej poézie blízky groteske; 2. logický nezmysel, sporný výraz alebo systém výrazov, syntakticky nesprávne utvorený výraz porušujúci syntaktické pravidlá príslušného jazyka.** Dieťaťom utvorený nonsens vzniká zväčša náhodou, z detského nepochopenia zložitej skutočnosti Riešenia divergentnej úlohy vznikajú ako rad často veľmi náhodných asociácií, keď jedna odpoveď asociuje nasledujúce bez zrejmych logických súvislostí Detský nonsens zväčša zachováva syntaktické pravidlá jazyka, jeho nezmyselnosť skôr pramení vo svojskom zmyslovom vnímaní sveta farieb a vôní alebo je založený na detskej naivite chápania pojmov, zložitých dejov a cudzích slov Iné nezmyselné slovné spojenia a výroky sú odrazom bezuzdnej detskej fantázie, ktorá sa dokáže hrať so slovom a na slová, a preto mnohé z týchto riešení sú nonsensom len pre dospelého

4 2 Myslenie 9 až 10-ročného dieťaťa vytvorí jednoduchú analógiu: Na jar sa ľudia *studenšie* obliekajú (v zime teplejšie) Stromy *pučia* kvety *Vzduch je kyslík, je viac okyslenejší* Pokyn byť tvorivý a netradičný spolu s anonymitou dáva žiakovi odvahu použiť i slová, ktoré ho momentálne napadnú a ktoré sa mu páčia, hoci ich správny význam nemá celkom presne ujasnený, napr. *Slnko je primitívne, je teplomilné* *Plody majú kvety, začínajú*

kukat'. *Vzduch menej fúka*. Nonsense často vznikne pri ďalšom, často zbytočnom dopĺňovaní odpovede, pri argumentácii a vysvetľovaní istého tvrdenia, prípadne narušením či zabudnutím na východisko a jadro výpovede: *Všetky zvieratá majú mláďatá (okrem samcov)*. *Kvety sú po celej lúke, asi aj krajine*. *Slnko vábi ľudí vonku, deti chodia do prírody, ale iba vtedy, keď svieti slnko*. Detská naivita, nepozornosť, omyl hrá významnú úlohu aj pri tvrdeniach, kde mechanicky použijú nejaký frazeologický zvrät alebo iné známe ustálené spojenie alebo ich časť, napr.: *Slnko je takej veľkosti ako mesiac*. *Slnko je krásne pri západe slnka*. *Kvety sú jedovaté*. *Lastovičky si veselo hladujú; stoja a pozerajú na krásy prírody; sadajú na autá, čo idú pod nimi*.

5.1. B. Šimonová (1994), analyzujúc tvorbu Feldeka, Heviera, Moravčíka a iných autorov píšucich pre deti a mládež, považuje nonsense predovšetkým za hru, uvoľnenú, bezuzdnú, slobodnú, boriacu predstavu o harmónii a nútiacu poznať realitu s jej protirečieniami. Práve tento postulát poznania je prítomný aj v detskom nezmysle ako výsledku vyriešenej divergentnej úlohy. Akokoľvek sa nám to zdá protirečivé, mnohé žiacke výroky dokladajú pomerne obsiahlu sumu poznatkov o svete prírody, vytváranie vlastných úsudkov i zaujímanie kritických postojov k okolitému svetu, napr.: *Slnko je ohnivá guľa, sú teplé kamene*. *Kvety sú chránené*. *Vzduch je kyslík, dusík a kysličník uhličitý; má dôležitú úlohu; je preto taký špinavý, lebo sa z fabriky vypúšťajú kadejaké chemikálie a rôzne nečistoty*. V našom prieskume nonsense z hľadiska verbálnej kreativity vystupoval ako riešenie s najvyšším stupňom originality a vytvárali ho žiaci s najlepším priemerným prospechom so známkou zo slovenského jazyka 1,3, v priemere viac chlapci ako dievčatá (63 % — 37 %), menej žiaci vidieckej školy ako mestských škôl. Nonsense teda môžeme zaradiť na jednej strane k tej väčšine rečníckych, štylistických a syntaktických chýb, ktoré vznikajú z nepozornosti a nesústreďenosti žiakov, neprameňia však v menej vyspelom intelektu či v nevedomosti, skôr sú prejavom neúplnosti a nesystematickosti získaných poznatkov. Je odrazom omylov detského pozorovania i naivného vysvetľovania tajomného sveta prírodných javov, čo sa zákonite odrazilo aj v štylistickej nepresnosti a neobratnosti vyjadrovania, či v unáhlenom vynášaní súdov. Nízky výskyt nonsenseových výpovedí nám zatiaľ neumožnil ich podrobnejšiu klasifikáciu, či uplatnenie syntaktických a lexikálnych kritérií pri ich analýze. No naznačené okolnosti ich vzniku poukazujú pri ich skúmaní na nemalé možnosti prenikania do procesov myslenia žiaka mladšieho školského veku.

5.2. Pre učiteľa, ktorý má na mysli i osobnostný rozvoj žiaka, nielen jeho encyklopedické vedomosti, z toho vyplýva potreba neustáleho dopĺňania informácií, spresňovania významov slov a slovných spojení a s tým spojené budovanie väčšej zodpovednosti za výsledky svojho pozorovania stvárneného v ústnom či písomnom prejave. Výsledky divergentných úloh, ako pro-

dukty kreatívnych myšlienkových procesov, by nikdy nemali zostať nepovšimnuté. Jednak sú priestorom pre slobodné samovyjadrenie žiaka, odrážajú nielen stupeň pochopenia poznatkov, ale pre vnímateľného učiteľa odkrývajú štruktúry organizovanosti slovnej zásoby žiakov a môžu sa tiež stať zrkadlom, ktoré odráža dominantné sklony a postoje žiakov k okolitému svetu.

Literatúra

- KALA, M. — BENEŠOVÁ, M.: Písomný a mluvený prejav žiakov základnej školy. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1989. 480 s.
- Malá československá encyklopedie. IV. svazek M — Pol. Praha, Academia 1988.
- MARŠÁLOVÁ, L.: Psycholingvistická analýza vývinu lexiky. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 216 s.
- STEJSKALOVÁ, M.: K analýze verbálnej kreativity na prvom stupni základnej školy. In: Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. 2. Red. P. Odaloš — V. Patráš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 282—290.
- STEJSKALOVÁ, M.: Syntaktická analýza divergentnej úlohy so zreteľom na tvorivosť. In: Acta Universitatis Matthaei Belii. Red. J. Hroncová, Banská Bystrica, Pedagogická fakulta UMB 1994, s. 145—147.
- STEJSKALOVÁ, M.: Psycholingvistická analýza riešenia divergentných úloh. Príspevok prednesený na konferencii Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. Banská Bystrica 6—8. 9. 1994 (v tlači).
- ŠIMONOVÁ, B.: Žáner v pohybe. (Reflexie o rozprávke). 1. vyd. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1994. 92 s.
- ZELINA, M.: Aktivizácia a motivácia žiakov na vyučovaní. Banská Bystrica, Krajský pedagogický ústav 1991. 73 s.

K ranému štádiu vývinu detskej reči

Marianna Sedláková

Pedagogická fakulta UPJŠ, Prešov

„Reč v univerzálnom zmysle je fyzicko-psychická schopnosť človeka ako prírodno-spoločenskej bytosti vytvárať artikulované zvuky, spájať ich ako materiálnu formu s vnútornými psychickými ideálnymi obsahmi (vne-
mami, predstavami, pojmami, myšlienkami, citmi a vôľou) a pomocou týchto artikulovaných zvukov realizovať vzájomnú komunikáciu s inými členmi spoločenského celku“ (Ondruš — Sabol, 1981, s. 17). Na základe takejto definície možno vyčleniť tri základné zložky reči: fyziologicko-akustickú (fyzicko-akustické podmienky tvorenia zvukov), psychickú (prežívanie, myslenie) a sociálnu (komunikácia). V uvedenej postupnosti korešpondujú

približne aj s fylogenetickými vývojovými zložkami reči podľa W Wundta, ako ich uvádza M. Sovák (1978, s. 229) Ide o zložky. *prejavovú* — prvé zvuky vytvárané hlasom, ktorými tvor prejavuje svoje pocity ako napr bolesť, hlad, radosť a pod, *vybavovaciu* — v nej sú zahrnuté možnosti pôsobenia na iné tvory, a napokon ide o zložku *dorozumievaciu*, ktorá stojí vývinovo najvyššie a na rozdiel od prvých dvoch, ktoré sa vyskytujú rovnako u zvierat ako u človeka, je špecificky ľudská. Osobitosť detskej reči spočíva v prudkej vývinovosti, čím v sebe koncentruje fylogenetický odraz ľudskej reči, a práve preto je príťažlivým objektom výskumov psychologických, ale aj jazykovedných. Pre jej výsostne spoločenský charakter nemožno pri výskumoch detskú reč oddeľovať od celkového vývinu psychiky dieťaťa ani od mnohotvárných podmienok vytváraných vonkajším prostredím (porov Inhelderová — Piaget, 1970)

Najnižším štádiám vo vývine reči ľudského jedinca zodpovedá obdobie kriku a naň nadväzujúce obdobie hrkútania¹. Časovo sa zhoduje s 1 až 6 mesiacom života dieťaťa. Výskumy detskej reči v rôznych jazykoch poukazujú na zhodnosť rečových prejavov v tomto vývinovom období bez ohľadu na jazykové okolie dieťaťa (porov aj Ohnesorg, 1959, s. 77). Z hľadiska jazykového systému materského jazyka je zaujímavejšie štádium džavotania, v ktorom už dieťa vedome napodobňuje počuté zvuky, čo je prvým stupňom fixácie artikulácie (ib.) V súvislosti s tým sme si za základ nášho výskumu vybrali rečové prejavy (verbálne i neverbálne) troch detí² v období 6 — 13 mesiacov ich života³. V tomto období sa prejavili u všetkých troch detí tri vývinové prejavy ľudskej reči — džavotanie, porozumenie a začiatky vlastnej reči. Všetky tri sa navzájom prelínali⁴.

¹ Terminológia nie je jednotná. Stretli sme sa i s termínom brblanie (Mistrík, 1984). Ohnesorgovo a Damborskej „broukání“ a „žvatlaní“ je do slovenčiny preložené ako hrkútanie a džavotanie. Hrkútanie je najnižší stupeň reči, pudová etapa prejavu, ktorá vzniká hraním sa s rečovými orgánmi. Džavotanie je hrkútanie na báze napodobňovania okolia (porov Ohnesorg, 1976, s. 12—13).

² Ide o zdravé, donosené deti ženského pohlavia žijúce v úplných rodinách s uzky sociálnym prepojením na prarodičov. V dvoch prípadoch ide o prvorođené dieťa (P, H) v jednom o druhorođené dieťa (A), narodené 4 roky po staršom súrodenci. Zápisy ich prejavov boli získavané ich matkami metódou prameňového pozorovania. Prameňom nášho poznania rečových prejavov prvých dvoch detí boli zápisy uverejnené v diplomovej práci E. Šenkovičovej *Vznik detskej reči a spôsoby jej rozvoja* (1993).

³ Netradičný posun od 12 mesiacov, keď začína vlastný rozvoj reči, k 13 mesiacu sme urobili pre jasne sa črtajúce modulačné tendencie, ktoré by sme bez rečových prejavov 13 mesiacov nemohli uspokojivo uzavrieť.

⁴ Nižšie štádium pretrvava i po vzniku vyššieho, ale aj niektorých ďalších vyšších štádií. Džavotanie napríklad možno pozorovať u niektorých detí až do štádia školského veku, reflexný krik, v istých špeciálnych situáciách, aj u dospelých (porov Ohnesorg, ibid.).

Vývin džavotania všetkých troch detí javí postupnosť v súvislosti s ich vekom a zmenou fyziologických podmienok artikulácie (objavenie sa zubov) postupným približovaním sa k normatívnej výslovnosti zvládnutých hlások, ktoré pribúdajú približne v takom poradí, ako to uvádzajú práce publikované na túto tému. Všetky tri deti mali v tomto období zvládnuté okluzívny *p, b, m, t, d, n, t, d', ň*, čiastočne *k a g* a samohlásky, pokúšali sa o niektoré konštruktívny (*v, š, ch, j*), objavil sa i pokus o semiokluzívny *dz*. Po fonologickej analýze sme zaznamenané skupiny hlások zoradili podľa stavu alebo činnosti, ktorá ich sprevádzala (pozri tabuľku) a dospeli sme k nasledujúcim záverom. Rečové prejavy detí najčastejšie súvisia s pocitom spokojnosti pri hre alebo inej činnosti. Kvantitatívne menej rečových prejavov súvisí s pocitom nespokojnosti. Ako príznakové v porovnaní s ostatnými konsonantickými fonémami, rozloženými rovnomerne, sa pre pocit spokojnosti javia alveopalatálne okluzívny *d', t, ň, l'*. Príznakové pre opačný pocit sa javia nazály *m a n*. Aj vokalizované fonémy v tejto psychickej opozícii sú rozlične distribuované, hoci nie tak výrazne ako spomínané konsonanty. Pre pocit spokojnosti sú príznakovjšie centrálné vokály (*a* v kombinácii s *e*), pre pocit nespokojnosti sú príznakovjšie okrajové vokály (*i* v kombinácii s *e*). Zdá sa, že tento jav má fyziologický základ v kontrakcii svalov pri psychickom napatí, a tým zmenu tvaru ústnej dutiny pri artikulovaní. Podobne sa dá vysvetliť aj opozícia ústnych foném *d', t, l'* oproti nosovým *m a n*. Tri druhy motivácie rečových prejavov, ktoré sa nám pri analýze zozbieraného materiálu spontánne vyčlenili (pocit spokojnosti, pocit nespokojnosti, snaha nadviazať kontakt), potvrdzujú výsledky psychologických výskumov, podľa ktorých detská reč na tomto stupni vývoja je predovšetkým prejavom emocionálnej formy správania, ale že tu zároveň prebieha bohatý vývoj sociálnej funkcie reči (porov Vygotskij, 1970, s. 106).

Dokázateľné porozumenie reči sme v našich pozorovaniach zistili v 8 mesiaci⁵. Inšpirovali sme sa metódou M. Damborskej (1967), zaznamenávali sme reakcie dieťaťa na výzvy dospelých. Zistili sme, že porozumených výziev pribúda priemerne osem za mesiac. V 8, 9 a 10 mesiaci to boli výzvy, ktoré pobádali k pohybovej aktivite (*hop-hop, hujó-hujó, tapi-tapi, varila myšička kašička* a i.). Do 11 mesiacov veku dieťaťa sme napočítali 19 pochopených výziev sprevádzaných nejakým pohybom. V 11 mesiaci sa 6 nových pohybových výziev obohatilo o jednu výzvu novej kvality, sprevádzanú rečovým prejavom. Bola to otázka *ako robí mačka (pes, opica, prasiatko)?* Spôčiatku bola reakcia na otázky rovnaká *ch-ch*. Dieťa ako prvé živé zviera videlo a počulo ošípanú a hlboko to naň zapôsobilo. Tento zvuk v jeho rečových prejavoch postupne rozširoval význam, až bolo možné z rôz-

⁵ Pre nekompletnosť všetkých záznamov sme na tento účel mohli použiť len záznamy prejavov dieťaťa A.

nych kontextov vyabstrahovať jeho význam ako „dejový príznak“, jednoduchšie oznámenie: „čosi sa deje“. V nasledujúcich mesiacoch pribudli k starým, pohybovým reakciám na výzvy rečové sprievody (k otázke: „kde je?“ — *d'e, dze*, so stúpanou melódiou; k zákazu „nie, nechaj, no-no-no!“ — *n-n-n*, neskôr *no-no-no* veľkou intenzitou a k výzve: „*ideme búvať*“ — *há-á-á*, vždy v rovnakej intonácii). Nové výzvy sprevádzané rečou vznikli až v 13. mesiaci („*ideme pá-pá*“ — *pá-pá*; „*horúce, páli*“ — *pa*, slabou intenzitou hlasu, temer šeptom; „*kde je lampa?*“ — *pa*, za sprievodu gesta; „*čo si robila do plienky?*“ — *pú*). Sumár zmysluplných výpovedí tak koncom 13. mesiaca obsahoval 10 slov (50 % jednoslabičných: *d'e, há, pa* — šeptom, *pa* — s ostrým začiatkom a väčšou intenzitou, *pú* — s klesavou intonáciou, mľaskavý zvuk perami znamenajúci „jedlo“, „jesť“; 50 % zdvojených dvojslabičných a trojslabičných slov: *n-n-n, há-á-á, ch-ch, ha-ha, pá-pá*).

Popri odbornej literatúre aj náš výskum ukazuje, že v období začiatkov porozumenia reči má zvuková modulácia hlasu významné zastúpenie v komunikácii dieťaťa a tak v porozumení, ako aj v napodobňovaní predstihuje segmentálny systém jazyka (porov. Damborská, Ohnesorg, Sovák a i.) Rozhodujúce miesto tu má i podľa našich zistení melódia a rytmus. Dominujúce postavenie rytmu zdôvodňujú vedci sluchovými vnemami jedinca v prenatálnom období vývinu (tlkot matkinho srdca, chôdza).

Analýza desiatich nami zaznamenaných zmysluplných výpovedí 13-mesačného dieťaťa ukazuje, že suprasegmenty kvalitatívne rozličnej modulácie hlasu a ich súčinnosť tu majú zásadnú dištinkčívnu funkciu. 1.) V „slovách“ *há-á-á* (vlnivou melódiou a antikadenčným ukončením vo význame: *ideme spať, chcem spať*) a *ha-ha* (s rázom na začiatku oboch slabík vo význame: *hav-hav*) stojí kvantita, trojdobý rytmus a stúpaná melódia oproti neprítomnosti kvantity, dvojdobému rytmu a klesavej melódii. 2.) V „slovách“ *pa* (suprasegmentálne bezpríznakovom vo význame *lampa*), *pa* (slabou intenzitou hlasu, šeptom vo význame *páli*) a *pá-pá/pá* stojí modulačná neutrálnosť oproti slabej intenzite hlasu na jednej strane a oproti kvantitatívne, niekedy aj rytmicky príznakovému „slovu“ na strane druhej. To znamená, že päť prvých zmysluplných výpovedí vytvorilo dieťa kombináciou len troch segmentov reči (foném: [h], [p], [a] so štyrmi suprasegmentmi (melódiou, intenzitou hlasu, kvantitou a rytmom), ktoré reprezentujú celú kvalitatívnu škálu suprasegmentálnych javov využitých slovenským jazykovým systémom, tónovú, silovú i časovú moduláciu reči. Toto prekvapujúce zistenie nás vedie k úvahám o nedocenenosti suprasegmentálnej roviny v ľudskej komunikácii na báze zvuku. Lebo, ako ukazujú psychologické výskumy, „ľudské dorozumievanie používa dve cesty; prvou prechádza verbálna komunikácia, ktorá je špecificky ľudskou charakteristikou (ľavá hemisféra), druhou sú odovzdané prozodicko-jazykové a iné prvky neverbálnej komunikácie, ktoré má človek

doteraz spoločné so zvieratmi; je to vývinovo starší typ dorozumievania (pravá hemisféra)“ (Drvota, 1979, s. 306). V súvislosti s tým sa zdá, že hlbšie súvislosti fungovania suprasegmentov v ľudskej komunikácii by mohla osvetliť genéza využívania komunikačných kanálov u nižších živočíchov a človeka, ktorej paralelu (cez kanál chemický, dotykový, zvukový, optický, ba až mimozmyslový) možno sledovať aj na vývine komunikačných schopností ľudského jedinca. K tomuto problému, ktorý si vyžaduje viac miesta, sa v našich úvahách mienime vrátiť na inom mieste.

NAJFREKVENTOVANEJŠIE KOMBINÁCIE FONÉM U POZOROVANÝCH DETÍ

stav činnosť, (mesiac prvého prejavu), kombinácia foném	
spokojnosť (6)	<i>bl'a-bl'a, ba-ba, pa-pa, ne-ebe-be, pe-pe, adladla, d'e, t'e, ňe, d'i, t'i, ňi, d'a, t', d', va-va</i>
- pri hre (6)	<i>edze, na-na, aj-aj, a-ja-jaj, ehe, ne-ne, ja-pa, ka-ka, mem, ba-ba, je-de-u, be-be, de-de, a-e, a'ta-t'e-t'e, e-bede-je, ke-ke, pa-ku-ke, kakope, bapepa, t'apaje, papapu, n-hoja, da-p-ňe, ka-ku, ekeka, ba-ba-m, m, me-ma, ta-p-ň, pajepú, p-a, papoje, a-e-e, gabotate, ba-pe, p-je</i>
- spev (7)	<i>auaaua, a a, ááá</i> (so zmenami výšky)
radosť (7)	<i>ú, na-é, e-jej, e-e, ta-ta, ba-ba, ch, he-je</i>
nespokojnosť	<i>hm-hm, ehe-hé-e, men-men, i-je-ije, de-de-d-d-e,</i>
nevôľa	<i>ma-ma, pa-pa, ba-ba, maba-babba, n, bu-mama, ne-</i>
nesúhlas (6)	<i>nen, tap-si-je-da, ta-tin-tin, n-d, jo-pe-ňe, ta-ta-tn</i>
bolesť (12)	<i>au</i>
žiaľ (7)	<i>ma-ma-ma-ma</i>
snaha nadviazať kontakt (7)	<i>tanap-tap-tap, ng-ng, kuk, kej-kek, tej-tej, gumebeba, ma-ba-me, ene, a-na, bua-ba, a-ja-va-ja-d'i-ňej, tap-tpvej, ta-pnoje, ja-j-d-van, a-va-va-ja</i>

Literatúra

- DAMBORSKÁ, M Vývoj a výchova kojence v ústavním prostředí Praha, Zdravotnické nakladatelství 1967
- DAMBORSKÁ, M a kol. Psychológia a základy výchovy Martin, Osveta 1979
- DRVOTA, S Od zvířete k člověku Praha, Panorama 1979
- MISTRÍK, J Jazyk a řeč Bratislava, Mladé letá 1984
- MISTRÍK, J Vektory komunikácie Výberová prednáška zo slovenského jazyka Bratislava, Univerzita Komenského 1990
- KRÁL, Á — SABOL, J Fonetika a fonológia Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989
- SABOL, J — ONDRUŠ, Š Úvod do štúdia jazykov Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981
- ŠENKOVIČOVÁ, E Vznik detskej reči a spôsoby jej rozvoja Diplomová práca Prešov, PdF UPJŠ 1993
- STIŠKOVSKAJA, L L Ako sa dorozumievajú živočíchy Bratislava, Príroda 1980
- INHELDEROVÁ, B — PIAGET, J Psychologie dítěte Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970
- VYGOTSKIJ, L S Myšlení a řeč Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1971.

Slovensko-anglický intencný bilingvismus

Jozef Štefánik

Filozofická fakulta UK, Bratislava

Cielom príspevku je v stručnosti zhrnúť najdôležitejšie výsledky práce a závery nášho dlhodobého výskumu vývinu reči u bilingválneho dieťaťa do veku 5,9 (päť rokov a deväť mesiacov)

Týmto dieťaťom je dcéra autora práce Natália. Pri jej výchove bol použitý Grammontov (Ronjatov) princíp jednej osoby a jedného jazyka (porov Grosjean, 1982). Matka sa s dcérou rozpráva po slovensky, otec iba po anglicky. Rodičia medzi sebou, aj v prítomnosti detí, komunikujú po slovensky, Natália so svojim mladším bratom po slovensky i po anglicky. Vyššia frekvencia jedného alebo druhého jazyka závisí od viacerých faktorov. Takýto druh bilingvizmu, keď jeden z rodičov komunikuje s dieťaťom v jazyku, ktorý nie je jeho materinským, sa doteraz v odbornej literatúre nazýval umelým bilingvизmom (porov Kielhofer — Jonekietová, 1983, in Saunders, 1988).

Práca je prípadovou štúdiou uskutočňovanou formou denníka dopĺňaného nahrávaním a prepisovaním zaznamenaných výpovedí, ako aj výsledkami testov uskutočňovaných vo Výskumnom ústave detskej psychológie a patopsychológie v Bratislave a na Klinike reči a sluchu Pittsburskej univerzity v USA. Podobná práca z oblasti detského slovensko-anglického bilingvizmu zatiaľ publikovaná nebola (porov Štefánik, 1995).

Na základe štúdia súčasného stavu poznania problematiky bilingvizmu sme formulovali vlastnú definíciu bilingvizmu a bilingvistu. Za bilingvismus pokladáme alternatívne používanie dvoch jazykov. Pod bilingvistom rozumieme jednotlivca, ktorý má schopnosť alternatívne používať dva jazyky (jazykové systémy) pri komunikácii s ostatnými v závislosti od situácie a prostredia, v ktorom sa táto komunikácia uskutočňuje. Na rozdiel od iných autorov nezahŕňame pod bilingvismus jednotlivcov hovoriacich tromi a viacerými jazykmi — tu navrhujeme používať termín multilingvismus. Výhodou našej definície bilingvistu vidíme v tom, že pri nej kladieme dôraz na schopnosť používať dva jazyky jednotlivcom, a nie na mieru jeho jazykovej kompetencie v každom z nich.

V súlade s našimi predchádzajúcimi prácami (porov napr. Štefánik — Groma, 1993) za osobitný druh bilingvizmu pokladáme aj ovládanie posunkového jazyka a zvukového jazyka. Posunkový a zvukový jazyk považujeme za dva osobitné jazykové systémy, pričom posunkovú reč chápeme ako formu realizácie posunkového jazyka. Jednotlivcov ovládajúcich oba tieto jazyky preto pokladáme za bilingvistov. Od vzťahu zvukového a písomného jazyka, ktorým sme sa v práci takisto podrobnejšie zaoberali, sa uvedený vzťah líši tým, že tu nejde iba o dve podoby realizácie toho istého jazyka, ale o dva nezávislé jazyky. Tieto okrem toho, že sú navzájom autonómne, majú aj rozdielnu formu realizácie.

Po analýze názorov na umelý bilingvismus sme dospeli k názoru, že je potrebné nahradiť pojem umelý bilingvismus iným, vhodnejším, ktorý by v sebe neobsahoval negatívne konotácie implikujúce neprirodený, nenormálny a pod. Vzhľadom na to, že dieťa od rodiča iný jazyk pri vzájomnej komunikácii vlastne ani nepočulo, je preňho komunikácia s rodičmi v rôznych jazykoch úplne prirodzená. Na základe konzultácií s viacerými odborníkmi a štúdia literatúry navrhujeme tento druh bilingvizmu nazývať *intencným bilingvизmom*. Pod intencným bilingvизmom budeme teda rozumieť bilingvismus vznikajúci v situácii, keď si dieťa osvojuje od jedného alebo oboch rodičov jazyk, ktorý nie je ich materinským jazykom. Takéto označenie lepšie vystihuje prístup rodičov k bilingválnej výchove svojich detí. Motívy vedúce k jeho vzniku môžu byť rôzne — politické, ekonomické, spoločenské alebo kultúrne. Napriek nejednoznačnosti vzťahu bilingvizmu a inteligencie si myslíme, že určite existujú kultúrne a sociálne výhody pra-

meniace z ovládania dvoch jazykov. Prejavujú sa v lepšom a rýchlejšom prístupe k väčšiemu množstvu informácií, priamom a nesprostredkovanom kontakte s inou kultúrou, lepšími možnosťami pri štúdiu a neskôr pri profesionálnom uplatnení (porov Štefánik, 1994).

Hlavným predmetom nášho záujmu bola vlastná štúdia intencného bilingvizmu vznikajúceho v procese simultánneho osvojovania si slovenského a anglického jazyka dieťaťom v slovenskom prostredí v rodine autora práce.

Zaujímalo nás vzájomné pôsobenie slovenčiny a angličtiny u skúmaného dieťaťa počas rečového vývinu na jednotlivých rovinách jazykového systému. Na rozdiel od iných autorov (porov Volterrová — Taeschnerová 1978, Saunders 1988) rozdelili sme simultánne osvojovanie si slovenčiny a angličtiny do dvoch hlavných štádií. Kritériom rozdelenia bola prítomnosť, resp. absencia miešania jazykov vo výpovediach. Pre prvé štádium (1,3 — 2,5) je charakteristické ich miešanie na všetkých úrovniach jazykového systému. V druhom štádiu (2,6 — 5,9) sa už toto miešanie nevyskytuje vôbec alebo iba v obmedzenej miere. Vzhľadom na veľký rozdiel medzi obdobia jednoslovných viet a nasledujúcim vývinom považovali sme za potrebné tieto od seba oddeliť, a preto sme prvé štádium ešte ďalej rozdelili na dve obdobia.

Začiatok prvého obdobia prvého štádia (1,3 — 1,6) sa zhoduje so začiatkom rečovej produkcie prvých izolovaných slov. Z hľadiska vývinu jednotlivých zložiek jazykového systému je najcharakteristickejšou črtou tohto obdobia postupný vývin a upevňovanie si výslovnosti jednotlivých hlások a rast slovnej zásoby. Pri porovnávaní vývinu hlások u dieťaťa s vývinom hlások u monolingválnych i bilingválnych detí sme nezistili žiadne väčšie rozdiely. Zo spoluhláskových javov sme zaznamenali palatalizáciu, zjednodušovanie spoluhláskových skupín, regresívnu i progresívnu asimiláciu hlások a disimiláciu. V oblasti slovnej zásoby Natália mala hneď od začiatku pre niektoré osoby a veci niekoľko pomenovaní.

Druhé obdobie prvého štádia (1,7 — 2,5) sa vyznačuje objavením sa morfológie a syntaxe, postupným odčleňovaním slovnej zásoby dvoch jazykov, zmenou rozsahu a kvality miešania angličtiny a slovenčiny. V oblasti fonetiky a fonológie pokračovalo osvojovanie si niektorých vokálov a konsonantov a začalo sa postupné rozlišovanie slovenského a anglického fonologického systému. Objavili sa a upevnili viaceré hlásky (*f*, *ž*, *z*, *č*, *ch*, *h*, *dž*, *dž*). Hláska *l* sa objavovala iba v koncovej pozícii slova a ojedinele v intervokalickej pozícii. Bilabiálne nešumové [*u*] sa v angličtine na rozdiel od slovenčiny vyslovuje aj na začiatku slov. Natália ho buď vynechávala alebo nahrádzala slovenským labiodentálnym šumovým [*w*]. Anglické znelé a neznelé *th* taktiež buď vynechávala alebo nahrádzala príbuznými konso-

nantmi *d*, resp. *f*. Podobne ako v prvom období vyskytli sa spoluhláskové javy asimilácie, disimilácie, palatalizácie, zjednodušovanie spoluhláskových skupín, substitúcia konsonantov i metatéza. V morfológii sa začali prejavovať gramatické kategórie osoby, rodu, čísla, pádu a času. Rozdiely vyplývajúce z typologických charakteristík slovenčiny a angličtiny sa odrážali v nerovnomernom začiatku a spôsobe vyjadrovania týchto kategórií. S výnimkou kategórie čísla, ktorá sa v anglických výpovediach objavila v rovnakom čase ako v slovenských, ostatné kategórie spočiatku vyjadrovala iba v slovenských výpovediach, resp. na slovenských prvkoch zmiešaných výpovedí. Oproti iným autorom (porov Volterrová — Taeschnerová, 1978) sme zistili, že dieťa už v tomto období v komunikácii používalo súčasne lexikálne jednotky z oboch jazykov (tzv. lexikálna duplikácia). Rovnako sa nepotvrdil názor vyššie uvedených autoriek o výskyte iba jednej syntaxe. V tomto období bol najdôležitejším syntaktickým princípom psychologický princíp dôležitosti, stavajúci na prvé miesto vo vete to najdôležitejšie. Rozdiel v úrovni osvojovania si oboch jazykov sa v tomto období najviac prejavoval na úrovni syntaxe. Kým v angličtine sa počas celého obdobia dostala iba na úroveň jednoduchých viet, v slovenčine už začala používať podradňovacie a priradňovacie súvetia. Zmiešané výpovede sa kvalitatívne vyvíjali smerom k zvyšovaniu účasti anglických prvkov. Spočiatku v nich jedinými anglickými elementami boli substantíva, neskôr ich spojenia s adjektívami, nasledované prívlastňovacím zámenom *môj* a plnovýznamovými slovesami v tvare neurčítka alebo prítomného času. Poslednými boli osobné a ukazovacie zámená, všetky modálne slovesá, sloveso *byť* vo funkcii spony, príslovky času, spôsobu a miery. Po prvýkrát sa u Natálie prejavilo uvedomené oddeľovanie oboch jazykov a ich naviazanosť na osoby vo veku 1,9 vo forme spontánneho prekladu.

V druhom štádiu (2,6 — 5,9) u dieťaťa postupne prišlo už k vytvoreniu a odeleniu oboch jazykových systémov. Vo foneticko-fonologickej oblasti sa s výnimkou anglického znelého a neznelého konsonantu *th* ustálili všetky slovenské i anglické hlásky. Spoluhláskové javy, ktoré boli časté v predchádzajúcich obdobiach, sa vyskytovali iba ojedinele. Všetky vyššie uvedené slovenské prvky, ktoré dovtedy ešte pretrvávali v zmiešaných vetách, boli nahradené anglickými. Na morfologickej i lexikálnej úrovni sme zaznamenali javy typické pre vývin reči u monolingválnych detí v oboch jazykoch. Napriek zreteľnej dominancii slovenčiny zaregistrovali sme nielen jej vplyv napr. na stavbu anglickej výpovede, ale aj opačne, a taktiež doslovné preklady z jedného do druhého jazyka.

Bilingvizmus sa u dieťaťa prejavoval okrem iného v striedavom používaní dvoch jazykov, v tzv. alternácii kódov. Z faktorov ovplyvňujúcich výskyt alternácie sme za najdôležitejšie určili snahu o vylúčenie monoling-

válneho jednotlivca z konverzácie, citovanie, nedostatočné ovládanie jedného z jazykov, snahu o zdôraznenie výpovede a špecifikovanie adresáta výpovede. Na základe rozboru sme odlišili prípady úplného prechodu z jedného jazyka do druhého v rámci jednej výpovede (prepínanie kódov) a preberanie prvkov jedného jazyka, ich upravovanie na foneticko-fonologickej a morfolologickej úrovni a zapojenie do výpovede v druhom jazyku (miešanie kódov). Našli sme príklady na interferenciu a transferenciu na všetkých úrovniach jazykového systému. Podrobnejšie sme sa zaoberali slovesnými a substantívnymi prevzatiami. Pri slovesných prevzatíach z angličtiny do slovenčiny sme zistili, že sa skladali z anglického kmeňa a slovenských predpôň a prípon. Išlo o tzv. asimilované prevzatia s najčastejším využitím prípon *-ovat*, *-nuť*, *-at'* a *-it*. Pri substantívnych prevzatíach sme poukázali na neplatnosť dovtedy všeobecne prijímaného pravidla o pridelovaní rodu prevzatiam na základe fonetickej podoby slova v pôvodnom jazyku u bilingvistov. Dokázali sme, že najdôležitejšiu úlohu tu hrá analógia s gramatickou kategóriou rodu slovenského ekvivalentu. Dôvodom je to, že dieťa si od začiatku osvojovania si oboch jazykov uvedomuje gramatickú kategóriu v slovenčine. Prejavuje sa to okrem iného aj v tom, že v anglických prehovoroch pri odkazovaní na zvieratá alebo veci používa pre ne osobné zámená, zodpovedajúce ich slovenským rodom. Potvrdila sa tak hypotéza U. Weinreicha (1953), že niektoré mená odkazujú (zanechávajú) svoj rod prevzatiam, ktoré ich nahrádzajú.

Výsledky testov úrovne osvojenia si oboch jazykov u Natálie na všetkých úrovniach jazykového systému ukázali, že úroveň ovládania oboch systémov je u nej porovnateľná s monolingválnymi deťmi jej veku. V pasívnej slovnej zásobe je dokonca v nadpriemere. Vzájomné ovplyvňovanie sa dvoch jazykov sa prejavovalo najmä na syntaktickej a na foneticko-fonologickej úrovni. V angličtine sa to na sémantickej úrovni prejavilo pri pomalšom výbere vhodných slov v anglických výpovediach.

Napriek odlišnostiam v typoch bilingvizmu a celkových podmienkach vzniku podarilo sa nám ukázať a zdôvodniť niektoré spoločné javy vyskytujúce sa okrem detského bilingvizmu aj pri bilingvizmu dospelých, najmä pokiaľ ide o slovesné a substantívne prevzatia a rozdiely v smere ovplyvňovania sa oboch jazykov na jednotlivých jazykových rovinách.

Dôležitú úlohu majú faktory ovplyvňujúce vznik a udržanie intencionálneho typu bilingvizmu u dieťaťa. Rozhodnutie o budúcej bilingválnej výchove dieťaťa musia rodičia urobiť po dôkladnom zvážení všetkých možných pozitívnych i negatívnych faktorov. Výber metódy pre bilingválnu výchovu má rozhodujúci význam pre jej budúci úspech. Dôsledné dodržiavanie princípov zvolenej metódy rodičmi uľahčí a zjednoduší dieťaťu orientáciu pri výbere jazykov. Vytvorenie priaznivého rodinného prostredia podporujúceho

bilingválny rozvoj dieťaťa, rovnako ako zabezpečenie dostatočného kontaktu dieťaťa s druhým jazykom pomáhajú dosiahnuť požadované výsledky. Najmä z hľadiska udržania bilingvizmu je podľa nás najdôležitejším faktorom motivácia. Dieťa musí mať motiváciu používať oba jazyky a zároveň musí cítiť potrebu osvojiť si ich a využívať na komunikáciu.

Literatúra

- GROSJEAN, F. *Life with Two Languages*. Cambridge Massachusetts, Harvard University Press 1982.
- SAUNDERS, G. *Bilingual Children from Birth to Teens*. Philadelphia, Bilingual Matters LTD 1988.
- ŠTEFÁNIK, J. — GROMA, M. *Jazykové systémy a možnosti ich realizácie*. In *Philologica 41* Zborník FF UK Red. P. Žigo Bratislava, Univerzita Komenského 1993, s. 25—35.
- ŠTEFÁNIK, J. *Bilingvizmus na pozadí dvoch morfológicky odlišných typov jazykov*. *Jazykovedný časopis*, 45, 1994, s. 111—127.
- ŠTEFÁNIK, J. *Bilingvizmus na pozadí dvoch morfológicky odlišných typov jazykov*. *Intenčný bilingvizmus u detí* [Nepublikovaná kandidátska práca]. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1995.
- VOLTERRA, V. — TAESCHNER, T. *The Acquisition and Development of Language by Bilingual Children*. *Journal of Child Language*, 5, 1978, s. 311—326.
- WEINREICH, U. *Languages in Contact*. The Hague, Mouton 1953.

Formy reprezentácie textu u nepočujúcich Úloha manuálnych znakových systémov

M. Groma — G. Lachkovičová

Pedagogická fakulta UK, Bratislava

Problémy nepočujúceho žiaka so spracovaním textu jeho porozumením sú v odbornej literatúre často pertraktované. Tieto problémy sa navonok prejavujú v nízkom výkone v čítaní, osobitostami v stratégii spracovania formálnej a obsahovej stránky textu, ale aj tým, ako si nepočujúci žiak text interpretuje a čo si z neho dokáže uchovať v pamäti.

Úlohou špeciálnopedagogického procesu sluchovo postihnutých je preklenúť bariéru medzi nepočujúcim žiakom a textom. Podstata tejto bariéry jednoznačne tkvie v príliš nízkej jazykovej kompetencii, ktorá je spôsobená absenciou sluchu v období osvojovania si zvukovej reči.

Odborná literatúra zaoberajúca sa čítaním u nepočujúcich pokladá za užitočné ponímať čítanie ako komplex procesov, zahŕňajúcich percepčné, kognitívne, lingvistické a metakognitívne schopnosti (pozri napr. Davey — La Sasso — MacReady, 1983). Netreba zabúdať ani na skutočnosť, že čítanie u nepočujúcich je ovplyvnené aj poznatkovým pozadím, záujmom ale aj motiváciou žiaka. O tom, že spektrum predmetu záujmu v oblasti čítania a spracovávanía textu u nepočujúcich je naozaj široké, svedčia rôznorodé výskumy viacerých autorov (napr. Leybaert, 1993, Hanson, 1993, Vašek, 1984, Harišová — Bajo, 1986, Kelly, 1993).

V našom príspevku sa budeme zaoberať len jedným aspektom vzťahu nepočujúci žiak — text. Je ním stratégia prekódovania vizuálne vnímaných znakov textu do podoby, v ktorej si nepočujúci žiak dokáže štruktúrne a obsahové charakteristiky textu lepšie mentálne reprezentovať. Preto si budeme zvlášť všímať funkciu osobitných systémov používaných v pedagogike sluchovo postihnutých — tzv. manuálnych znakových systémov.

Manuálne znakové systémy majú povahu špecifických kódov, vhodných na reprezentáciu textu. Empirická prax potvrdzuje, že o manuálne znaky sa nepočujúci žiak v procesoch spätých so spracovaním textu významne opiera, pomocou nich si môže písomný text sprítomniť v manuálnej podobe.

Mnoho autorov si kladie otázku, nakoľko efektívne je pre nepočujúcich žiakov nahrádzanie prirodzeného kódu zvukovej reči inými kódmi, slúžiacimi na podržanie jazykovej informácie v pamäti či na jej zvnútornenie. Dospelá sa k poznatku, že niektoré alternatívne kódy dokážu úplne nahradiť kód hovorenej reči, zväčša však odrážajú len niektorú stránku či kvalitu zvukovej, príp. písomnej reči. V každom prípade je zrejmé, že tieto kódy sa významne spoluzúčastňujú na výslednom produkte spracovania textu.

Na tomto mieste treba spomenúť aj kódy inej ako manuálnej povahy, ktoré taktiež zohrávajú významnú rolu v konfrontácii nepočujúceho žiaka s informáciou jazykovej povahy. Sú to zrakovo vnímané ústne obrazy reči a vizuálne vnímanie písomnej reči. Ďalšie možnosti pre kódovanie ponúka kinestetické vnímanie vlastej rečovej produkcie (napr. uvedomovanie si polôh artikulačných orgánov s následným vytváraním pamaťových vzorcov). Napriek absencii sluchového vnímania nie sú úplne zanedbateľné ani zvyšky sluchu a ich úloha pri vytváraní „vnútorného kódu“, v ktorom sa informácia jazykovej povahy spracúva.

Hoci sa vo výchovno-vzdelávacom procese využíva viacero kódov naraz, pozornosť upriamime už len na kódy manuálnych systémov. V našich špeciálnopedagogických podmienkach potom možno hovoriť o prstovej abecede (daktylovaní), ústno-ručných systémoch a o posunkovej reči. Skôr ako sa zmienime o ich význame vo vzťahu k spracovaniu textu nepočujúcim žiakom, pokúsime sa ich všeobecne charakterizovať.

Prstová abeceda je systém znakov, kde tvary rúk a pohyby rúk reprezentujú jednotlivé znaky abecedy (Van Cleve, 1987). Prstová abeceda je odvodená z tvarov písmen. Možno povedať, že daktylný znak je manuálna forma písomného znaku. V širšej verejnosti dochádza často k omylom, keď sa prstová abeceda stotožňuje s posunkovou rečou. Jediné, čo ich spája, je spoločná vizuálno-motorická „modalita“ (spôsob vnímania a prezentácie). Svojou štruktúrou prstová abeceda (daktylovanie) korešponduje s písomnou, príp. zvukovou formou reči. O význame prstovej abecedy vo vzdelávaní nepočujúcich a o spôsobe jej použitia sa zmeňuje podrobne B. D. Korsunskaja (1978), u nás A. Uherík a T. Krištofiková (1984).

Ďalším manuálnym znakovým systémom sú ústno-ručné systémy. Pozostávajú z malého množstva arbitrárnych tvarov rúk s cieľom rozlíšiť fonémy v hovorenej reči. Slúžia ako pomôcky pri odzeraní z pier hovoriaceho. Na rozdiel od prstovej abecedy, ktorá sa považuje aj za samostatnú formu komunikácie alebo realizácie jazykového systému, znaky rúk z ústno-ručných systémov toto kritérium nespĺňajú. Podľa B. Hansenovej (Van Cleve, 1987) sú pre nepočujúceho len prídavkami vo vizuálnom vnímaní hovorenej reči. Jeden z prvých tvorcov tohto systému G. Forchhammer videl jeho význam v tom, že reč vnímaná pomocou odzverania z pier a odzveranie doplnené ústno-ručnými znakmi sa stávajú pre oči nepočujúceho rovnako zrozumiteľné ako počúvanie pre ucho počujúceho.

V súčasnosti sa vo svete používa viac druhov ústno-ručných systémov, najreprezentatívnejšie sú dánsky systém a tzv. náznaková reč (cued speech). Dánsky systém pozostáva zo 14 rôznych pozícií ruky, z ktorých každá pozícia dopĺňa neodzverateľnú alebo ťažko odzverateľnú hlásku.

Náznaková reč (cued speech) vytvorená R. O. Cornettom patrí tiež medzi systémy napomáhajúce komplexnú vizuálnu reprezentáciu hovorenej reči. Pomocou nich sa pri súčasnom odzeraní z pier hovoriaceho veľmi dobre identifikujú fonémy, ktoré majú rovnaké alebo skryté artikulačné miesto.

U nás sa vyššie uvedené ústno-ručné systémy nepoužívajú, sú nahradené šťastie funkčne odlišným systémom pomocných artikulačných znakov (ďalej aj PAZ). Význam pomocných artikulačných znakov spočíva, podľa M. Černákovéj a kol. (1974), v podpore správnej artikulácie príslušnej hlásky. Súčasne spĺňajú funkciu daktylných znakov. Je to preto, že počet pomocných artikulačných znakov zodpovedá počtu foném slovenského jazyka. PAZ upozorňuje dieťa na niektoré charakteristiky hlások, akými sú poloha artikulačných orgánov, ich tvar, znelosť/neznelosť, nazálnosť, miesto artikulácie, výdychový prúd a pod. O. Matuška (1993) vyzdvihuje polyfunkčnosť PAZ v procese tvorenia ústnej reči u nepočujúcich, rečových stereotypov, v kombinácii sluchovej spätnej väzby vlastnej rečovej produkcie sluchovo postih-

nutého, v nácviku autokorekcie v hovorení, v nácviku analýzy a syntézy hovorenej a písanej reči.

Posledný systém, o ktorom sa zmienime a ktorý sa realizuje manuálne, je posunkový jazyk. Jeho miestom v systéme jazykov sme sa zaoberali inde (pozri napr. Štefánik — Groma, 1993). Vzhľadom na predmet nášho príspevku považujeme za potrebné zdôrazniť, že stavba posunku nekorešponduje so štruktúrou slova. Pomocou formačných parametrov posunku (tvaru ruky, jej umiestnenia, pohybu, orientácie) nedokážeme reprezentovať stavebné prvky vypovedaného či napísaného slova. Tesnú korešpondenciu posunku a slova môžeme nájsť teda v rovine lexikálnej a sémantickej.

Výskum

Výskum, ktorý sme na Katedre pedagogiky sluchovo postihnutých pri PdFUK Bratislava realizovali, mal poukázať na používanie daktylných znakov, pomocných artikulačných znakov a posunkov v práci nepočujúceho žiaka s textom. Opieranie sa žiaka o daktyl, PAZ a posunky sme sledovali v rôznych situáciách, ako sú čítanie textu, učenie sa textu naspamäť, jeho písomná alebo ústna reprodukcia. Vyhodnotenie používania týchto manuálnych znakov nám malo povedať čosi o účasti manuálnych systémov v reprezentácii textu u nepočujúcich žiakov.

V spolupráci s učiteľkami špeciálnej školy pre sluchovo postihnutých sme vypracovali didaktický text, pozostávajúci z niekoľkých viet. Text bol obsahovo zameraný na tému „liečivé rastliny“.

Text sme administrovali u 42 nepočujúcich žiakov z 2., 3., 5. a 8. ročníka ZŠ pre sluchovo postihnutých v Bratislave. Počet žiakov v jednej triede sa pohyboval od 5 do 10 žiakov. Pred začiatkom vyučovacej hodiny učiteľka napísala text na tabuľu. Po začatí vyučovacej hodiny text so žiakmi nahlas prečítala, vysvetlila nové pojmy a neznáme konštrukcie. Potom každému žiakovi predložila napísaný text. Úlohou žiakov bolo naučiť sa tento text naspamäť. V priebehu učenia sa textu žiakmi sme zaznamenávali, aké formy a prostriedky používa žiak na reprezentáciu textu — všimli sme si, o aký systém manuálnych znakov sa žiak opiera. Po fáze osvojovania si textu sme žiakov vyzvali naučený obsah textu písomne reprodukovať. Opäť sme zaznamenávali, čím si žiak text reprezentuje. Poslednou úlohou žiakov bolo osvojený text ústne reprodukovať.

Vo všetkých úlohách sme sa pokúsili zhodnotiť u každého žiaka typický spôsob reprezentácie textu formou tzv. reprezentačného vzorca, zahŕňujúceho okrem manuálnych prostriedkov aj používanie či nepoužívanie hlasitej reči alebo tichej, bezhlasej artikulácie. Pre potreby tejto práce sme sa obmedzili len na sledovanie manuálnych znakov, bez vzťahu k používaniu či nepoužívaniu hlasitej reči. Vyhodnocovali sme používanie PAZ, daktylu a posunkovej reči v jednotlivých činnostiach žiaka spätých s prácou s textom. Pokúsili

sme sa odpovedať na otázky, o znaky akých manuálnych systémov sa žiaci opierajú počas čítania, zapamätávania si a reprodukovania textu, či tieto manuálne prostriedky využívajú v rovnakej miere žiaci rôznych ročníkov a typu tried (variant A, B). Predpokladali sme častejšie opieranie sa o znaky manuálnych systémov u žiakov 1. stupňa ZŠ ako u žiakov 2. stupňa ZŠ. Predpokladali sme aj rozdiely medzi žiakmi A a B variantu paralelných ročníkov, v zmysle ich častejšieho využívania u žiakov s nižším školským výkonom a menej rozvinutými rečovými funkciami (variant B). Očakávali sme, že používanie znakov manuálnych systémov bude vo všetkých úlohách (zapamätávanie si textu, písomná a ústna reprodukcia) rovnaké.

Používanie pomocných artikulačných znakov (PAZ)

Zo žiakov 2. ročníka využíva PAZ v rôznych typoch úloh 50—75 % žiakov. V tomto ročníku sú PAZ najviac zastúpeným manuálnym prostriedkom pri reprezentácii textu. V 3. ročníku má používanie PAZ klesajúcu tendenciu vo všetkých typoch úloh, v 5. ročníku sa zastúpenie PAZ líši podľa typu úlohy, v 8. ročníku sa potvrdzuje výrazná klesajúca tendencia používania PAZ.

Používanie daktylu

V porovnaní s používaním PAZ má daktyl v jednotlivých ročníkoch mierne stúpajúcu tendenciu. Najmenej je zastúpený v druhom ročníku základnej školy pre sluchovo postihnutých; jeho používanie so vzrastajúcim ročníkom stúpa, a to v každom type úlohy. Najčastejšie ho používajú žiaci v úlohe ústnej reprodukcie textu (od 3. až po 8. ročník ho v tejto úlohe používa 41,7 až 55,5 % žiakov). Podobne ako PAZ, aj daktyl používa v úlohe písomnej reprodukcie textu len malý počet nepočujúcich žiakov.

Používanie posunkov

Používanie posunkov od 2. ročníka základnej školy pre sluchovo postihnutých prudko stúpa a vrchol dosahuje v treťom a piatom ročníku. Pri učení sa o posunky opiera 8,3 % tretakov, ale až 77,8 % piatakov. Žiaci ôsmych ročníkov sa o posunky už neopierajú. Zo všetkých žiakov tretích ročníkov používa posunky pri písomnej reprodukcii 25 % žiakov, pri ústnej reprodukcii 33,3 % žiakov. Piataci používajú posunky pri písomnej reprodukcii v 22,2 % a pri ústnej reprodukcii v 44,4 %. Žiaci ôsmych ročníkov pri písomnej reprodukcii posunky nevyužívajú, pri ústnej reprodukcii si text vybavuje pomocou posunkov 33,3 % žiakov.

Rozdiely v používaní PAZ, daktylu a posunkov podľa typu úlohy

Výsledky ukazujú, že manuálne prostriedky žiaci používajú v jednotlivých typoch úloh rôzne. Zdá sa, že používanie manuálnych prostriedkov

v úlohe učenia nie je u žiakov také frekventované ako pri ústnej reprodukcii, ale je frekventovanejšie ako pri reprodukcii písomnej

Veľmi výrazné je používanie posunkov u žiakov 5 ročníka pri učení. Posunky tu výrazne dominujú nad používaním PAZ a daktylu. Pri ústnej reprodukcii žiaci používali veľmi často PAZ, daktyl, ale aj posunky. Naopak, pri písomnej reprodukcii došlo k výraznej redukcii v používaní týchto manuálnych prostriedkov a len málo žiakov si nimi pomáhalo reprezentovať text.

Rozdiely v používaní PAZ, daktylu a posunkov na prvom a druhom stupni ZŠ

V úlohe učenie sa našli sme štatisticky významné rozdiely medzi 1 a 2 stupňom ZŠ v počte žiakov opierajúcich sa o posunky. Viac žiakov používajúcich posunky je na 2 stupni ZŠ. Počet žiakov 1 a 2 stupňa používajúcich v tejto úlohe PAZ a daktyl je štatisticky rovnaký. Pri písomnej reprodukcii sa žiaci 1 a 2 stupňa ZŠ štatisticky významne líšia len v používaní PAZ, pričom PAZ používa viac žiakov 1 stupňa.

V ústnej reprodukcii PAZ a posunky používa rovnaký počet žiakov 1 a 2 stupňa. Štatisticky významný rozdiel je len v počte žiakov používajúcich pri ústnej reprodukcii daktyl, na 2 stupni je tento počet väčší ako na prvom.

Rozdiely v používaní PAZ, daktylu a posunkov medzi žiakmi A a B tried

Z analýz používania PAZ v rôznych situáciách práce nepočujúceho žiaka s textom je zrejmé, že PAZ používalo viac žiakov B tried ako A tried, a to pri všetkých typoch úloh. O daktyle (prstovej abecede) už nemôžeme hovoriť ako o jednoznačne preferovanom manuálnom systéme žiakmi A alebo B tried — obe skupiny žiakov sa o tento systém opierajú rovnako. Naopak, pri posunkoch sa ukazuje silná tendencia k ich používaniu práve u žiakov A tried, a to hlavne u žiakov 5 ročníka.

Interpretácia

Náš výskum poukázal na význam manuálnych prostriedkov pri reprezentácii didaktického textu u nepočujúcich žiakov. V každom type úlohy spojené s textom sa vyskytli žiaci opierajúci sa o PAZ, daktyl alebo o posunky. Zaznamenali sme rozdiely v miere zastúpenia manuálnych znakov v spomínaných úlohách, ako aj výrazné zmeny v ich používaní vzhľadom na jednotlivé ročníky (či stupne ZŠ).

Žiaci 2 ročníka ZŠ pre sluchovo postihnutých sa opierajú predovšetkým o PAZ. Tieto pomocné artikuláčnne znaky im uľahčujú jednak artikuláciu pri hlasitej rečovej produkcii, jednak orientáciu v štruktúre slova. Artikulácia

nepočujúcich žiakov 2. ročníka ešte nie je zautomatizovaná, žiaci si hlásky sprítomňujú cez ich vlastnosti vyjadrené v pomocných artikuláčnych znakoch.

Na základe výsledkov môžeme konštatovať výrazné zmeny v opieraní sa žiakov o posunky. Zaujímavé je, že žiaci 2 ročníka sa o posunky nenaučili opierať. Vysvetlením môže byť prílišné sústredenie sa nepočujúceho žiaka na artikuláciu (správnu výslovnosť) či rozlíšenie štruktúry slova (učia sa stále viac a viac preniknúť do fonologickej štruktúry napísaného slova). Napriek rozvíjaniu všetkých zložiek jazykového systému vo výchovno-vzdelávacom procese u nepočujúcich žiakov sa zdá, že nepočujúci žiaci nižších ročníkov ZŠ sa orientujú len na fonologickú štruktúru slov. Na tomto mieste treba spomenúť názor P. A. Carpetera a M. A. Justa (Kelly, 1993), že na komplexné spracovanie textu je potrebné z textu získať aj také informácie, ktoré sa v hierarchii nachádzajú vyššie (sémantika, syntax a pod.). Zdá sa, akoby nízke jazykové schopnosti nepočujúcich žiakov nedovoľovali pracovať s textom v akomsi zautomatizovanom móde so zameraním sa na význam čítaného.

Výsledky získané z nášho výskumu poukazujú na nárast používania posunkov u žiakov 2 stupňa. Zo žiakov 5 ročníka v úlohe učenie sa textu sa o posunky opiera až 80 % žiakov. To by mohlo napovedať, že nepočujúci žiaci si už všimajú aj význam lexikálnych položiek obsiahnutých v texte.

Pozoruhodné je aj zistenie, že žiaci z A tried predstihujú v používaní posunkov žiakov z B tried. Doteraz sa v našej odbornej literatúre (napr. Gaží, 1986—87) pripisoval význam používaniu posunkov len u žiakov s nižším školským výkonom a s menej rozvinutými jazykovými schopnosťami, teda predovšetkým u žiakov vo variante B. Naše výsledky ukázali, že sú to žiaci A tried, ktorí ako prví dokážu nájsť významovú korešpondenciu medzi slovom a posunkom a vedome túto korešpondenciu v práci s textom uplatniť. V ôsmom ročníku ZŠ dochádza už k výraznému poklesu používania posunkov. Jedna z interpretácií, ktorá sa ponúka, je, že žiaci ôsmych ročníkov už dokážu spracovať text v kóde hovorenej (zvnútornenej) reči bez toho, aby si obsah textu museli navonok manuálne reprezentovať.

Záver

V našom príspevku sme sa pokúsili načrtnúť niektoré problémy nepočujúcich žiakov pri spracúvaní textu. Prevažne sme sa zaoberali úlohou manuálnych prostriedkov pri procesoch spätých s učením sa a produkciou zapamätaného textu. Ukazuje sa, že znaky manuálnych systémov nepočujúcich žiakov nevyužívajú len v iníciaľných fázach tvorenia a rozvíjania reči, ale že ich významne uplatňujú aj v komplexnejších didaktických situáciách, ako je napr. práca žiaka s textom.

Na záver považujeme za potrebné povedať, že to, čo nepočujúci žiak dokáže vyňať z textu a mentálne si reprezentovať, ešte zďaleka nepostačuje

na úplné porozumenie a zvnútorne obsahu textu Zznaky rôznych manuálnych systémov však možno aj na základe nášho výskumu považovať za „opory“ vedúce k rozlúšteniu textu a porozumeniu

Ak si však uvedomíme obrovskú sieť procesov zúčastňujúcich sa na čítaní textu s porozumením (ako ich analyzujú napr. Nebeská, 1992, Kelly, 1993 alebo Vašek, 1984) a situáciu nepočujúceho žiaka v osvojovaní si jazyka, potom pochopíme, ako ešte málo vieme o spracúvaní jazykovej informácie nepočujúcim žiakom Vedným disciplínam neostáva nič iné, ako tieto biele miesta zaplniť poznaním

Literatúra

CLEVE VAN, J V Gallaudet Encyclopedia of Deaf People and Deafness New York, Mc Graw—Hill 1987

ČERNÁKOVÁ, M — ZADROBILEKOVÁ, G — MATUŠKA, O Pomocne artikulačné znaky v materskej škole pre nedoslýchavé deti pri ZDŠI pre nedoslýchavých v Lučenci In Zborník ZDŠI pre nedoslýchavých v Lučenci Lučenec, 1974, s 110—113

DAVEY, B — LASASSO, C — MACREADY, R Comprehension Task Performance for Deaf and Hearing Readers Journal of Speech and Hearing Research, 26, 1983, s 622—628

GAŽI, M K otázke rozvíjania reči nepočujúcich z hľadiska nového projektu a ďalšej perspektívy Otázky defektologie, 29, 1986—87, s 320—328

HANSON, V L Phonology and Reading Evidence from Profoundly Deaf Readers In Shankweiler, D — Liberman, I Y Phonology and Reading Disability Solving the Readers Puzzle The University of Michigan Press 1993, s 69—89

HARIŠOVÁ, K — BAJO, P Čítanie v 4 ročníku základnej školy pre nepočujúcich In Zborník katedry špeciálnej a liečebnej pedagogiky PdFUK v Trnave so sídlom v Bratislave Paedagogica specialis XI Bratislava, SPN 1986, s 99—113

KELLY, L P Recall of English Funktion Words and Inflections by Skilled and Average Readers American Annals of the Deaf, 138, 1993, s 288—296

KORSUNSKAJA, B D Metodika vyučovania reči neslyšících dětí Praha, SPN 1978

LEYBEART, J Reading in the Deaf The Roles of Phonological Codes In Marschark, M — Clark, D Psychological Perspectives on Deafness Hillsdale, New Jersey, Lawrence Erlbaum Ass Publishers 1993, s 269—309.

MATUŠKA, O Pomocné artikulačné znaky Lučenec, ZŠI pre SP 1993

ŠTEFÁNIK, J — GROMA, M Jazykové systémy počujúcich a nepočujúcich In Vana II Bratislava — Banská Bystrica, SJS pri SAV a PŤUMB B Bystrica 1993, s 70—74

UHERÍK, A — KRIŠTOFÍKOVÁ, T Vzťah daktylotiky k rozvoju orálnej reči Psychológia a patopsychológia dieťaťa, 1985, s 215—224

VÁŠEK, Š Vývin spôsobilosti čítania senzoricke postihnutých a mentálne retardovaných detí In Zborník katedry špeciálnej a liečebnej pedagogiky PdFUK v Trnave so sídlom v Bratislave Paedagogica specialis X Bratislava, SPN 1984, s 23—59

Jazyková situace Furlanska jako multijazyčné oblasti

Giorgio Cadornini

5V

Filosofická fakulta UK, Praha

0 Furlansko je historickou oblasťou, ktorá je v súčasnej dobe (kromě menšieho územia ve Slovinsku) súčasťou Italskej republiky Nachází se na severovýchodě státu, na hranicích s Rakouskem a se Slovinskem Kryje se skoro přesně s povodím řeky Timent Krajina je značně různorodá — od hor (Alpy) až po moře (Jadran). Sousedními oblastmi jsou Benátsko, Korutany, Kraňsko a Kras. Nevelký záliv moře ho odděluje od Istriie a Terstu Nejdůležitější města jsou Udine, Pordenone, Gorica, Cividàt a Toumiej Počet obyvatel je asi 950 000 (náš odhad)

1.1 Nejpočetnější etnografickou skupinou jsou Furlani (*Furlans*) — podle G. Franciscata (Franciscato, 1989) je ich 700 000 Jsou to románští potomci keltského a snad i venetského obyvatelstva romanizovaného po příchodu římského vojska (181 před n. l. založení kolonie Aquileia, dnešní Oglej)

Jeich jazyk — furlanština (*furlan*) —, který se v prvním období příliš nelišil od ostatních severoitalských jazyků (nebudeme zde řešit terminologickou otázku označování jazykových útvarů v italské oblasti), se od 11—13. století vyvíjel velmi osobitě Franciscato a Salimbeni (Franciscato—Salimbeni, 1976) navrhuje zajímavé vysvětlení tohoto jevu V roce 952 n. l. císař Otto I. oddělil kraj od Italského království a připojil ho k Německé říši Od té doby se politický a kulturní život země zaměřuje na středoevropské vzory a nejvyšší společenské vrstvy jsou německého původu Víme, že právě tehdy severoitalské jazyky přijaly inovace, které změnily jejich rysy a přiblížily je ke stredoitalským jazykům Vzhledem k nedostatečným stykům se západnějšími mluvnými návyky se tyto inovace nešířily ve Furlansku, kde vývoj pokračoval důsledně ve směru naznačeném v předešlé době I když v roce 1420 Benátky dobyly většinu území zpátky mezi oblasti pod vlivem italské kultury, už se rozdíl prohloubil natolik, že znemožnil obnovení úzkých jazykových vztahů s Pádskou nížinou

Furlanštinu dělíme do 15 (Franciscato, 1966) až 13 (Frau, 1984) nářečí, navzájem, až na jedno, snadno srozumitelných Střední nářečí, okolo města Udine, je základem spisovného jazyka, koiné Tato varianta se začala tvořit v minulém století, ale ještě dnes se nedá říci, že je používaná a přijatá všemi.

1.2 Románské jazykové skupině patří i druhé nejpočetnější společenství Italové — asi 200 000 (náš odhad) V jejím složení rozeznáváme tři skupiny, jejichž charakter je výsledkem historického vývoje oblasti.

Nejstarší skupinu tvoří zřejmě potomci těže romanizované populace, ze které pocházejí i Furlani. Žije na pobřeží, což jí umožnilo úzké vztahy s ostatním obyvatelstvem lagun severního Jadranu, včetně města Benátek. Snad táto skutečnost vysvětluje, proč se jazykový vývoj oblasti tolik liší od toho, kterým prošlo vnitrozemí. Tito lidé totiž mluví benátským jazykem ve třech diatopických podobách: mluvami přístavů Maranu a Gradeže a ještě nářečím *bisiac* (bizjak).

Další skupina mluvící benátským jazykem je výsledkem dlouhodobého asimilačního procesu, který počal dobytím Furlanska Benátskou republikou v roce 1420. Je klasickým případem „jazykového parašutismu“: nejdříve nejvyšší společenské vrstvy začaly napodobovat jazykové návyky nových pánů, a tak se staly vzorem pro měšťany. Ve většině měst — hlavně v nížině — nejlépe postavené rodiny používají benáťštinu, i když ovládají alespoň pasivně i furlanštinu. Zvláštním případem pak je pevnost Palmanova, založená v roce 1593 a zalidněná přistěhovalci z Benátska.

Na jihozápadě a na jihovýchodě oblasti se asimilační proces šíří po venkově a posouvá jazykovou hranici ve prospěch nářečí Trevisa na západě a nářečí Terstu na východě.

Třetí, nejmladší, skupina Italů jsou přistěhovalci po dobytí Itálii v letech 1866 až 1918. Pocházejí z nejrůznějších krajů státu, takže většinou ztrácejí původní vlastní rysy a jejich děti umí jenom spisovnou italštinu a regionální italštinu Furlanska. Žijí ve městech a v pohraničí — ve Furlansku sídlí třetína italského vojska.

1.3 Ve Furlansku žije 55 000 Slovinců (Stranj, 1989). Osídlení Slovanů začalo v 8. století, ale tenkrát jim Langobardi zabránili ve vstupu do nížiny. Tam se dostali v 10. století, protože bylo potřeba zalidňovat kraj po útocích Uhrů. Toto druhé osídlení zanechalo obrovské stopy v toponomastice, dokonce i v pomístních jménech. Ale místní slovanské obyvatelstvo bylo už dávno asimilováno Furlany a tento proces, o kterém nic nevíme, je snad největší mezerou v našich znalostech dějin Furlanska. V každém případě by stálo za to o tom bádát a zaměřit bádání i na furlanský jazyk, protože toto téma bylo dosud zanedbáváno ze sociopolitických důvodů — určitě ne z nedostatku látky. Hlavně by bylo zajímavé zkoumat, zda právě toto slovanské územní pásmo se nemohlo podílet na oddělení Furlanska z Pádské nížiny.

Ve východní hornaté části oblasti se neobjevil do našeho století sklon k asimilaci. Jedná se o kraj obydlený jenom Slovinci, který vlastně přímo sousedí se Slovinskou republikou. Povodí řeky Nadiža (*Benečija*) si dlouho (do 19. století) zachovalo, díky zvláštní samosprávě v rámci Benátské republiky, starodávné rysy předfeudální společnosti.

Mluví se pěti nářečím, která všechna patří k přímořské skupině. Některá poskytují překvapivě izoglosy společné se západoslovanskými jazyky,

jako *g > h* anebo předponu *ve-* místo *iz-*. Nesrozumitelné pro obyvatele jiných údolí je osobitě rezijanské nářečí, o kterém psal Baudouin de Courtenay. Kromě nářečí a spisovné slovinštiny se používá i spisovný jazyk založený na nářečí nadižského povodí.

1.4 Kromě Románů a Slovanů nacházíme ve Furlansku i představitele Germánů. Jsou to obyvatelé tří horských vesnic nedaleko od hranic s Rakouskem. Ves Tischelwang je dokonce jazykovým poloostrovem bavorského nářečí zilského údolí. Zbývající dvě — Pladen a Zahre — jsou středověké osady horníků.

V minulosti Němci měli značný podíl na složení furlanské šlechty. Dlouho i panovníci oblasti — patriarchové — byli německé národnosti a jejich dvůr byl střediskem německé kultury, na kterém působili důležité osobnosti jako Walter von der Vogelweide. Ještě za Rakouska žila v Gorici nezanedbatelná německá obec státních úředníků. Tam i místní židé často mluvili německy.

1.5 Ve Furlansku jsou přítomní i Romové. Žijí hlavně v táborech na předměstích. Většinu tvoří Sintové, kteří v minulosti kočovali po Furlansku, Benátsku, Rakousku, Chorvatsku, Slovinsku. V současné době už nekočují — cestují méně než „gadžové“.

2.1 Úřední jazyk Furlanska je italština. V obcích okolo Gorice, ale nikoli ve městě, se úřední život odehrává především slovinsky a silniční ukazatele jsou dvoujazyčné.

Na většině území používají furlanštinu místní správní celky jenom v neformálních situacích — na schůzích zastupitelstev se mluví furlansky, zápisy se píšou italsky. Dvoujazyčné tabule při vstupu do obce jsou teď časté, ale první pokusy skončily zatčeními provedenými vojenskou policií, která ve Furlansku splňuje úkoly týkající se zachování veřejného pořádku.

V Pladnu je situace podobná jako u Furlanů. Tam jsou dvoujazyčné i nápisy na veřejných budovách. Při vstupu do vesnice bylo povoleno umístit tabuli s jejím německým názvem v podobě turistického poučení.

2.2 Velmi složitá je otázka spisovných jazyků. Celé obyvatelstvo ovládá alespoň pasivně italštinu. Problémy s jejím aktivním použitím mají překvapivě hlavně Italové, kteří mají jako mateřštinu benáťštinu. Tento jazyk se v minulosti používal úředně a mluví jím kolem 5 000 000 osob (naš odhad). Byla v něm vytvořena bohatá beletrie se jmény známými i mimo Itálii už v minulosti (na příklad Carlo Goldoni 1707—1793), ale také v současné době (Biagio Marin 1891—1985; z Gradeže!). Dokonce na univerzitě v Terstu a Padově někteří učitelé zkoušejí v tomto jazyce.

Slovinci ovládají spisovný jazyk hlavně okolo Gorice. V jiných oblastech jím mluví jenom vzdělanci. Proto, jak jsme se už zmínili, plní úkoly spisovného jazyka 'povýšená' podoba místního nářečí (v Benečije) anebo přímo italština.

Němci obvykle umí pouze svoje nářečí Spisovnou němčinu mohou studovat na základě italštiny tři roky na základní škole V Pladnu vysoký počet turistů z Německa a Rakouska velmi účinně podporuje znalost celonárodního jazyka

Nelze říci, že mezi Furlany je všeobecně rozšířená a přijatá jedna spisovná forma Hlavně v beletrii jsou autoři pevně připoutaní k vlastnímu nářečí. Spíše ve sdělovacích prostředcích se používá komé, pro něž ale není ještě stanovený pravopis — máme zatím tři jeho rozšířenější podoby

Co se týče Romů, ti vůbec svým jazykem nepíšou

2.3 Jediná menšina, která má k dispozici bohaté možnosti vzdělání ve svém jazyce, jsou Slovinci Mohou dokonce vystudovat filozofickou fakultu v Terstu, kde pro předměty, které se týkají slovinštiny a slovinské kultury, výuka probíhá v jejich jazyce Můžeme říci, že mají i malou akademii Slovinský raziskovalni inštitut (Slovinský výzkumný ústav)

Tato situace však platí pouze pro Goriško a je stanovená mírovou dohodou mezi Itálií a Jugoslávií Tato dohoda, kterou současná italská vláda zpochybňuje, určuje i to, ve kterých obcích a jakého druhu školy mají být Právě proto je nelze přemístit — takže v nových předměstích chybějí — a nelze zřizovat vzdělávací instituce moderního typu — na příklad inženýrské gymnázium

V jiných slovinských oblastech dlouho nebylo možné organizovat nic podobného Rodiny, jejichž děti chodily do slovinských škol až do Gorice, navštěvovala vojenská policie Už skoro deset let je ale v provozu v Benečije soukromá školka a základní škola, výsledky jejíž činnosti jsme ještě nemohli ocenit

Furlani nemají vlastní školství Univerzita v Udinu řídí některé projekty na zřízení veřejných školek, o kterých se dá zatím poznamenat, že jsou úspěšné a podněcují umělce k výrobě děl určených dětem Mimo Furlansko lze studovat furlanštinu na univerzitě v Terstu a Padově V Udinu se tato možnost omezuje na přednášky na fakultě cizích jazyků

2.4 Také pokud jde o počet a druhy sdělovacích prostředků má se slovinská obec nejlépe ze všech menšin Jediná má místní denní tisk — *Pri-morski dnevnik* — a veřejnoprávní rozhlas Na celém území se přijímá televizní a rozhlasové vysílání východního souseda Poslední dobu působí v Gorici kulturní spolek Kinoatelje, který organizuje celonárodně nejdůležitější přehlídku slovinského filmu a vyrábí filmy Vydávají se různé časopisy — mezi nimi *Novi Matajur* a *Dom*, psané 'spisovnou nadižštinou'

V Udinu sídlí rozhlasová družstevní stanice *Onde furlane* (Furlanská vlna), která pokrývá svým vysíláním velkou část furlanské nížiny Je velmi důležitým pojítkem pro místní kulturní život Jeho pracovníci spolupracují s měsíčníkem *La Patrie dal Frièl* (Furlanský patriarchat — středověký název

kraje) a s uměleckým časopisem *Usmis* (Věštění) Nejrozšířenější jsou ale časopisy spolku *Societât filologjiche furlane* (Furlanský filologický spolek) — *Sot la nape* (U krbu) a *Ce fâstu?* (Co děláš?) *Ce fâstu?* — psaný italsky — publikuje i články známých lingvistů o furlanštině

3.1 Rozebereme teď otázku prestiže v jazykové situaci Furlanska Podívejme se třeba, kterými jazyky se mluví v neformálních rozhovorech mezi rodilými mluvčími jiných jazyků K tomuto účelu bude užitečné uvést následující pořadí 1 italština, 2 benátská nářečí, 3 nářečí furlanštiny, 4 německá a slovinská nářečí V dané situaci se bude používat mateřština účastníka, která se nachází ve vyšším postavení v uvedeném řebříčku Němec se Slovincem budou mluvit buď furlansky anebo italsky, podle svého věku a společenského postavení Mezi příslušníky mladé generace není příliš rozšířená, mimo okruh rodilých mluvčích, znalost místních nářečí a jazyků, takže se čím dále tím více se členy jiných jazykových komunit mluví italsky

Uvedené pořadí se uplatňuje i ve smíšených manželstvích (častý jev ve Furlansku) s upozorněním, že role italštiny — s ohledem na budoucnost dětí — je v tomto případě ještě větší

3.2 Dějiny našeho století, kdy se odehrály čtyři změny státních hranic, dvě války, jedno zemětřesení, obrovské vystěhovalectví — přes 50 % obyvatelstva — a průmyslový rozvoj oblasti, zřejmě značně ovlivnily i rozložení etnografických skupin

Nejnápadnějším jevem byl růst italské obce Byl to výsledek přistěhovalectví z jiných krajů Italské republiky, vyvolaný především potřebami státní správy, včetně armády, a vznikem průmyslových oblastí Nezanedbatelnou spoluúčast na tomto procesu měla i asimilace, spíše samovolná, ale v pohraničí i plánovaná Zvláště nešťastnou zkušeností bylo usídlení italských utečenců z Istriie — případ podobný jako u sudetských Němců — na území obydlené Slovinci

Právě Slovinci jsou ale jediná menšina, která rozšířila svoje území, a to přestěhováním do sousedících nových průmyslových oblastí Vylidňování starodávných sídel určitě neprospělo zachování tradiční kultury Ale z druhé strany způsobilo velký růst etnického sebevědomí — dokonce jsou zaznamenány případy dětí vystěhovalců, které rodiče naučili jenom italštinu či furlanštinu, a které později vystudovaly spisovnou slovinštinu

Pro Furlany snad ještě nedozrály procesy, které začaly už v minulém století Mluví se o národotvorbě, protože můžeme říci, že teprve po druhé světové válce většina obyvatelstva dospěla k závěru, že mluví samostatným jazykem a ne italským nářečím Od té doby vlastně podpora uplatňování furlanštiny jako úředního jazyka, zřízení místního školství či nabytí nezávislosti na Římu kolísá Zatím je vliv italštiny na tento jazyk velmi silný — především ve slovní zásobě — ale pouze ve městech ho vytlačuje Větší potíže,

jak jsme už naznačili, jsou na hranicích s benátsčinou na východě a na západě. Naopak, furlanština se rozširuje na úkor němčiny a slovinštiny a proniká do Korutan okolo Trbiže.

Horší postavení mají Němci, kteří jenom v Pladnu zachovávají dostatečně způsob života, který jim umožní přežít. Jinde co nedokázala udělat asimilace, to se povede vystěhovalectví.

Romové prožívají obrovskou krizi hodnot, čím dále tím více žijí na okraji společnosti a roste mezi nimi zoufalství do míry neúnosné pro ně a pro lidi kolem nich.

Literatura

FRANCESCATO, G.: *Dialettologia friulana*. Udin 1966.

FRANCESCATO, G. — SALIMBENI, F.: *Storia, lingua e società in Friuli*. Udin 1976.

FRANCESCATO, G.: *Friaulisch: Soziolinguistik. Sociolinguistica*. In: *Lexikon der Romanistischen Linguistik, III. díl*. Eds: G. Holtus, M. Metzeltin, C. Schmitt. Tübingen, 1989, str. 601—610.

FRAU, G.: *I dialetti del Friuli*, Udin 1984.

STRANJ, P.: *La comunità sommersa. Gli Sloveni in Italia dalla A alla I*. Trieste 1989.

Príspevok k problematike výskumu písaných prejavov zahraničných vysokoškolákov študujúcich slovenčinu

Pavol Odaloš

Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

1.1 Slováci a Maďari žijú v Európe už dlhé obdobie vedľa seba. Hoci sú jazyky týchto národov geneticky a typologicky odlišné, na územiach, kde žijú Slováci a Maďari, existujú vzájomné kontakty ich jazykov.

1.2 Vzájomné kontakty slovenčiny a maďarčiny je možné skúmať z viacerých hľadísk (Furdík, 1976):

a) z hľadiska teoretickej jazykovedy je možné získať pri konfrontácii dvoch odlišných vedľa seba existujúcich jazykov dôležité všeobecnójazykové poznatky,

b) zo sociolingvistického hľadiska sa dá sledovať, či a ako koexistencia slovenčiny a maďarčiny ovplyvnila jazykový úzus a následne sa systémovo premietla do týchto jazykov,

c) z hľadiska školskej praxe je možné skúmať výsledky pri vyučovaní daného jazyka u hovoriacich, ktorých materinským jazykom je druhý jazyk.

Našu výskumnú pozornosť chceme zamerať práve na tretiu oblasť.

2.1 V septembri 1993 prišli na Pedagogickú fakultu Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici na jeden semester vysokoškoláčky z Békešskej Čaby z Maďarska. Boli to študentky, ktoré budú študovať učiteľstvo 1. stupňa základnej školy a po jeho ukončení majú pôsobiť na slovenských základných školách v Maďarsku. Z toho dôvodu sa prišli pred prvým ročníkom zdokonaľiť v slovenčine. Maďarské študentky pochádzali z rodín, v ktorých jeden z rodičov alebo starých rodičov vedel po slovensky. Navštevovali slovenské materské školy a na základných a stredných školách sa učili po slovensky slovenčinu, dejepis a zemepis, príp. aj ďalšie predmety.

Počas pobytu na univerzite v Banskej Bystrici maďarské študentky študovali slovenskú literatúru, v rámci toho aj literatúru pre deti a mládež, venovali sa jazykovej kultúre, pravopisu, všetkým rovinám jazykového systému a predovšetkým veľa komunikovali po slovensky. Na konci ich pobytu sme zistili zlepšenie v pohotovosti pri odpovediach na otázky, rozšírili si slovnú zásobu, lepšie čítali texty, no hlavne sa snažili viac rozprávať po slovensky. Nedosiahli sme však to, aby aj mimo školy, resp. v škole medzi sebou komunikovali stále po slovensky.

2.2 Náš výskumný záujem sme orientovali na písané texty. Maďarské študentky písali na seminárnych cvičeniach opisy osoby a zvierata, pozvánky na divadelné predstavenie a rôzne rozprávania, napr. o sebe, o rodnej dedine alebo obci, o najkrajšom zážitku, o pobyte na Slovensku a pod. Pri porovnávaní textov, ktoré napísali maďarské študentky po príchode na Slovensko, a textov napísaných tesne pred odchodom do Maďarska sme zistili kvalitatívne a kvantitatívne rozdiely. Z hľadiska kvality textov išlo o dôslednejšie obsahové prepracovanie témy a z hľadiska kvantity boli neskoršie napísané texty rozsiahlejšie. Nás však viac zaujímala otázka, akým spôsobom by sa dala zlepšiť celková úroveň písaných prejavov týchto študentiek, ktoré sa chcú naučiť dobre písomne vyjadrovať po slovensky.

3.1 Úroveň písaných prejavov môžeme hodnotiť na základe kvalitatívnych a kvantitatívnych kritérií, medzi ktorými majú dôležité miesto chyby.

3.2 Za chyby v písaných prejavoch považujeme pravopisné chyby a chyby, ktoré sú dôsledkom porušovania jazykových noriem v morfologickej, syntaktickej a štylistickej rovine.

3.3 Na základe analýzy 50 slohových prác sme zistili, že maďarské vysokoškoláčky urobili 3250 chýb (priemerne 65 chýb na jednu úlohu), z toho

1060 pravopisných chýb, 484 chýb morfológického rázu a 1706 chýb syntaktického a štylistického rázu

V texte sa často aj v jednej vete vyskytovali rôzne typy chýb, napr.: *V základnom škole neučila som slovenský jazyk* (namiesto *V základnej škole som sa neučila slovenský jazyk*) Z dôvodu prehľadnosti uvádzame pri výpočte chýb v jednej vete vždy len jeden typ chýb. Z priestorových dôvodov neuvádzame všetky, ale len vybrané a typické chyby

4 1 Vo výskumnom súbore dominovali chyby syntaktického a štylistického rázu, ktoré tvorili 52,5 % všetkých chýb

4 2 Časté boli chyby v slovoslede, napr.

— *Aby nespál pod oblohou, otecko postavil budú mu* (namiesto *otec-ko mu postavil budú*)

— *V centre mesta sa rozličné nachádzajú obchody* (namiesto *sa nachádzajú rozličné obchody*) 4 3 Frekvencovaná bola chyba, keď vo vete chýbalo nejaké slovo (príslovka, zvrtné zámeno). Vynechávanie zvrtných zámen *sa* a *si*, resp. ich nesprávne umiestňovanie vo vetách patrilo k častým interferenčným chybám maďarských vysokoškôľáčok, podmieneným tým, že v maďarčine sa zvrtné zámená nepoužívajú

— *Venuje sa telesnej výchove a tiež ako ja učí po slovensky* (namiesto *tiež sa ako ja učí po slovensky*)

— *Som preto, aby som sa učila* (namiesto *Som tu preto*)

4 4 Typickou chybou bolo aj nadbytočné vyjadrovanie podmetu, ktorý môže byť v slovenčine zamlčaný

— *Donedávna on spal v komore* (namiesto *Donedávna spal*)

— *Keď prídem domov, on vždy priskočí ku mne* (namiesto *vždy priskočí ku mne*)

4 5 Vyskytovali sa aj chyby, ktoré súviseli s neobratným až nenáležitým sformulovaním myšlienky, napr.

— *Sme jedna veľká rodina v zmysle jazyka, ktorí sú schopní naučiť aj najťažšiu vec kvôli jazyku*

— *Ale aj toto bolo veľmi dobré, lebo trochu prišla som do do slovenčiny*

4 6 Pomerne časté boli chyby, ktorých podstatou bolo použitie nevhodného alebo nespisovného výrazu či spojenia, napr.

— *Vstupné si môžete kúpiť pri pokladni* (namiesto *Vstupenky si môžete kúpiť pri pokladnici*)

— *V Békešskej Čabe zapnúli slovenskú katedru* (namiesto. *založili slovenskú katedru*)

Ďalšie neprímerané pomenovania: *karateristika* namiesto *karate*, *študovne stoly* namiesto *študijne stoly*, *kulturálne stredisko* namiesto *kultúrne stredisko*, *zostupovať po schodisku* namiesto *zostupovať po schodišti*, *ohryznutý kostík* namiesto *ohryzená kosť* a pod

5 1 Pravopisne chyby tvorili v textoch 32,6 % všetkých chýb

5 2 Podobne ako slovenskí študenti aj maďarské vysokoškôľáčky robili chyby v interpunkčných znamienkach, keď buď nepísali alebo nadbytočne písali čiarky, prípadne nepísali bodku, makčene a vokáne, napr.

— *Na základných školách sa vyučuje, slovenčina ako predmet* (namiesto *sa vyučuje slovenčina ako predmet*)

— *Izba na internáte sa skladá z predsieni záchoda a kúpeľne* (namiesto *z predsieni, záchoda a kúpeľne*)

Ďalej napr. *oblúbené miesto* namiesto *oblúbené miesto*, *polovnícke psy* namiesto *polovnícke psy*, *komorka* namiesto *komôrka* a pod

5 3 Vyskytovali sa aj chyby v písaní veľkých písmen, pričom zväčša veľké písmena písali tam, kde nemajú byť, napr.

— *Rumunské hranice* namiesto *rumunské hranice*, *Stredná a Východná Európa* namiesto *stredná a východná Európa*, *Békešská Župa* namiesto *Békešská župa*, *Slovenské Gymnázium v Békešskej Čabe* namiesto *Slovenské gymnázium v Békešskej Čabe* a pod

5 4 V slohových prácach sa nachádzali aj chyby v písaní *ly*. Často sa písalo *y* tam, kde malo byť *i*, napr. *opys* namiesto *opis*, *vypyt pohár vody* namiesto *vypit pohár vody*, *obydvaja* namiesto *obidvaja*, a naopak *i* tam, kde malo byť *y*, napr. *pomali* namiesto *pomaly*, *pozívať niekoho* namiesto *pozývať niekoho*, *vyjdem z výtahu* namiesto *vyjdem z výtahu* a pod

5 5 Chyby v kvantite sa objavovali pri písaní všetkých slovných druhov v podstatných menách (zvyšky *jedál* namiesto *zvyšky jedál*), v prídavných menách (*opera Ciganský barón* namiesto *opera Cigánsky barón*), v príslovkách (*pravdepodobne* namiesto *pravdepodobne*, *po slovenský* namiesto *po slovensky*) a pod

5 6 Menej sa vyskytovali chyby pri písaní slov samostatne alebo spolu, napr. *Zanašou dedinou su pastviny* (namiesto *Za našou dedinou*), *Chodba je ukončená s chodami* (namiesto *ukončená schodami*)

5 7 Vyskytlo sa aj nesprávne napísanie slova, keď v ňom chýbalo písmeno alebo sa nachádzalo nadbytočné písmeno alebo písmená, napr. *množnost* namiesto *možnosť*, *vypožiačať* namiesto *vypožičať*, *preist'* namiesto *prejst'*. Zaregistrovali sme aj interferenciu s maďarským hláskoslovným systémom, keď písmeno *h* bolo niekedy nahradzané písmenom *ch*, napr. *prichlásila* namiesto *prihlásila*, *chľadat* namiesto *hladat* a pod, resp. *ch* bolo zamenené písmenom *h*, napr. *na hrbte* namiesto *na chrbte*

5 8 Nesprávne napísanie slova niekedy prechádzalo až do úplného skomolenia výrazu, napr. *zrúbila* namiesto *slúbila* alebo *prednesenie* namiesto *predsieni*

6 1 Morfológické chyby tvorili 14,9 % všetkých chýb. Týkali sa hlavne skloňovania podstatných a prídavných mien a časovania sloves.

6.2 Častejšie sa vyskytovali chyby pri skloňovaní (spojené s častou zámenou rodu, prejavujúcou sa výrazne na adjektívnych tvaroch), napr *d'aleko od internáte* namiesto *d'aleko od internátu*, *dobrý možnosť* namiesto *dobrá možnosť*, *slovensky gymnázium* namiesto *slovenské gymnázium*, *v základnom škole* namiesto *v základnej škole*, alebo *Máme aj kino*, *v ktorých hrajú rozličné filmy* (namiesto *v ktorom hrajú rozličné filmy*) Niekedy mala byť súčasťou konštrukcie predložka, napr *Prvej a druhej triede sme dostali veľmi dobrú učiteľku* (namiesto *V prvej a druhej triede*) Inokedy bola zase použitá nesprávna predložka *Nedávno postavili našu školu*, *v ktorej z tohto roka máme možnosť učiť sa po slovensky* (namiesto *v ktorej máme od tohto roka možnosť*).

6.3 Pri časovaní slovies sa tiež vyskytli chyby v čísle a v rode, napr *Aj môj pes má dobrý čuch, aký má* (namiesto *maju*) *ostatné psy* *Stary otec sa ma spýtal, prečo neučil* (namiesto *som sa neučila*) *slovenský jazyk Rozšíril* (namiesto *rozšírila*) *by sa moja slovná zásoba*

7.1 Z dostupných výskumov chýb v písaných prejavoch slovenských študentov vyplýva, že chyby v ich textoch majú inú štruktúru ako u maďarských vysokoškolačiek J Štefanovič (1967) zistil na 2 stupni základnej školy v 200 slohových prácach 960 chýb, pričom pravopisné chyby tvorili až 91,5 % všetkých chýb, chyby morfológického rázu 2,5 % a chyby syntaktického a štylistického rázu 6,0 % Odlišná štruktúra chýb v písaných prejavoch maďarských vysokoškolačiek súvisí so skutočnosťou, že sa učia slovenčinu ako cudzí jazyk

7.2 Analýza chýb v písaných prejavoch maďarských vysokoškolačiek ukázala relatívne lepšie znalosti slovenského pravopisu Robili však veľa chýb morfológického, syntaktického a štylistického rázu Tieto typy chýb súvisia jednak s neexistenciou, resp s odlišnosťou jednotlivých jazykových javov v maďarčine a s interferenciou z maďarského jazykového systému, jednak s menšou rutinou pri písaní slohových úloh v slovenčine

7.3 Štruktúra chýb v písaných prejavoch maďarských vysokoškolačiek študujúcich slovenčinu nám súčasne odkryla neuralgické miesta slovenského pravopisu a jazykového systému slovenčiny pre maďarské študentky Na základe týchto informácií môžeme tiež hľadať cesty, ako tieto typy chýb postupne odstraňovať

7.4 Menšiu časť chýb tvorili pravopisné chyby a chyby morfológického rázu Pri ich odstraňovaní je potrebné sa zamerať hlavne na tie javy v slovenčine, ktoré sa v maďarčine nenachádzajú alebo ich maďarčina systémovo inak stvárňuje

Pri príprave maďarských študentiek je nevyhnutné sa opätovne sústrediť na kvantitu samohlások, na interpunkčné znamienka, najmä na čiarku, na písanie veľkých a malých písmen, na písanie *í/y*, ďalej na skloňovanie pod-

statných a prídavných mien mužského, ženského a stredného rodu a na časovanie slovies Chyby vymenovaných okruhov možno postupne odstraňovať na základe teoretického osvojovania danej problematiky Tieto javy je potom potrebné následne precvičovať v rámci nácvichných a kontrolných diktátov Potrebné je tiež vysvetľovať chyby, ktoré vznikajú na základe interferencie maďarčiny so slovenčinou

7.5 Väčšiu časť tvorili chyby syntaktického a štylistického rázu ako nesprávny slovosled, chýbanie alebo nadbytočné používanie nejakého slova/slov, neobratné až nenáležité formulovanie myšlienky vo vete a používanie nespisovných a nevhodných výrazov

Chyby syntaktického a štylistického rázu sa odstraňujú pomerne ťažko, pretože používateľ jazyka musí mať jazykové javy nielen naučené, ale musí ich aj vedieť náležite používať Tento typ chýb môžeme odstrániť predovšetkým na základe dlhodobej ústnej i písomnej komunikácie v prostredí, kde každodenne funguje používaný jazyk

Literatúra

FURDÍK, J O porovnávanom výskume slovenčiny a maďarčiny In *Studia Academica Slovaca* 5 Bratislava 1976, s 83—97

ŠTEFANOVIČ, J Osvojovanie pravopisu 1 vyd Bratislava, SPN 1967 180 s

Kontextuálna podmienenosť interpretácie modálnych slovies

Miroslav Popper

Kabinet výskumu sociálnej a biologickej komunikácie SAV, Bratislava

I. Úvod

Prístupy založené na modelovaní verbálnej komunikácie zasahujú minimálne do štyroch vedných disciplín jazykovedy, filozofie, umelej inteligencie a psychológie Na základe analýz základných teoreticko-metodologických poznatkov oblastí uvedených disciplín zaoberajúcich sa formalizáciou verbálnej komunikácie sme prišli k záveru, že na adekvátnu interpretáciu komunikovaného je nevyhnutné určiť intencie komunikujúcich (pozri napr Green, 1989, Austin, 1992, Minsky, 1988, Johnson—Laird, 1988) Tie sa dajú najprimeranejšie charakterizovať psychologickými kategóriami postojov a vôľe, ktorých korelátom je v lingvistike oblasť modálnosti — predovšetkým vôľovej, vyjadrovanej najmä modálnymi slovesami Preto sme sa zamerali na ich skúmanie

2. Cieľ

Cieľom výskumu bolo podrobiť významy modálnych slovíes dôkladnejšej analýze. Vychádzali sme z Paulinyho triedenia modálnych slovíes do štyroch významových kategórií (Pauliny, 1981). Z každej sme vybrali dve, v prirodzenej komunikácii najfrekvencovanejšie používané modálne slovesá

- (a) *vôľa konať dej* **chcieť, mieniť,**
- (b) *povinnosť konať dej* **musieť, mať,**
- (c) *schopnosť konať dej* **vedieť, vládvať,**
- (d) *možnosť konať dej* **môcť**

Odvolávajú sa na Bauera a Grepla (1975), Oravca a kol. (1984), Grep-la a Karlika (1986), zaradili sme do kategórie možnosť konať dej aj modálne sloveso **smieť**

Tieto lingvistické kategórie významov modálnych slovíes sme transformovali do psychologickéj terminológie, aj keď s vedomím, že nie je vyčerpávajúca. V psychologickéj terminológii vyjadruje potom

- (1) *vôľa konať dej* — *rôznu mieru úsilia, ktorú plánuje konať vynaložiť,*
- (2) *povinnosť konať dej* — *rôzne požiadavky kladene na toho, kto má akt konať,*
- (3) *schopnosť konať dej* — *rôzne osobnostné dispozície (schopnosti),*
- (4) *možnosť konať dej* — *rôzne vonkajšie podmienky činnosti*

S týmito kategóriami sme uskutočnili vlastný výskum

Na rozdiel od E. Paulinyho (1981) sme predpokladali, že *modálne slovesá sa nedajú jednoznačne zaradiť tak, aby každé patrilo iba do jednej významovej kategórie*. Je to v súlade so všeobecne akceptovaným názorom, že význam sa mení v závislosti od kontextu. Navyše sme opodstatnenosť nášho predpokladu potvrdili aj v predvýskume (Popper, 1994). Ukázalo sa v ňom, že ani v situácii bez kontextu neboli modálne slovesá jednoznačne zaradované iba do jednej významovej kategórie.

Keďže modálne slovesá vyjadrujú štyri základne významové kategórie, pre každé z nich sme vytvorili štyri typy kontextov, a to tak, aby každý typ kontextu orientoval význam modálneho slovesa vždy do jednej z daných významových kategórií. Chceli sme tým zistiť, *do akej miery jednotlivé typy kontextov vplývajú na interpretáciu modálnych slovíes*. Zaujímalo nás tiež, aké významy nadobudnú modálne slovesá mimo kontextu, aby sme určili, nakoľko je kontext rozhodujúci pri ich interpretácii.

Okrem toho sme chceli zistiť, *aká je súvislosť medzi diferenciačnými znakmi jedinca (ako kritérium sme si zvolili príslušnosť k určitej profesijnej skupine) a interpretáciou modálnych slovíes*. Predpokladali sme tu vplyv osobnej skúsenosti a prístupnosti fyzického a sociálneho prostredia na interpretáciu modálnych slovíes.

3. Metodika a výskumná vzorka

Na účely nášho výskumu sme utvorili dva dotazníky. V oboch sa pracuje s ôsmimi vyššie uvedenými modálnymi slovesami. V dotazníku, ktorý probandi vyplňovali ako prvý, sa tieto modálne slovesá nachádzajú bez kontextu. V druhom dotazníku sú tie isté modálne slovesa uvedené spolu s neurčitkovými významovými slovesami. Každé modálne sloveso sa nachádza v štyroch vyššie spomenutých typoch kontextov, vyjadrených vždy jednou vetou.

Pri zostavovaní dotazníka sme sa snažili čo najviac viet zobrať priamo z novinových článkov alebo ich len mierne modifikovať. Zámerom bolo dosiahnuť čo najväčšiu ekologickú validitu viet použitých vo výskume v zmysle priblíženia experimentálnych podmienok prirodzeným (Neisser, 1988). Kde to len bolo možné, konštruovali sme oznamovacie vety v tretej osobe jednotného alebo množného čísla so zámerom obmedziť vplyv emotívne-hodnotiacej zložky, ktorý by sa zväčšil pri použití viet v inej osobe. Vety sme potom usporiadali podľa náhodného výberu.

Na ilustráciu uvádzame niektoré z nich spolu s predpokladaným typom vyjadrovaného kontextu.

Kvôli zlému počasiu museli odvolať dohovorene stretnutie — vonkajšie podmienky

Dopredu bolo jasné, že musí byť úspešný — osobnostné dispozície

Hádzanáčky musia odhrať ešte štyri zápasy — požiadavky

Rozhodol sa, že musí zvíťaziť — miera úsilia

Úlohou probandov v oboch dotazníkoch bolo vyznačiť, do akej miery podľa nich vyjadruje význam každého z daných modálnych slovíes vyššie uvedené významové charakteristiky (termín 'významové charakteristiky' sme kvôli lepšej zrozumiteľnosti použili v dotazníku alternatívne k termínu 'významové kategórie').

Odpovede probandi uvádzali zakrúžkovaním príslušnej číslice podľa 5-bodovej stupnice

1	2	3	4	5
upne	takmer	nevím	takmer	vôbec
vyjadruje	vyjadruje	rozhodnúť	nevyjadruje	nevyjadruje

Výskumnú vzorku tvorilo 100 probandov. Išlo o

(1) vysokoškolských študentov humanitného zamerania v počte 32, z toho 23 žien a 9 mužov,

(2) vysokoškolských študentov technického a prírodovedného (matematicko-fyzikálneho) zamerania v počte 40, z toho 20 žien a 20 mužov,

(3) profesionálov pracujúcich ako jazykovedci a žurnalisti v počte 28, z toho 20 žien a 8 mužov.

4. Výsledky

Štatistickým testovaním (χ -kvadrát test, (ANOVA)) sme v 30 z 32 prípadov *závislosť interpretácie modálnych slovíes od kontextu (a typu kontextu) potvrdili*. Čo sa týka typu kontextu, celkovo možno povedať, že v kontexte vyjadrujúcom vonkajšie podmienky sa interpretácia modálnych slovíes najviac odlišovala od ich interpretácie v ľubovoľnom inom type kontextu. Naopak, v situácii bez kontextu sa interpretácia modálnych slovíes najmenej odlišovala od ich interpretácie v ľubovoľnom inom type kontextu

Súvislosť medzi prínaležitosťou jedinca k určitej profesijnej skupine a interpretáciou modálnych slovíes sme potvrdili v 18 z 20 prípadov

Detailnejšia analýza (test arcsin t) ukázala systematický charakter takmer všetkých signifikantných rozdielov medzi profesijnými skupinami. Systematickosť sa prejavila

A Pri vyjadrovaní nerozhodnutosti o tom, či je alebo nie je modálne sloveso vystihnuteľné danou (ponukanou) významovou kategóriou. Zistili sme všeobecnú tendenciu k väčšej nerozhodnutosti (resp. subjektívnej neistote) jednej skupiny oproti druhej. Ukázalo sa, že *vyššiu subjektívnu istotu správnosti zaradovania modálnych slovíes do jednotlivých významových kategórií majú študenti humanitného zamerania oproti profesionálom a študentom technického zamerania*

B Pri zaradovaní a/alebo vylučovaní modálnych slovíes do/z významových kategórií, kde platí takáto tendencia: skupina, ktorá preferuje významovú kategóriu **vonkajšie podmienky**, preferuje aj významovú kategóriu **požiadavky** a zároveň nepreferuje (respektíve menej preferuje) významové kategórie **osobnostné dispozície** a **miera úsilia**. To isté platí aj naopak. Tu sa ukázalo, že zaradovanie modálnych slovíes do významových kategórií **vonkajšie podmienky** a **požiadavky** preferujú viac študenti technického zamerania oproti profesionálom a študentom humanitného zamerania

Zaujala nás tiež skutočnosť, že jedine dva prípady, v ktorých rozdiely medzi profesijnými skupinami neboli signifikantné, sa vyskytli pri hodnotení modálnych slovíes významovou charakteristikou zhodnou s typom kontextu. Konkrétne išlo o hodnotenie modálnych slovíes významovými charakteristikami **osobnostné dispozície** v kontexte **osobnostné dispozície** a **požiadavky** v kontexte **požiadavky**. Preto sme zistovali (binomickým testom) či je vo všetkých profesijných skupinách podiel tých, ktorí zaradili modálne slovesá do významových charakteristík zhodných s typmi kontextov, signifikantne väčší ako podiel tých, ktorí nevedeli rozhodnúť, či modálne sloveso vyjadruje danú významovú charakteristiku, alebo ho z danej významovej charakteristiky vylúčili. Uvedenú zákonitosť sme potvrdili

Najvýraznejší vplyv kontextu vo všetkých skupinách probandov sa preukázal pri hodnotení modálneho slovesa **musieť**. Zreteľne to vidieť z grafic-

kého znázornenia frekvencií hodnôt prisúdených významovým charakteristikám zhodných s typom kontextu pri tomto slovese (pozri grafy na s. 88–89)

5. Diskusia

Overenie vplyvu jednotlivých typov kontextu na interpretáciu modálnych slovíes potvrdilo náš predpoklad, že modálne slovesá sa nedajú jednoznačne zaradiť do jednotlivých významových kategórií. Tento predpoklad je tiež v súlade s výsledkami výskumu I. Nebeskej (1990) zameraného na voluntatívnu modálnosť. Vo frekvenčných tabuľkách, ktoré zostavila, sa napríklad sloveso *môcť* vyskytuje na prvom mieste vo významových kategóriách vyjadrujúcich možnosť, schopnosť a dovoľenie. J. Nižníková (1992) zase v dotazníkovom prieskume vyjadrovania rozkazu a žiadosti v slovenčine zistila pomerne vysokú frekvenciu výskytu slovesa *môcť* ako nepriameho prostriedku na vyjadrovanie výzvy na vykonanie/nevýkonanie nejakej činnosti. Zistila aj časté používanie tohto slovesa pri vyjadrovaní žiadosti v prípadoch, keď je hovoriaci v závislosti postavení voči adresátovi.

Napriek tomu sa nám nepodarilo nájsť všeobecne platné pravidlá, charakterizujúce vplyv konkrétneho typu kontextu na interpretáciu modálnych slovíes. Ukázala sa však preferencia zaradovania týchto slovíes do významových charakteristík zhodných s typmi kontextov. V týchto situáciách zohráva kontext najvýraznejšiu úlohu.

Vplyv diferenciačných znakov jedincov (profesijná skupina) sa tiež v našom výskume potvrdil. Toto zistenie je napr. v zhode s J. Nižníkovou (1993), ktorá potvrdila vplyv osobnosti hovoriaceho, jeho vzdelanostnej a kultúrnej úrovne ako dôležitého faktora osvojenia si istého jazykového správania.

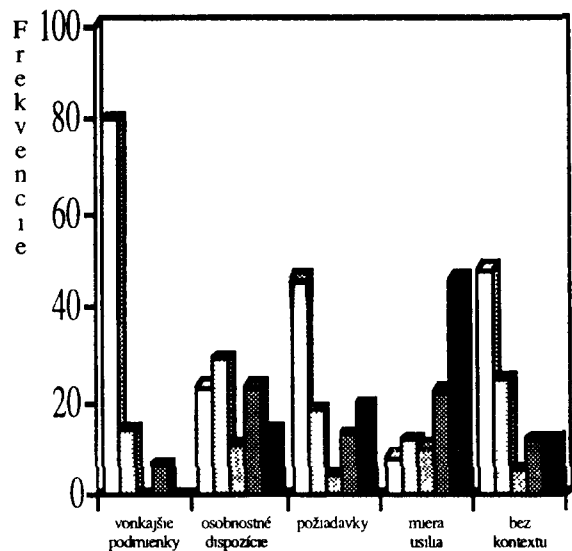
Ak interpretujeme výsledky získané analýzou diferenciačných znakov jedincov z hľadiska sociálnych aspektov kognitívnych javov, vidíme istý súvis s atribučnou teóriou Heidera (pozri Ruisel—Ruiselová, 1990). V tejto teórii sa správanie vysvetľuje vonkajšími príčinami (spoločenské tlaky, náhodné udalosti) alebo vnútornými príčinami (schopnosti, motivácia).

Študenti technického zamerania preferujúci pri interpretácii modálnych slovíes skôr významové kategórie vonkajšie podmienky a požiadavky majú teda podľa atribučnej teórie väčšiu tendenciu vysvetlovať správanie vonkajšími príčinami ako zvyšné dve skupiny.

6. Záver

Naš výskum ukázal, že ani modálne slovesá, ani vetné kontexty, v ktorých sa vyskytovali, nie sú na adekvátnu interpretáciu postačujúce, pretože nevytvárajú jednoznačný význam. Okrem týchto dvoch faktorov závisí interpretácia aj od diferenciačných znakov interpretujúceho. Ďalším dôležitým

MUSIEŤ

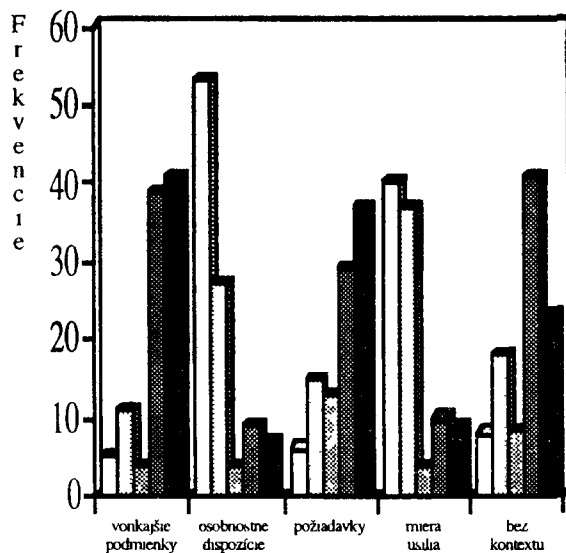

VÝZNAMOVÁ CHARAKTERISTIKA vonkajšie podmienky

- úplne vyjadruje
- ▤ takmer vyjadruje
- ▨ neviem rozhodnúť
- ▩ takmer nevyjadruje
- vôbec nevyjadruje

KONTEXT

MUSIEŤ

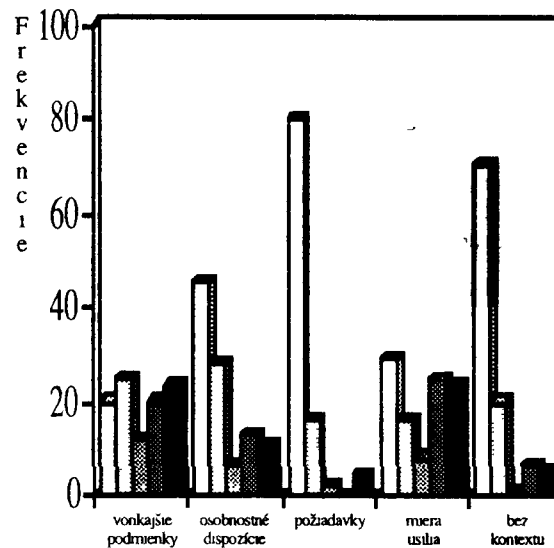

VÝZNAMOVÁ CHARAKTERISTIKA osobnostné dispozície

- úplne vyjadruje
- ▤ takmer vyjadruje
- ▨ neviem rozhodnúť
- ▩ takmer nevyjadruje
- vôbec nevyjadruje

KONTEXT

MUSIEŤ

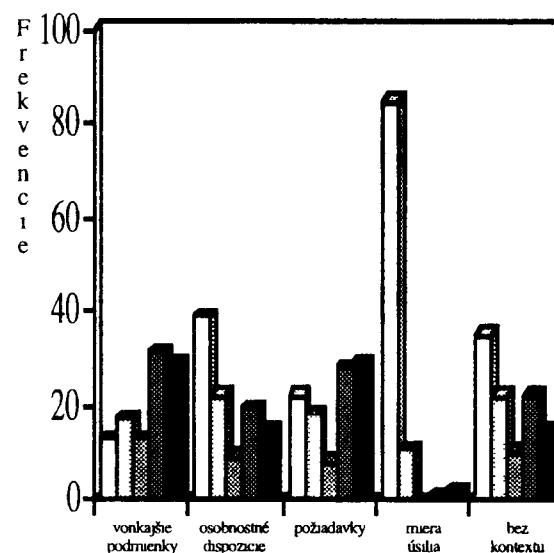

VÝZNAMOVÁ CHARAKTERISTIKA požiadavky

- úplne vyjadruje
- ▤ takmer vyjadruje
- ▨ neviem rozhodnúť
- ▩ takmer nevyjadruje
- vôbec nevyjadruje

KONTEXT

MUSIEŤ

VÝZNAMOVÁ CHARAKTERISTIKA miera úsilia

- úplne vyjadruje
- ▤ takmer vyjadruje
- ▨ neviem rozhodnúť
- ▩ takmer nevyjadruje
- vôbec nevyjadruje

KONTEXT

faktorom, ktorý by bolo vhodné sledovať, je, ako interpretujúci interpretuje diferenciatné znaky hovoriaceho. To však už presahovalo zámer nášho výskumu.

Literatúra

- AUSTIN, J.L.: Teória rečových aktov. In: *Filozofia prirodzeného jazyka*. Ed. M. Oravcová. Bratislava, Archa 1992. s. 118—125.
- BAUER, J. — GREPL, M.: *Skladba spisovné češtiny*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1975.
- GREEN, G. M.: *Pragmatics and Natural Language Understanding*. New Jersey, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Hillsdale 1989.
- GREPL, M. — KARLÍK, P.: *Skladba spisovné češtiny*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986.
- JOHNSON—LAIRD, P. N.: *The Computer and the Mind*. Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press 1988.
- MINSKY, M.: *The Society of Mind*. New York, Simon & Schuster 1988.
- NEBESKÁ, I.: On expressing possibility and necessity in Czech. In: *Prague Studies in Mathematical Linguistics 10*. Ed. M. Těšitelová, E. Hajičová, J. Horecký. Amsterdam, John Benjamins Publ. Co. 1990.
- NEISSER, U.: *The Self: An Ecological Analysis*. 24th International Congress Psychol. Sydney 1988.
- NIŽNÍKOVÁ, J.: Dotazníkový prieskum vyjadrovania rozkazu a žiadosti v slovenčine. *Slovenská reč*, 57, 1992, s. 277—284.
- NIŽNÍKOVÁ, J.: Klasifikácia tzv. rozkazovacích viet v slovenčine. *Slovenská reč*, 58, 1993, s. 22—25.
- ORAVEC, J. — BAJZÍKOVÁ, E. — FURDÍK, J.: *Súčasný slovenský spisovný jazyk. Morfológia*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984.
- PAULINY, E.: *Slovenská gramatika*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981.
- POPPER, M.: Niektoré psychologické aspekty interpretácie vybraných modálnych slovies. In: *Varia III*. Ed.: Nábělková, M., Odaloš, P. Bratislava — Banská Bystrica, SJS pri SAV — PdF UMB 1994, s. 43—51.
- RUISEL, I. — RUISELOVÁ, Z.: *Vybrané problémy psychológie poznávania*. Bratislava, Veda 1990.

Emocionálnosť ako nedocenená základná obsahová kategória v jazykovednej literatúre

Jozef Pallay

Filozofická fakulta UK, Bratislava

Pri hlbšej analýze obsahu a rozsahu pojmu emocionálnosti ako jazykového javu v jazykovednej literatúre zistíme, že sa pod ňou rozumejú často celkom odlišné veci. Vlastný obsah takto pomenovaného javu sa potom označuje nejednotne, v závislosti od jazykovedných koncepcií, z ktorých vychádza príslušná explikácia tohto pojmu. Jeho zavedenie do modernej lingvistiky 20. storočia francúzskym lingvistom Ch. Ballym sa preto neraz s patričnou dávkou emocionálnej spoluúčasti označuje ako „danajský dar“, ako „Abstellgleis“ (Brasemann, 1982, s. 13), či „Rumpelkammer“, „Schmutzecke“, či „gesamtlinguistische Müllkippe“ (Dieckmann, 1981, s. 111, 114). J. Sandhöfer—Sixel (1991, s. 267) porovnáva funkciu emocionálnosti s funkciou odpadového koša („Papierkorbfunktion der Emotionalität“) na všetko, čo je už vopred pre lingvistické uchopenie problému zvlášť problematické, v dôsledku čoho sa neprávom diskredituje najmä význam štylistiky. Každý jav jazykovej povahy, ktorého pôvod alebo pokus o zaradenie do kategoriálnej sústavy niekto z čiastkových rovin jazykového systému sa vymykal z rámca prísne vedecky ponímaných lingvistických kritérií, bol súčasne zaradený do sféry tzv. afektívnej štylistiky, odvolávajúc sa pritom na autoritu jej zakladateľa. Nech totiž vezmeme akýkoľvek variant označenia pojmu emocionálnosť (afektivita, citovosť, emotívnosť, emocionálnosť, príp. expresivita), jemu zodpovedajúci obsah je príliš rozsiahly a rôznorodý, než aby sa dal rozoberať ako celok. Tým sa akoby spečatil osud emocionálnosti ako lingvistickej veličiny. Ak sa aj niekto pokúšal charakterizovať a analyzovať jazykové prostriedky, v ktorých povaha je priamo vyjadrovať emocionálny stav hovoriaceho (percipienta) a vyvolávať emócie u prijímateľa (recipienta), nebolo to vlastne ničím iným, než len subjektívnou prezentáciou vlastných predstáv, kritérií, stanovených tým-ktorým lingvistom ako objektívne, v skutočnosti však vyplývajúci len z jeho individuálnych, svetónázorovo podmienených asociácií alebo nanajvýš z náhodných kontextov a situácií (porov. u J. Dolníka [1987] problémy pri určovaní štylistických kvalifikátorov expresívnych výrazových jednotiek v Krátkom slovníku slovenského jazyka). Asociácie sa potom prípadne označujú ako konotácie a tie sa často priamo zamieňajú za emocionálnosť. Sama jazykoveda kapituluje pred mnohoznačnosťou a herogénnosťou citov bežne vyjadrovaných vo verbálnej komunikácii. To je napokon predmetom výskumu hlavne psycho-

lingvistiky a psychológie. Pre celkové množstvo a heterogénnosť emócií sa potom jazykoveda dostáva do situácie, že sa emócie ako základné faktory, ktoré determinujú jazykovú komunikáciu (komunikácia emócií ako výraz hodnotenia), zohľadňujú len v tej najzákladnejšej podobe alebo sa nezohľadňujú vôbec. O tom svedčí fakt, že vlastne dodnes neexistujú v mnohých krajinách, slovenskú jazykovedu nevynímajúc, detailnejšie opisy a klasifikácie pre jazykovedu relevantných citových stavov.

V doterajšej, prevažne štrukturalisticky orientovanej jazykovede sa emocionálnosť (afektivita) rozoberala hlavne v oblasti lexikológie, lexikálnej sémantiky, štylistiky, pričom sa skúmala prítomnosť citového (emocionálneho) prvku vo významovej štruktúre slova, resp jeho konkrétne použitie v kontexte v závislosti od jeho nositeľa. Z prísne objektivistického pohľadu na jazyk, charakteristického pre štrukturalizmus tridsiatych a štyridsiatych rokov, v duchu striktnej dichotómie nocionálnosti (poznávacieho, intelektuálneho aspektu) a interjekcionálnosti (subjektívneho aspektu), z ktorých sa ako legitímna v jazyku uznávala len nocionálnosť (J. M. Kořínek), pokladala sa emocionálnosť, expresívnosť, ale aj obraznosť za záležitosť *parole* (porov. Miko, 1976, s. 97). Viaceré výskumy v tejto oblasti vychádzajú z teórie expresívnej (emotívnej) funkcie jazykového znaku K. Buhlera. Pre jednotlivé jazyky boli vypracované pomerne podrobné opisy jazykových prostriedkov všetkých čiastkových rovín jazyka ako systému (*langue*) schopných vyjadrovať emócie, najčastejšie však v lexikálno-sémantickej rovine jazykového prostriedku, ako jeho významová (resp formálna) zložka (u nás napr. J. Mistrík, F. Miko, J. Findra, J. Dolník). S výnimkou J. Dolníka je všetkým spomínaným autorom spoločný postup od výskumu formy ku jej obsahu. J. Dolník pristupuje k výskumu emocionálnosti dôsledne logicky, keď sa snaží (aj s ohľadom na konkrétnu rečovú činnosť) presne definovať prítomnosť emocionálneho citovo-hodnotiaceho prvku v implikačnej zóne významu (resp obsahu) slova. Zároveň pritom poukazuje na ťažkosti pri takomto postupe vzhľadom na to, že dosiaľ neexistujú exaktné lingvistické metódy takéhoto opisu. Ostatné vyššie uvedené koncepcie sa v kontexte lexikálno-sémantického a funkcionálno-štylistického bádania v 60. a 70. rokoch vo východnej Európe (hlavne v ZSSR, Československu, NDR) zaoberajú vonkajšími, priamo pozorovateľnými systémovými vlastnosťami jazykových prostriedkov, pričom zisťujú, ako sa tieto prejavujú v obsahovej zložke, kladúc pritom dôraz na výrazovú (fonologicko-morfematickú, fonotaktickú, syntaktickú, lexikálno-sémantickú resp štylistickú) nápadnosť. V nadväznosti na jazykovedcov bývalého ZSSR formulujú slovenskí lingvisti (J. Mistrík, F. Miko) vyjadrenia, že všetky jednotky s emocionálnym príznakom sú výrazovo nápadné, ale nie všetky výrazovo nápadné jednotky sú emocionálne príznakové. Mieru platnosti takýchto tvrdení podmieňuje

J. Dolník (1988, s. 107) stupňom určitosti termínov emocionálny (citový) významový prvok (resp citové zafarbenie slova) a výrazová nápadnosť (výrazovosť), čím podľa nás relativizuje ich význam. Avšak už samotný pojem emocionálnosť v spomínaných jazykovedných koncepciách sa vlastne vopred zužuje na formálnu (výrazovú) stránku, čoho dôkazom je podľa nás aj fakt, že sa pojmy emocionalita a expresivita dávajú do priameho hyponymického vzťahu.

Expresívnosť sa považuje za pojem nadradený (širší) a priamo sa nadraduje emocionálnosti. Takéto chápanie nachádzame napr. v nasledujúcich formuláciách: „Emocionálnosť je užší pojem ako expresívnosť emócie sú city a emocionálnosť je citové zafarbenie vyjadrovacieho prostriedku. Všetko, čo je emocionálne, je súčasne aj expresívne, ale nie všetko expresívne je aj emocionálne. Oproti expresívnosti stojí nocionálnosť čiže vecnosť“ (Mistrík, 1989, s. 80, 81), „Všetky emocionálne prostriedky (lexikálne jednotky, vetná modalita, expresívne syntaktické konštrukcie založené na citovom podklade, niektoré kompozičné prostriedky, napr. príznakové členenie textu) sú základom, jadrom expresívnosti. Iba málo expresívnych prvkov je neemocionálnych (explikatívna parentéza, onomatopoeje ap.)“ (Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 127). Podobne stanovuje vzájomný pomer medzi oboma veličinami aj K. O. Reznikov (Resnikow, 1968, s. 74), ktorý hovorí o nadradenosti expresivity nad emocionálnosťou (Gefühlswert): „Die expressive Komponente der Bedeutung wurde schliesslich die emotional oder willensmassig stimulierend wirkenden Elemente umfassen.“ Aj pre F. Miku je emocionálnosť podradená expresívnosti: „Emocionálnosť je len zvláštny, stupňovaný prípad expresívnosti. Je stelesnená v citových interjekciách a v niektorých intonačných prvkoch. Pri emocionálnosti ide súčasne o najvyššiu subjektívnosť výrazu. V ostatných prípadoch lexikálnej expresivity, ktorým Zima pripisuje prvok emocionálnosti (prípady typu *šmajznout, lum-párna, velemoudrý, hnízdečko*), nemáme v skutočnosti priame vyjadrenie emocionálnosti. Citovosť je tu len implicitná, sekundárna, vyplýva z hodnotiaceho rázu, ktorý všetky tieto prvky výrazu vyznačuje“ (Miko, 1965, s. 15–16). Takto chápaná emocionálnosť je podľa nás značným zúžením takého centrálného fenoménu jazykovej komunikácie, akým nepochybne je

Avšak už v neskorších Mikových prácach (najmä Štylové konfrontácie, 1976) pozorujeme posun v chápaní výrazových možností emocionálnosti, kde sa akoby už upúšťa od poňatia emocionálnosti stelesneného len intonačnými prvkami a interjekciami (v čom potom spočíva napr. emocionálnosť slova „driemka“ ako preklad českého „klímá“?, s. 73). Úplne opačne vidí vzájomný pomer medzi oboma veličinami A. N. Savčenko, keď tvrdí, že „Aber nicht jeder Ausdruck einer emotionalen Einstellung ist expressiv“ (cit. podľa Frei-

taga, 1975, s. 149) Pre názornosť uvádza nasledujúce príklady. „Ich verurteile diesen Menschen wegen seiner Durchtriebenheit und Kriecherei“, kde nevidí prípad expresívnosti, ale kde ide o explicitný výraz emocionálnosti, teda o emocionálnosť v širšom slova zmysle, vo vyjadrení ktorej sú city denotátom. Vo vyjadrení typu „Er ist ein Schleicher und Lohndudler“ je výraz osobného hodnotenia vyslovene expresívny, podmienený expresívnou lexičkou, ide o implicitný výraz emocionálnosti. Z toho vyplýva, že pod emocionálnosťou sa rozumie kvalitatívne niečo celkom iné ako u citovaných slovenských lingvistov. Čo je však veľmi zaujímavé, takmer všetky tieto explikácie hovoria o expresívnej zložke slovného významu, keď chcú charakterizovať lexičkálne jednotky s citovým zafarbením, a na druhej strane používajú termín citové zafarbenie, príp. citovo-hodnotiaci prvok slovného významu, keď vysvetľujú expresívnu zložku významu slova. Zjednodušene povedané, jeden pojem sa vysvetľuje druhým a naopak, pričom vzájomná diferenciácia sa javí čiastočne zahmlená, prípadne dosť diskutabilná (u nás napr. Encyklopédia jazykovedy, 1993, s. 127, 128 a s. 134, 135). Na s. 127 spomenutej encyklopédie sa píše: „Emocionálnosť — výraz prejavu citov, subjektívneho postoja podávateľa ku skutočnosti. Úzko súvisí s expresívnosťou, je jej jadrom. Všetky emocionálne prostriedky (lexikálne jednotky, vetná modalita, expresívne syntaktické konštrukcie založené na citovom podklade, niektoré kompozičné prostriedky, napr. príznakové členenie textu) sú základom, jadrom expresivity. Iba málo expresívnych prvkov je neemocionálnych (explikatívna parentéza, onomatopoeje ap.) Pomocou emocionálnych prostriedkov podávateľ nielen pomenúva javy, osoby alebo veci, ale vyjadruje aj svoj citový vzťah k nim.“ Ďalej na s. 134 sa dozvedáme, že „expresívne vyjadrovanie predpokladá taký výber a usporiadanie výrazových prostriedkov z jednotlivých rovín jazykového systému, aby podávateľ mohol v reči aktuálne vyjadriť svoju vôľu alebo city (emocionálnosť)“. Podľa toho by potom jediný rozdiel medzi expresívnosťou a emocionálnosťou bol v rozsahu (všetko, čo je expresívne, by bolo aj emocionálne [okrem explikatívnej parentézy a onomatopojí], čo je podľa nás otázne. Na fakt, že emocionálnosť nemožno chápať len ako sumu formálnych prostriedkov na vyjadrenie citov k pomenúvaným javom, veciam poukazujú vyjadrenia typu „*Tak páni, tu sú tie štyri pivečky!*“ — „*Jedno bravčové masko, prosím!*“, ktoré pochádzajú z oblasti slovnej zásoby čašníkov a tzv. detského jazyka ap., v ktorých deminutíva ako jedny zo základných prostriedkov emocionálnosti (podľa Encyklopédie jazykovedy aj expresívnosti) vôbec nemusí vyjadrovať kladný citový postoj k pomenúvaným veciam, ale môžu fungovať len ako indikátor momentálneho citového rozpoloženia hovoriaceho, podmieneného hlavne mimojazykovými faktormi.

Pre G. Michela (1974, s. 137) podstata expresívnosti tiež nespočíva v emocionálnosti. Ako dôkaz svojho tvrdenia uvádza príklad vyčlenenia

vetných členov z verbálneho rámca, podobne ako W. Schmidt (1965, s. 264), ktoré je pre neho zdôraznením, svojou podstatou odchýlkou od normy (u neho chápanej zjavne gramaticky). Toto zdôraznenie môže mať podľa neho len čisto vecné, ale aj emocionálne dôvody. Oba prípady považuje rovnako za expresívne.

1) „Mein eigener, einziger Sohn ist draufgegangen in diesem verfluchten Krieg.“ (A. Seghers), 2) „Die Restauration der aggressiven Kräfte des Imperialismus und Militarismus war verbunden mit der schrittweisen Spaltung Deutschlands.“

V prvom prípade je podľa neho vyčlenenie z verbálneho rámca spojené s emocionálnym „nábojom“ príslušnej lexiky. V druhom prípade žiadny príznak emocionálnosti nevidí. Na rozdiel od neho sa domnievame, že spomínaný príklad nie je expresívny, pretože uvedené vyčlenenie z vetného rámca má vecné dôvody a neporušuje princíp gramatickosti, keďže je aj nemeckou gramatikou uznávané ako legálna možnosť porušenia vetného rámca. Podobne ako v sovietskej a slovenskej jazykovede je pre G. Michela expresívnosť nadradená emocionálnosti, ktorá je v jeho ponímaní výrazovou kvalitou najmä z oblasti slovnej zásoby, a to prítomnosťou citového komponentu vo význame slova (pozri výklad synonymického radu *sterben, ableben, verrecken, verscheiden, entschlummern*, s. 137, 140), čiže má podľa neho hlavne systémový charakter (systembedingte Expressivität).

Podľa nás emocionálnosť skutočne nemožno stotožňovať s expresívnosťou ani ju priamo podriaďovať expresívnosti. V našej koncepcii operujú oba pojmy na rozličných úrovniach opisu jazyka. Emocionálnosť, ako sme to už naznačili, je fenoménom obsahovej roviny, zatiaľ čo expresívnosť sa viaže na výrazovú rovinu jazyka. Expresívne jazykové jednotky (slová, slovné spojenia, syntaktické konštrukcie, textové jednotky) vyjadrujú vždy isté typy emocionálneho hodnotenia, trvalo zviazané s ich kognitívnou zložkou. Z tohto pohľadu predstavujú oba pojmy kvalitatívne odlišné javy (Pallay, 1993, s. 168).

Celkovú nedocenenosť emocionálnosti v jazykovej, verbálnej komunikácii a jej hlavné príčiny možno charakterizovať z viacerých hľadísk. Asi najzávažnejšou sa javí skutočnosť, že spracovanie tejto témy predstavuje vždy vlastne sústredenie pozornosti na „všedný deň“, na osobné skúsenosti z jeho prežívania, má komunikatívno-pragmatický základ. V našom chápaní je primárne záležitosťou konkrétnej rečovej činnosti, jazykovej komunikácie, teda má parolový charakter, aj keď využíva konvenčné prostriedky primárne fixované v systéme jazyka. A vari aj to prispieva k tomu, že sa táto téma dodnes hodnotí ako nie príliš vedecká, vzhľadom na neexistenciu exaktných lingvistických metód, ktoré by hodnoverne preukázali existenciu citovo-hodnotiaceho prvku na úrovni slova, vety, textu. Zaoberať sa citmi a ich výrazom v jazy-

ku znamená totiž vždy vystaviť sa tlaku medzi ich intenzitou, dynamikou, variabilitou na jednej strane a lineárnosťou, a „suchosťou“ vedeckých postupov pri ich výskume na druhej strane, nehľadiac už vôbec na terminologicky značne variabilný význam slova emocionálnosť. Hádam v žiadnej inej oblasti si nekonkurujú také rozdielne, často úplne protikladné predstavy o predmete výskumu či o obsahu termínu.

Príčiny nedocenenia emócií v jazykovede a vede ako takej zhmúľ popredný nemecký psycholingvista R. Fiehler, vychádzajúc z nespočetných prác v oblasti sociológie, psychológie, psycholingvistiky, jazykovedy vo svojej obsiahlej knižnej publikácii *Kommunikation und Emotion* (1991, s. 21) do nasledujúcich bodov:

1) V spoločenskom meradle sa výraz emócií stáva dysfunkčným, v dôsledku čoho prevažujú postoje, ktoré považujú emócie za negatívne javy,

2) V oblasti vedy dominujú koncepcie, podľa ktorých je človek primárne racionálne konajúci tvor, čo sa potom odzrkadľuje v teóriách o jazykovej komunikácii a jazyku vôbec,

3) V rovine stanovenia predmetu takéhoto výskumu dominuje v jazykovede dosiaľ prevažne obmedzenie len na verbálny prejav, často ďalej ohraničený len písanými (oznamovacími) vetami, textami. Takéto oklieštenie na oblasť, ktorá nie je pre komunikáciu emócií centrálnou, pohľad na emocionálnosť posúva

Čo je horšie, emócie vo svojom akčnom a modifikujúcom potenciáli konkrétnej rečovej činnosti nadobúdajú status rušivých faktorov. Emocionálnosť sa objavuje ako parciálny protiklad k účelovej racionálnosti a normalite, ako dysfunkčný prvok v usporiadanej a účelnej spoločenskej komunikácii (porov. s charakteristikou expresívnosti ako odchýlky od prediktability, normy, či úzu). Pre jazykovedu je charakteristické, že hlavná pozornosť sa venuje verbálnej komunikácii takmer výlučne v jej písomnej realizácii, najčastejšie v lexikálno-sémantickej rovine. Takto značne okresaný „obraz“ o jazykovej komunikácii, kde sa zatiaľ takmer vôbec nezohľadňujú nonverbálne či fonetické javy, vlastne skoro programovo sťažuje akúkoľvek diskusiu o takom centrálnom jave jazykovej komunikácie, akým je emocionálnosť. A vari aj striktné oddelovanie kognície a emócie, denotácie a konotácie v modernej jazykovede 20. storočia je toho priamym dôsledkom. Len ťažko si totiž možno predstaviť čisto nociónálnu alebo čisto emocionálnu jazykovú komunikáciu — tá je podľa nás čírou fikciou.

Literatúra

BRASELMANN, P. M. E. *Das Mißverständnis um den Affektivitätsbegriff*. In *Romania historica et Romania hodierna*. Frankfurt a. M. 1982.

DIECKMANN, W. *Politische Sprache*. Politische Kommunikation Heidelberg 1981.

DOLNÍK, J. *Expresívna zložka slovnej zásoby slovenčiny*. In *Studia Academica Slovaca* 16. Ed. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1988, s. 67—83.

DOLNÍK, J. *Lexikálna sémantika*. Bratislava, Univerzita Komenského 1990.

FIEHLER, R. *Kommunikation und Emotion*. Berlin 1990.

FREITAG, R. *Zum Verhältniss von Expressivität, Gefühlswert und Wertungskomponente im aktuellen Sprachgebrauch*. In *Linguistische Studien, Reihe A*, Bd. s. 14—16. Berlin 1975.

MIKO, F. *Expresívnosť výrazu v umeleckej próze*. In *Jazykovedné štúdie VIII*. Bratislava 1965, s. 15—16.

MIKO, F. *Štylové konfrontácie*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1976.

MISTRÍK, J. *Expresívnosť syntaktických konštrukcií v kontexte*. In *Jazykovedné štúdie VIII*. Bratislava 1965, s. 85—109.

MISTRÍK, J. *Štylistika*. Bratislava 1985.

PALLAY, J. *Emotionalität als vernachlässigte Basisstruktur der sprachlichen Expressivität*. In *Medacta*, Zborník 4, Nitra 1993.

RESNIKOW, L. *O Erkenntnistheoretische Fragen der Semiotik*. Berlin 1968.

SANDHOFER—SIXEL, J. *Emotionale Bewertung als modale Kategorie*. In *Sprache Emotion*. Grazer Linguistische Studien 33—34. Graz 1990.

Subjekt, diskurz, potreby

Vladimír Garjanskí

Filozofická fakulta UPJŠ, Prešov

V každé době a v každém případě se společnost i jednotlivec rozhodují podle svých potřeb (S. de Beauvoirová)

všetka lidská činnost je iba hra. Hra je zápas o niečo alebo znázorňovanie niečoho (Johan Huizinga)

Absurdnosť života možno premáhať len tým, že ju demaskujeme (Milan Hamada)

Pinaros si bol vedomý, že slovo (text, báseň) žije dlhšie ako hociktorý čin. Prejavil aj pochybnosť voči svojmu diskurzu: *Môj jazyk je veľmi slabý, nemôže vyrozprávať všetko* (Antologija stare linike Grčke, 1981, s. 204, 210).

Zdá sa, že takýto postoj účastníka rozprávačskej komunikácie otvára priestor pre objektívny prístup k problému, o ktorom hovoríme alebo ktorý skúmame. Takýto postoj si zvolil aj autor týchto riadkov, lebo si je vedomý,

že tendencia mať absolútnu pravdu znamená „ideologizáciu“ diskurzu a izoláciu analytického a argumentačného diskurzu

Potreba je jedna z inšancií textu, a to nielen literárneho Neexistuje subjekt bez potrieb Len mŕtvola nemá žiadne potreby Vonkajší svet, iné subjekty potreby Subjekt, jednotlivec ich musí artikulovať. V oznámení sa tieto potreby prejavujú v explicitnej forme a charakterizujú stav subjektu, jeho osamelosť, túžbu po priateľstve, láske, manželstve, radošti Text oznámenia „píše“ ľudská túžba Id píše text, ktorý je zároveň manifestáciou jeho potrieb Superego kontroluje a usmerňuje toto Id. Autor textu nemá teda suverénne Ego¹.

„Človek je zvierka, ktoré rozpráva“ (Sloterdijk, 1991, s. 76) Žije v intersemiotickom priestore, pod tlakom subverzných významov, ktoré si podriaďujú jeho 'ja'. Subjekt musí vedieť konštituovať vlastný text, ktorý bude superiórny vo vzťahu k textom, ktoré mu predchádzajú Subjekt je vždy v pozícii Oidipa, ktorý bojuje proti svojmu otcovi (tradícii) Lenže subjekt je tiež programovaný touto tradíciou Superego predstavuje súbor textov, ktoré riadia a kontrolujú potreby subjektu Text je teda produktom Ega, ale aj Id a Superega Je to predovšetkým potreba subjektu dať odpoveď na otázku, ktorú kladie kolektív, tradícia (teda 'my') Lebo ideologické texty pôsobia prostredníctvom Superega, nezávisle od ekonomických pomerov

Subjekt sa musí zúčastniť na naratívnej agonistike vlastnej a svetovej kultúry Musí pochybovať o servírovaných subjektoch a potrebách, musí ich prekódovať, aby zmenil ich ideologickú náplň Preto jeho jediná správna otázka znie Kto konštituoval moje 'nadja' (Über-Ich)? Kto usmerňuje moje Id? Kto programuje text môjho vedomia? Keďže chce vyjsť z priestoru neautentickej existencie, keďže 'nadja' je nositeľom ideálu nášho 'ja' (Ich), keďže podľa tohto ideálu naše 'ja' hodnotí seba, snaží sa ho napodobňovať a splniť jeho požiadavky — je rozumné dekódovať jeho kódy, a to skôr, než pristúpime k úlohám, ktoré nám ono prikazuje Len tak sa vyhneme kolonizátor-skému diskurzu, ktorý si nás prostredníctvom ideologických aparátov a inštitúcií podmaňuje

Subjekt je autentický len vtedy, keď sa mu podarí „vygumovať“ cudziu túžbu zo svojho vedomia Nemôže povedať „som taký, akého ma chcete“ (Pirandello, 1984, s. 101), ale „som taký, aký chcem byť“.

Je pravda, že dimenzia pravdy sa vynára so vznikom jazyka, ale zároveň vzniká aj dimenzia lži a manipulácie Subjekt sa musí vyhýbať rétorickým technikám tradície a ideológie. Lenže ako, keď aj humor môže byť — a naj-

¹ Vo freudovskej triade Id ('ono') reprezentuje neosobné pudy fungujúce podľa princípu slasti, Ego ('ja') reprezentuje skúsenosti jedinca a jeho spoločenské úlohy smerujúce k udržaniu adaptácie, Superego ('nadja') reprezentuje morálku, chápanie dobra a zla, ideály (porov. napr. Nakonečný, 1995, s. 269 n.)

častejšie je — ideologizovaný? Subjekt však nemôže praktizovať útek z intersemiotického priestoru Znamenalo by to kráľovstvo vákua, desemiotizáciu subjektu Subjekt bez znakov by nemohol označiť svoje potreby V ríši potrieb subjekt musí dekódovať to, čo mu núka jeho vlastná kultúra, spoločnosť, celý ideologický priemysel Ten subjekt, ktorý pozná všetky kódy kultúry, je autentickým subjektom Rozoznať potrebu textu alebo systém potrieb je primárna úloha subjektu, pričom nesmie zabudnúť na humanistický aspekt, lebo, „okamih, keď sa želanie humanizuje, je zároveň okamihom, keď sa dieťa rodí v jazyku“ (Lacan, 1983, s. 106) Vývin subjektu znamená neustály boj, nebezpečenstvo v priestore naratívnej agonistiky Vystúpiť z fázy *corps morcelé* (rozkúskovaného tela) znamená prejsť do imaginárnej fázy, v ktorej subjekt nemôže poznať svoju podstatu a nemôže ani realizovať svoju autentickosť Lebo imaginárna fáza je len systémom naturalizovaných znakov Ani symbolický poriadok (Lacanova patriarchálny pohlavný a spoločenský poriadok súčasného poriadku) neposkytuje istotu Prehra a smrť sú možné v každom okamihu „Symbolický poriadok rozkazuje fantáziu subjektu“ (Lacan, c. d., s. 106) Akým spôsobom sa subjekt môže týmto rozkazom vyhnúť? Môže sa vôbec oslobodiť od otroctva jazyka a reči?

Detronizovať jazyk a reč, ako aj imaginárny a symbolický poriadok subjekt môže len vtedy, keď dekóduje jestvujúci program jazykových hier, ktorý manipuluje s jeho potrebami, túžbami, želaním Subjekt si teda nesmie zvyknúť na skutočnosť, nesmie potlačiť pravdu svojho jestvovania a pravdu sveta

Potreby sú dôležité inštancie v texte Autorova potreba získať čitateľovo uznanie prináša podriadenie sa čitateľovým zvykom, túžbam, očakávaniu Takmer každý text obsahuje čitateľovu potrebu alebo potreby určitej skupiny čitateľov Text je intersubjektívny fenomén Každá skupina čitateľov má svoj oblúbený text, žáner, témy Už pri písaní má spisovateľ na mysli potreby potenciálneho čitateľa Len subjekt, ktorý uteká do „veže zo slonovinej kosti“, nerešpektuje tieto potreby Preferuje svoje potreby negovať inštitúcie kultúry alebo praktizuje „nulový stupeň písma“.

Čitateľove potreby diktujú autorovi, aby konštruoval sujet s potrebami, ktoré ho uspokojia Ak chce autor predať svoj sujet na trhu, musí štrukturovať taký, ktorý čitateľ kúpi A ten kúpi sujet, s ktorým sa stotožňuje Potreby sú teda mostom medzi autorom a čitateľom Narátor nemôže ignorovať potreby svojho publika Potreby, ktoré nastoľujú Superego, Id, Ego, kultúra a civilizácia, sú pokúšeniami pre autora. Potreby v hierarchii textových inšancií zohrávajú dôležitú úlohu Potrebu subjektu rozvíja sujet Gilgameš túži po priateľstve, hľadá „čarovnú trávu“, chce objaviť tajomstvo podsvetia Sujet sa rozvíja vďaka týmto potrebám, prostredníctvom sémantických binárnych opozícií

Teodosija rozpráva o túžbe Sv Savu po Bohu Sava sa premiestňuje z priestoru bohatstva do priestoru askézy vďaka svojej túžbe Fixuje pravdu svojho ľudu, etabluje, programuje minulosť, súčasnosť a budúcnosť² Jeho potreba stotožníť sa s apoštolmi produkuje rad iných potrieb, ktoré hýbu susedom Sava je programovaný programátor Jeho potreby sa stávajú potrebami celého národa³ Túžby chorvátskych renesančných básnikov konštituujú lyrické texty, fixujú slávu a krásu ženy Táto potreba oslavovať niečo alebo niekoho vychádza z dávnej lyriky Najzreteľnejšie sa prejavuje v hymne alebo v óde (pozri Echnatovov hymnus slnku [Dimitrijević, 1962, s. 16] a Pindarove Epinikoi [Antologia stare lirike Grčke, 1981, s. 115–262]) Túžba po Bohu v stredoveku a túžba po žene v renesanci konštituujú text

Potreby sú transtextové, tranšžánrové a transhistorické Text je systém potrieb Potrebám sa jednoducho nemôžeme vyhnúť, lebo sú obsahom nášho Id, Superega a Ega, života, vonkajšieho sveta Písany alebo „ústny“ text, obyčajný rozhovor, vtip, príbeh artikulujú naše potreby alebo potreby iných Aj žart je potreba — smiech uvoľňuje človeka, zároveň detronizuje negatívne princípy spoločnosti a dejín

Ale čo sľubujú potreby?

Kto potrebuje sľub nejakého Dona Quijota alebo Dona Juana? Oni nemôžu poskytnúť autentický dar, nemôžu splniť potreby autentického sub-

² Moc diskurzu Sv Savu je späta s kresťanskou mocou „Kresťanstvo je jediným naboženstvom, ktoré sa zorganizovalo do cirkvi Ako také stanovilo princíp, že niektorí jednotlivci môžu na základe svojich naboženských vlastností slúžiť ostatným nie ako vládcovia, sudcovia, proroci, veštcia, dobrodinci, vychovávateľia atď., ale ako duchovní pastieri Toto slovo však označuje veľmi zvláštnu formu moci 1 Je to forma moci, ktorej najvyšším cieľom je zabezpečiť jednotlivcovi spasu na druhom svete 2 Pastoralná moc nie je takou formou moci, ktorá iba rozkazuje musí byť pripravená obetovať sa pre život a spasu stada Tým sa líši od kráľovskej moci, ktorá od poddaných vyžaduje obetovať sa pre záchranu trónu 3 Je to forma moci, ktorá nedohliada na spoločenstvo ako celok, ale osobitne na každého jednotlivca počas celého jeho života 4 A napokon tú moc nemožno uplatňovať bez poznania vnútorných stránok ľudskej mysle, bez preskúmania duše, bez odhalenia jej najskrytejších tajomstiev To predpokladá poznanie vedomia a schopnosť ovládať ho Tato forma moci je zameraná na spasu (na rozdiel od politickej moci) Je spojená s obetovaním sa (na rozdiel od princípu panovníckej moci), je individualizujúca (na rozdiel od právnej moci), nepretržite sprevádza celý život je späta s produkciou pravdy — pravdy o samom jednotlivcovi () Moderný západný štát v novom politickom utvare prebral starú mocenskú techniku, ktorá pochádza z kresťanských inštitúcií Túto mocenskú techniku možno nazvať pastorálnou mocou“ (Foucault, 1991b, s. 49)

³ Situácia je zložitejšia, keď ide o morálne potreby „Hľadanie formy morálky, ktorá by bola prijateľná pre každého — v tom zmysle, že by sa jej každý mal podrobiť — pokladám za desivé“ (Foucault, 1991a, s. 64)

jektu 'Iný' už programoval jeho potreby Don Quijote je príkladom tetovaného subjektu, ktorý nechápe proces označovania Jeho signifikácie sa neustále pohybuje pod signifikantom na báze schizofrénie

Podobne v predvolebnej kampani politický subjekt prezentuje svoje sľuby Jeho text obsahuje sľuby, ktoré sa snažia dať odpovede na potreby iných skupín a subjektov spoločnosti Karikatura (*Mám v rukáve take sľuby, že na ne vo voľbách nachytám sedemdesiat percent voličov* [Pravda, 28. 2. 1994]) detronizuje tieto subjekty spolu s ich falošnými sľubmi Sľubovať teda môžu rôzne subjekty, ale autentický subjekt musí vedieť dekódovať ich program jazykových hier, ak sa nechce stať podriadeným subjektom, otrokom ich jazyka a reči Subjekt musí nájsť v diskurze skutočný záujem a cieľ rozprávania Preto sa môže konštituovať len správnou otázkou, ktorá môže demystifikovať cieľ a motívy 'iného' Diskurz sa obáva subverznej otázky Len vtedy, keď subjekt prekóduje jeho odkaz alebo text, má šancu získať priestor pre svoju integritu a identitu Zúžiť priestor cudzieho kolonizátorského diskurzu znamená prnúť 'iného' k autentickému existencii subjektu Subjekt musí mať vo vedomí minulý repertoár stratégií, ktoré 'iný' použil, a musí tiež predvídať svoju budúcnosť On pomenúva 'iného', kladie mu otázku⁴ 'Iný' musí zmeniť svoju úlohu v komunikácii, z trónu „imperátora“ musí zostúpiť na rovinu rovnocenného účastníka komunikačného procesu

Existujú autentické a neautentické potreby Jednoznačne môžeme povedať, že Hamletova, Faustova, Don Quijotova potreba nie je autentická Nie sú autentické ani potreby Sv Savu a Sokrata Don Juanova potreba zväzdať je nemravná On nemá úctu k láske iných Jeho žiadostivosť nepozná hraníc Neguje morálku svätých a samého Boha Sujet predstavuje rad jeho zväzdaní Jeho Id vládne nad Egom a Superegom Jeho identita a integrita sú falošné Je človekom jednej dimenzie Keďže človek sa produkuje svojou činnosťou, Don Juan produkuje svoju chudobu ducha, prázdnotu, nespokojnosť a nešťastie Hamletov nihilizmus, odcudzenie, pôsobenie pod tlakom 'nadja' taktiež nemôžu byť autentické Ani Faustova túžba po absolútnom poznaní, dokonalosti a láske nie je založená na humanistickom základe Humanizácia túžby (želaní) znamená východisko z imaginárneho a symbolického poriadku

⁴ Pozri otázku, ktorú si kladie Kant „Keď sa Kant roku 1784 pytal Was heisst Aufklärung, mienil tým Čo sa teraz odohráva? Čo sa s nami deje? Aký je tento svet, táto doba, práve tento okamih, v ktorom žijeme? Inými slovami Čo sme ako Aufklärer, ako súčasť osvietenstva? Porovnajte to s Descartovou otázkou Čo som? Ja ako jedinečný, ale všeobecný a nehistorický subjekt? Ja, podľa Descarta ktokolvek, kdekoľvek a kedykoľvek Ale Kant sa pyta na niečo ine na to, čo sme vo veľmi presnom okamihu histórie Kantova otázka vedie k analýze nás samých a zároveň našej prítomnosti“ (Foucault, 1991b, s. 51–52)

Potreby sú differentia specifica textu, subjektu, skupiny, národa, kultúry, civilizácie, života Mýtický text má svoje funkcie a potreby. Obsahuje čitateľovu potrebu vysvetliť vznik a štruktúru sveta, bohov, prírodných javov Mýtický príbeh zachováva naratívne poznanie pre budúcnosť. Text srbského stredoveku prezentuje potreby dynastie Nemanjčevcov, potreby národa, svätých Lyrické texty chorvátskej renesancie zmenili stredovekú túžbu a konštituovali túžbu po žene Don Quijote, Don Juan, Faust predstavujú neautentické potreby Texty N Tadića a V Popu majú svoju potrebu vysvetliť koniec zdeformovaného a dehumanizovaného sveta, detronizovať anonymnú autoritu.

Na historickej rovine neautentické potreby Hitlera a Stalina fyzicky zničili milióny ľudí Ich monológ, túžba po moci, sadizmus a deštrukcia vyprodukovali masochistickú perverzitu davov Koho nemohli programovať, toho zlikvidovali. Goebbels vravel „Ľudia si neželajú vôbec nič okrem toho, aby sa nad nimi slušne vládlo“ (Fromm, 1983, s. 195)

Potreby národa môžu byť autentické. Také sú potreby Žiadostí slovenského národa z roku 1848 („Prebudený národ suverénne žiada“) Také sú aj potreby slovenského, chorvátskeho a slovinského národa po I a II svetovej vojne a po roku 1989 Potreby kultúry, civilizácie, života sa rozvíjajú s vývinom civilizácie Sme bombardovaní novými knihami, videokazetami, ktoré kontroluje „iný“ V druhej polovici XX storočia sú dôležité ekologické potreby Žiadna politická strana nemôže vstúpiť do volieb bez toho, že by sa nepokúsila aspoň naoko hľadať odpoveď na tieto otázky životného prostredia

Potreby myslieť (cogito, ergo sum) a hovoriť sú pre subjekt konštitutívne Subjekt operuje znakmi a štrukturuje rôzne významy, artikulujúc svoje a cudzie potreby Subjekt a národ majú svoj základ v jazyku Jazyk produkuje alebo ničí ich subjektívnosť Autentický život je možný len v autentickom jazyku Bez potrieb by nebolo ani človeka, ani kultúry, ani vzťahov medzi ľuďmi Smrť je priestorom bez potrieb Prázdny temný text Neautentické potreby môžu „prehltnúť“ subjekt Don Juan zvädza po určitú hranicu Keď prenikne cez tieto hranice božskej trpezlivosti a milosrdenstva, prehltnie ho zem Jeho potreby ho zničili Keď sa subjekt stane objektom svojich potrieb, vkročí do priestoru bez humanistických princípov a hodnôt

Čo sľubuje moderný, resp súčasný text? Je to supertext alebo ilúzia nafúkaného „ja“? Ponúka vôbec niečo nového? Alebo sa vyčerpáva v opakovaní dávno známych výnamov?

Dnes nás už nič nemôže prevapíť Koho ešte vzrušujú postoje F T Marinettiho „Chceme oslavovať vojnu — jedinou hygienu sveta — militarizmus, deštruktívne gesto anarchistov, pekné myšlienky, ktoré vraždia, a nenávisť k žene“ (Manifest futurizmu, In Moderni pravci u književnosti, 1984,

s. 53—56) Ani Tristan Tzara už nie je zaujímavý. Všetko, čo vidíme, predsa nie je hlúposť a báseň je čosi viac než novinársky článok. Hľadanie nového jazyka bolo aktuálne pred Apollinairom aj po ňom, a ukázalo sa neproduktívnym pokusom Môžeme operovať len tým jazykom, ktorý máme.

Kto by ešte uveril A. Arthaudovi, že každé písanie je svinstvo? Nadrealisti už nie sú aktuálni, ani ich hlavný princíp tvorby, „všemožnosť sna“ Logika, pravda, rozum pretrvávajú aj naďalej Ich deštrukcia sa ukázala byť sterilnou Nič nezmenili Futurizmus, dadaizmus a nadrealizmus patrili k tzv. centrálnemu modelu avantgardy, ktorý chcel zbúrať kultúru

„Periférny model chcel zachovať tú istú kultúru“ (Oraić—Tolić, 1990, s. 208)

Keď predstaviteľ mladšej generácie srbského básnictva Laslo Blašković povedal „DADA je nje kala / njakala, lepo / Ali ja sam / deda DADE“ (pozri Zvuci i komešanja, In Antologija novijeg pesništva u Srbiji, 1989, s. 213—216), nebola to žiadna novota Lyrický subjekt kladie seba do pozície predchodcu dadaizmu Tento narcizmus, hra zo slovami a vulgarizmy nepredstavujú skutočne nič nové Text je založený na hre, ktorá nie je schopná nič sľúbiť, okrem lacnej hry Po dadaistickej, futuristickej a nadrealistickej hre (dobrodružstve) každý pokus o radikálnu inováciu sa ukázal ako jalový, búranie už nie je možné, lebo opakuje modely z minulosti Avantgarda sa stala — znie to paradoxne — tradíciou

Čo sľubuje postmoderný text?

Podľa D. Oraićovej—Tolićovej „modernistickí a avantgardní autori ponúkali nové, temné a zvláštne významy Postmoderní autori ponúkajú už známe významy, ktoré často preberajú z kultúrnej tradície Periférny avantgardný model chcel citáciou zachovať kultúru Na začiatku postmodernity citácia má najčastejšie príznaky múzea a archívu Pre strach zo zničenia civilizácie a kultúry postmoderní umelci nepestujú rovnocenný dialóg s pokladnicou tradičnej kultúry ako v avantgardnom veľkom citátovom dialógu, ale vedome kladú seba do podriadenej pozície, doslovne odpisujú a prekresľujú texty z vlastnej tradície a súčasnej kultúry“ (Oraić—Tolić, 1990, s. 209)

Postmoderna radikálne rozšírila pojem fabuly Obsahuje všetky možné systémy jazykových hier Diskurz na základe absolútnej slobody paradigmatického a syntagmatického princípu operuje s týmito hrami a konštruuje „pohyblivú“ konfiguračnú (konfigurácie) jazykových hier Slovo režiruje „sujet“ sveta a človeka

Podľa B. Schmidta „podstata postmodernity tkvie v úsilí presvedčiť nás, aby sme zabudli na modernu so všetkými jej problémami, krízami, dilemami, ako keby tieto problémy a krízy boli už neaktuálne Uprostred dejín nám vravia, že niet dejín, uprostred kapitalizmu nám vravia, že už niet kapitalizmu, uprostred industrializmu nám vravia, že už niet nadvlády človeka nad

človekom... Mocipáni sú vraj aj sami podriadení moci systémov, takže nie sú slobodnými páni“ (Schmidt, 1988, s. 44—45).

Pri nasledujúcej úvahe vychádzame z toho, že subjekt ešte vždy žije v priestore, ktorého príznakmi sú dezorientácia, dehumanizácia, odcudzenie, deštrukcia, disociácia osobnosti, manipulácia so záujmami subjektu a programovanie jeho želania, deštrukcia etických, estetických a iných spoločenských hodnôt, individuálne problémy strachu, úzkosti, šťastia, tlak spoločenských inšancií, ktoré chcú „obšťasniť“ subjekt a národ... Tento spoločenský priestor charakterizuje súhrn anonymných autorít, inšancií, ktoré ovplyvňujú rozhodnutie subjektu. Existenčný priestor predstavuje 1) prázdny kruh bez reflexií, autentického jazyka, analytického rozumu, ktorý by bol spätý s vedomím a svedomím; 2) uzavretý kruh, v ktorom vyššia inšancia riadi náš osud, subjekty ako jednotlivé časti sú dôležité pre celok len nakoľko môžu splniť záujmy tohto nadriadeného celku; 3) falošný kruh, v ktorom skutočný subjekt je zamenený za falošný subjekt bez autentických potrieb — z toho všetkého je jasné, že nemôžeme ignorovať moc, ktorú obsahujú stratégie rôznych diskurzov z akéhokoľvek obdobia.

Sme zodpovední za voľbu systému jazykových hier. Subjekt má šancu voľiť, vykonať selekciu a kombináciu jazykových hier. Je zodpovedný za svoju voľbu a pôsobenie v spoločnosti a dejinách. Každý subjekt⁵ musí filtrovať svoje túžby, potreby, želania. Musí ich humanizovať. Uspokojovanie vlastných potrieb nesmie byť na úkor iných subjektov. Cisárstva, štáty, jednotlivci a národ sú pominuteľné, jazykové hry menia formu, ale opakujú sa, prenikajú cez rôzne hranice, sužety, kultúry, civilizácie. Neustále trvá ich večný zápas s jednotlivcom a masami. Používajú ich vládcovia a podriadení v úsilí artikulovať a uskutočňovať svoje potreby. Moc jednotlivého diskurzu závisí od výberu a kombinácie určitých jazykových hier.

Subjekt môže odporovať určitému diskurzu len vtedy, keď vie dekodovať jeho kódy. Jazykové hry nás provokujú, zabávajú, informujú, menia našu úlohu v komunikácii a náš vzťah so spoludiskutérmi, podriaďujú nás a ochra-

⁵ Fenonén subjektu je zložitý: „...všetky typy subjektie sú odvodené javy, sú to iba následky iných, ekonomických a sociálnych procesov: formu subjektivity určujú výrobné sily, triedny boj a ideologické štruktúry. Zaiste, mechanizmy subjektie nemožno študovať mimo ich vzťahov k mechanizmom vykorisťovania a nadvlády (...) Úlohou dnešných dní možno nie je odhaliť, čo sme, ale odmietnuť, čo sme. Musíme si predstaviť a skonštruovať, akí by sme mali byť, aby sme sa zbavili toho druhu dvojakých politických väzieb, ktorými sú individualizácia a zjednocovanie moderných mocenských štruktúr. Na záver z toho vyplýva, že politickým, etickým, sociálnym a filozofickým problémom našich dní nie je pokus o oslobodenie nás všetkých tak od štátu, ako aj od toho typu individualizácie, ktorý je spätý so štátom. Odmietaním toho druhu individuality, ktorý nám bol po stáročia vnucovaný, musíme presadzovať nové formy subjektivity“ (Foucault, 1991b, s. 48, s. 52.)

ňujú. V ich ríši sa rozvíja náš život a osobnosť. Len v ich priestore môžeme zistiť ciele, motívy, programy 'iného' a štrukturovať program vlastnej emancipácie.

Literatúra

- Antologia stare lirike Grčke. Split, Logos 1981.
BEAUVOIROVÁ, DE, S.: Druhé pohlaví. Praha, Orbis 1967.
CERVANTES, M.: Don Quijote. Beograd, Prosveta 1978.
DIMITRIJEVIĆ, R.: Teorija književnosti. Beograd, Savremena škola 1962.
FOUCAULT, M.: Návrat morálky. In: Za zrkadlom moderny. Bratislava, Ed: E. Gál, M. Marcelli. Archa 1991(a), s. 53—64.
FOUCAULT, M.: Prečo študovať moc: otázka subjektu. Ed: E. Gál, M. Marcelli. In: Za zrkadlom moderny. Bratislava, Archa 1991(b), s. 42—52.
FROMM, E.: Bekstvo na slobode. Beograd, Nolit 1983. 264 s.
HUIZINGA, J.: Jeseň stredoveku. Homo ludens. Bratislava, Tatran 1990.
Moderni pravci u književnosti. Beograd, Prosveta Nolit, Zavod za udžbenike 1984.
MOLIÉRE: Tartif, Don Huan. Beograd, Rad 1970.
HAMADA, M.: V hľadani významu a tvaru. Bratislava, Smena 1965.
LACAN, J.: Spisi. Beograd, Prosveta 1983.
Moderni pravci u književnosti. Beograd, Prosveta Nolit, zavod za udžbenike 1984.
ORAIĆ—TOLIĆ, D.: Teorija citatnosti. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske 1990.
PIRANDELO: Pet drama. Beograd, Nolit 1984.
SHAKESPEARE, W.: Hamlet. Beograd, Rad 1970.
SCHMIDT, B.: Postmoderna — strategije zaborava. Zagreb, Školska knjiga 1988.
SLOTERDIJK, P.: Tetovirani život. Gornji Milanovac, Dečje novine 1991.
WITTGENSTEIN, L.: Tractatus logico-philosophicus. Sarajevo 1987.
Za zrkadlom moderny. Ed. E. Gál, M. Marcelli. Bratislava, Archa 1991.
Zvuci i komešanja (Antologia novijeg pesništva u Srbiji). Novi Beograd, Istraživačko—izdavački centar SSO Srbije 1989.

Funkcia antoným v štúrovej poézii

Lubomír Kováčik

Pedagogická fakulta UMB, Banská Bystrica

Antonýmá boli v období slovenského literárneho romantizmu neobyčajne vhodným výrazovým prostriedkom, ktorý mal v poézii široké uplatnenie. Aj keď antonýmá mali už za sebou určitú tradíciu, využívali sa napríklad

v barokovej poézii a v ľudovej poézii, nikdy nemali takú dôležitú funkciu ako v období romantizmu, čo vyplynulo predovšetkým z protikladnosti ako jednej z jeho základných črt. Analýza poézie štyroch najvýznamnejších štúrovských básnikov — S Chalupku, A Sládkoviča, J Kráľa a J Bottu — ukazuje, že antonymá prenikli do všetkých druhov tróпов a stali sa významným prostriedkom pri budovaní básnického obrazu, vyjadrovaní dôležitej myšlienky a často aj pointy básne

Ak sa pozrieme na frekvenciu antonymických dvojíc, zistíme tu istý vzťah medzi najfrekventovanejšími antonymami a základnou noetickou a poetickou charakteristikou poézie jednotlivých autorov

U Sama Chalupku sa najčastejšie stretáme s dvojicou *deň — noc*, na druhom mieste je dvojica *hlboko — vysoko*. Keby sme však dvojice združili do väčších celkov na základe ich podobného významu, najfrekventovanejšie by boli antonymá s významom *hore — dole*, ktoré sa podieľajú na premiataní priestoru do vertikálnej roviny (O dôraze na vertikálnu priestoru u Chalupku hovorí V Kochol v knihe *Poézia štúrovcov*, 1955) Takými antonymami sú *hlboko — vysoko*, *zhora — zdola*, *hory — doliny*, *nebo — zem* atď. Stretáme sa s nimi napríklad v básni Branko *A vy, bratia, tak urobte, / berte šable, jamu kopte / jamu kopte dohlboka, / hrob mi sypte dovysoka*. Spomínané dvojice sa často podieľajú aj na vytváraní hyperbolizovaného obrazu *zem dupotom a nebo rykom sa otriasa* (Mor ho!)

Z poetiky ľudovej slovesnosti čerpajú kontrastné obrazy, ktoré využívajú symboliku farieb a konštantné epiteta. Tieto obrazy sú budované na antonymach *čierna — biela*, *čierna — červená*, *striebro — zlato* a obyčajne vyjadrujú telesnú alebo duševnú charakteristiku hrdinu, jeho stav *A rybárke nežná rumeň / bielu tvár poliala* (Muráň). Samozrejme, že okrem základnej dvojice, napríklad *červená — biela*, sa do antonymických dvojíc môžu zapájať hociktoré slová zo synonymických radov, utvorených k členom základnej dvojice, ako to vidieť z ukážky. Kontrastný obraz môže stavať aj na inherentnom antonymickom princípe *Chodí šuhaj po hájučku, / bielu hlávku k zemi klom* (Žiaľ). Chalupka tu využil fakt, že v ľudovej piesni, hlavne v piesni baladického charakteru, sa so substantívom *zem* spája prívlastok *čierna*. Tento prívlastok je teda automaticky obsiahnutý aj v slove *zem* z uvedených veršov

U Janka Kráľa je najfrekventovanejšia dvojica *deň — noc* (*večer — ráno*, *svit — mrk* a pod.), ktorá korešponduje so zobrazovaním temných stránok doby a s nádejou na ich prekonanie. Obrazy narodnej a sociálnej poroby J Kráľ buduje za pomoci antonym dvoma spôsobmi — zdôraznením polarít členov antonymickej dvojice *Kedyže vystúpi svetu jasna zora? / Kedyže vystúpi, kedyže vystúpi, / kedyže sa z noci jasný deň vylupi?* (Vyslobodenie), a zdôraznením postavenia uprostred antonymických pólův *Nad ňou ani*

nesvitáva, / ba ani len nemrkáva - / jej perinka sneh je biely, v jej dome vietor chumelí (K Slovenom). Takýto stav ničoty a bezvýchodiskovosti je u Janka Kráľa najvyšším stupňom biedy

Druhou najfrekventovanejšou antonymickou dvojicou je dvojica *hory — doly*, *hory — doliny*, ktorá však, na rozdiel od Chalupku, väčšinou vymedzuje priestor v smere horizontálnom. J Kráľ ju používa v súlade s poetikou ľudovej slovesnosti na hyperbolické vyjadrenie dialky *V dalekej krajine, za doly, horami* (Návrat), ale aj ako prostriedok, ktorý umožňuje spoluvtvárať obraz pohybu, voľnosti, búrliváctva a odhodlania hrdinu *Tú si budem hladat, kým jej nemám dosti*, (dobrej vôle - poznámka L K) *po horách, po dolách*, v dialke a širosti (Krakoviaky dobrovoľníkov)

Ostatné antonymá, ktoré sa v Kráľovom básnickom diele vyskytujú, majú pomerne vyrovnanú frekvenciu. Medzi nimi pozornosť upútávajú dvojice *nebo — zem*, *nebo — svet*, *nebo — peklo*, *človek — Boh*, *diabol — Boh*, ktoré sa hojne vyskytujú v Dráme sveta a nadobúdajú predovšetkým význam *dobro — zlo*. Medzi dobrom a zlom sa odohráva neustály zápas, ktorého najvyraznejší príklad vidieť v básni *Vojna*, kde stojí proti sebe Boh a Lucifer

V poézii Andreja Sládkoviča má najvyššiu frekvenciu antonymická dvojica *nebo — zem* a modelová dvojica *bytie — nebytie*. Druhú dvojicu sme utvorili umele, u Sládkoviča nachádzame viaceré dvojice významovo blízke k spomenutej „strešnej“ dvojici, napr. *kolíska — hrob*, *vzkriesenie — umučenie*, *žit — mriet*, *zrodí — umiera*, *spravi — zhubi*. Kým u J Kráľa dvojica *nebo — zem* znamená neprekonateľné protiklady, Sládkovič sa vo svojej poézii snaží predovšetkým o syntézu týchto protikladov, o dosiahnutie ich harmónie *slávno je, keď zem s nebom sa spojí / keď si duch s telom krásne pristrojí / nebesko-zemské objemy!* (Marína, 141 strofa). V uvedených veršoch ide o prekonanie základných životných rozporov, vyjadrených antonymickými dvojicami, ktorých členmi sú kategórie filozofické a naboženské *duch — telo*, *nebo — zem*. Pojmy *duch* a *nebo*, *telo* a *zem* zároveň vystupujú ako kontextové synonymá. Antonymická dvojica *duch — telo* teda vstupuje do synonymického vzťahu s dvojicou *nebo — zem*. Ich synonymickosť nevyplýva len z uvedených veršov, ale aj z celého kontextu skladby, pričom synonymický rad je ďalej rozvíjaný dvojicami ako *krása — špatnosť*, *láska — nenávisť*, *Boh — svet*, *božstvo — ľudskosť*. Frekvencia najčastejšie sa vyskytujúcej antonymickej dvojice je takto ešte zvýšená jej synonymickými dvojicami. Možno tu však hovoriť len o kontextovej synonymii. Uvedené slová sú zároveň kľúčovými slovami Sládkovičovej poézie

Výrazom spájania protikladov sú u Sládkoviča aj časté oxymorony a paradoxy. Oxymorony stavajú na antonymickom princípe protirečivosti, napríklad *slzou sladkou, radostnou ich hoji* (Zaspievam pieseň o slobodnej vlasti), kde si protirečivosť uvedomujeme cez dvojicu *sladky — slaný*, ktorej

druhý člen je nepriamo obsiahnutý v slove slza. Môžeme tu teda hovoriť o inherentnom antonymickom princípe. Príklad na antonymický paradox uvádzame zo 173. strofy Maríny: *Zúfal by život v večnej jednote, / premeny tvoria sladkosť v živote, / umrieť chce, čo sa zostará, / sladký zisk* nosí aj *horká strata*: */ tak smrť životom len slávne vráta / do nesmrtnosti otvára*. V uvedených veršoch ide vlastne o zdvojený paradoxon, ktorého druhá časť je konkretizáciou časti prvej. Zároveň tu vidieť ďalšiu príznačnú črtu Sládkovičovej tvorby, a to rozvíjanie jednej antonymickej dvojice druhou: *sladký zisk — strata horká*.

Dialektický pohľad na veci a javy dostáva u Sládkoviča výraz aj v antonymických zloženinách: *ľud ten špatnokrásny* (Detvan, 17. strofa) a v chiazmoch: *Hnevy ľútosti a ľútosť hnevov!* (Marína, 282. strofa). O dôležitosti antonym v Sládkovičovej poézii svedčí aj ich umiestnenie v strofe a vo verši. Ide o umiestnenie členov antonymických dvojíc na začiatky a konce dvoch po sebe idúcich veršov, ktoré sa vníma opticky aj akusticky, a to vďaka pauze, ktorá je v dôsledku rytmicko-syntaktického paralelizmu umiestnená na konci verša: *na čas nás osud porozdvojí, / na večnosť nás potom spojí* (Marína 161. strofa). Členy antonymickej dvojice bývajú umiestňované aj obkročmo na začiatok a koniec verša: *My spájame, čo svet dvojí, / my vlašime, čo svet suší* (Marína 263. strofa), alebo na koniec jedného a začiatok druhého syntaktického celku vo vnútri verša: *A za sen špatný, krásny tamten sen, / — svätokradne ste mu vzali!* Akustické vnímanie umiestnenia antonym znovu zabezpečuje pauza.

V súvislosti s poéziou Jána Botto hovorí V. Kochol o dôležitej úlohe svetelného a farebného kontrastu (Kochol, 1955). Tento fakt potvrdzuje aj charakter najčastejších antonymických dvojíc, ktorými sú *noc — deň, noc — ráno, svetlo — tma, mrak — slnko, čierny — biely*. Uvedené dvojice nadobúdajú v básnickom texte predovšetkým symbolickú a metaforickú hodnotu, čo najlepšie vidieť v Smrti Jánošíkovej. Antonymá *biely — čierny* tu fungujú vo význame pozitívnej a negatívnej hodnoty, života a smrti. Významy *život — smrť* nadobúda aj dvojica *noc — deň*, ktorá zároveň funguje aj ako symbol poroby a voľnosti. Zlapanie Jánošíka v druhom speve sa opisuje nasledovne: *A jeho obstali i zhora i zdola / sťa tie čierne vrany bieleho sokola*. Charakter Jánošíka a drábov je vyjadrený antonymami *biele* a *čierne*, pričom oba antonymické prívlastky fungujú v ľudovej slovesnosti k svojim nadradeným substantívam (vrana, sokol) ako epitetá constans. V kontexte ľudovej slovesnosti môžeme aj symboly *vrana* a *sokol* považovať za antonymické. Podobnú kontrastnú hodnotu má aj obraz príchodu dievčiny, duše ľudu, k Jánošíkovi v treťom speve: *Čo to? či to lúč dáka, či to vtáča bielo! na okno čiernej veže tíško doletelo?* V treťom speve sa čierna farba stáva aj atribútom smrti ako záhuby života, symbolizovaného farbou bielou. V piesni dievčiny

nachádzame verše: *Ty si ma chovala bielemu sokolu, / a on ma zanechal na širokom poľu; / na širokom poľu vybral si ženičku, / vybral si on inú — čiernu šibeničku*. Motív svadby sa opakuje aj v obraze smrti dievčiny. Trojnásobne opakovaný prívlastok *biele* z ľudovej svadobnej piesne tu v závere nahrádza farba čierna: *Ostávajúte zdravý, vy domové prahey — / nebudú viac na vás moje biele nohy, / ostávajúte zdravý, vy domové kľučky — / nebudú viac na vás moje biele rúčky. / Ej, má môj milený inakšie kaštiele, / kde si budú chodiť moje nôžky biele; budú sa prechodiť zo dvora do dvora: / od Váhu, od Hrona, do Čierneho mora*.

Botto však v tomto spomínanom treťom speve vyslovuje aj neutíchajúcu nádej, a to za pomoci antonym *noc — deň*: *Zbohom! nadnes, dobrú noc. Tam z dvoch koncov zeme / naráno si, milý môj, dobrý deň povieme*. Tieto myšlienky sa za pomoci tej istej dvojice rozvíjajú aj v piatom speve: *Zvonia na deň, mne na noc; Ha! svitá — koniec! — mrkne — počiatok — kde? aký?*

Zaujímavé je zachytenie kontrastu telesného a duševného stavu Jánošíka vo väzení, kde je *skovaný v okovách, ale voľný vo sne*, prostredníctvom antonym. O hrdinovi sa hovorí: *Tieň kríža mu na prsiach. na čele blesk žiari*. Vyrušenie z tohto stavu je zachytené nasledovne: *Duša kdes' medzi nebom a peklom zostala*. Antonymá *nebo* a *peklo* sú tu metaforickým vyjadrením sna a reality. Rozpor ideálu a reality dostáva výraz aj v antonymách *nebo — svet: nebo nad ním vysoké, svet nízky pod päťou*. Tento rozpor sa urovnáva až v deviatom speve: *zem s nebom dookola / jasnou dúhou zavijeme!*

Na základe uvedeného môžeme konštatovať, že štúrovci využívajú antonymá na zdôraznenie kontrastu pozitívneho a negatívneho, ideálu a skutočnosti a ako prostriedok dialektického pohľadu na skutočnosť, čo sa najviac prejavuje u A. Sládkoviča. Spoločnou črtou všetkých štyroch básnikov je chápanie neistoty a postavenia „medzi“ ako negatívneho príznaku, čo vyjadrujú zdôraznením priestoru medzi členmi antonymickej dvojice. Antonymá pomáhajú budovať uzlové body básní, metafory, oxymorony, paradoxy, chiazmy, hyperboly, perifrázy, prirovnania. Okrem ustálených antonymických dvojíc využívajú štúrovci množstvo kontextových antonym, ktoré sú často výsledkom metaforického pohľadu na skutočnosť.

Literatúra

- Botto, J.: Súborné dielo. Bratislava 1955.
Chalupka, S.: Básnické dielo, Bratislava 1973.
Kráľ, J.: Súborné dielo. Bratislava 1959.
Sládkovič, A.: Poézia. Bratislava 1976.

KOCHOL, V.: Poézia štúrovcov. Bratislava 1955.

K otázke slovanských kontinuantov ide.

*(s)ker- „krútiť, pliesť“

Lubor Králik

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

1 Medzi výrazmi, ktorými sa v slovenských nárečiach pomenúvajú spletené ženské vlasy v podobe chvosta, uviedol A. Habovštiak (1984, s. 212) aj slovo *korňica* ako výraz známy z okolia Trnavy a Trenčína. Podľa údajov z kartotéky Slovníka slovenských nárečí v JÚLŠ SAV sa toto slovo v uvedenej oblasti vyskytuje aj vo formálnych variantoch *kornica*, *kórnica*, v obci Kubrica (Trenčín) bola zaznamenaná forma *korna*.

Vzťah fonem *kornica*¹ a *korna* z hľadiska relatívnej chronológie nie je jasný. Keďže výraz *kornica* je po formálnej stránke derivovaný od *korna*, možno formu *kornica* pokladať za mladšiu, v takom prípade izolovaný výskyt formy *korna* (forma zaznamenaná iba v uvedenej obci) treba hodnotiť ako cenné zachovanie staršieho stavu. Vzhľadom na takmer výlučné rozšírenie formy *kornica* je však možný aj iný výklad: staršia môže byť práve forma *kornica* a v prípade formy *korna* ide o jej akýsi lokálny hyperkorektný variant novej proveniencie.

Hoci výraz *kornica* „vrkoč“ uviedli vo svojich slovníkoch už M. Káral² (1923, s. 259) a neskôr I. Ripka (1981, s. 184), podľa našich vedomostí sa mu v slovenskej jazykovednej literatúre doteraz nevenovala pozornosť.

2 Z hľadiska interpretácie slk *kornica* „vrkoč“ si zvláštnu pozornosť zaslúži bulharský jazykový materiál. Podľa údajov BER (II, s. 643) bulharčina pozná dva homonymné výrazy so znením *корница*. Zatiaľ čo *корница*₁ má význam „koláč z lístkového cesta, obyčajne s ovčím syrom“, pre jeho homonymum *корница*₂ (Novo Selo, okolie Vidína) sa uvádza význam „vrkoč dievčata“ v prípade slk *kornica* a bulh *корница*₂ teda ide o zaujímavú slovensko-bulharskú formálno-sémantickú paralelu.

Bulh *корница*₁ autori BER usúvzťažujú s bulh *коpa* „kôra“ (psl **kora* < ide **(s)ker-* **(s)kor-* „rezať“, ESSJ XI, s. 48–50), *корница*₂ sa v BER s istou opatrnosťou („вероятно“, t. j. „pravdepodobne“) odvodzuje z rum *cornuță*, čo je deminutívum k rum *corn* „roh“ zdá sa, že autori BER tu implicitne predpokladajú taký spôsob pletenia vrkočov, pri ktorom sa vrkoče viažu nie do podoby visiaceho chvosta, ale do tvaru akýchsi skrútených či vztýčených rohov, vyčnievajúcich z temena, možno tu uvažovať aj o zapletaní vlasov okolo podložky

¹ Výraz uvádzame v pravopísnej podobe spisovnej slovenčiny.

² Je možné, že sem patrí aj forma *kurničok* „druh zapletání vlasů u dívek“ (Káral, 1923, s. 286).

v tvare rohov.³ Ak sa bulh *корница*₂ interpretuje ako prevzatie z rumunčiny, vzhľadom na formálny i sémantický paralelizmus bulh *корница*₂ a slk *kornica* treba prijať analogické vysvetlenie aj pre uvedený slk dialektizmus. V prospech hypotézy o rumunskej proveniencii slk *kornica* možno uviesť skutočnosť, že v slovenčine existuje aj výraz *kornuta* „rohatá ovca“ (porov. SSJ I, s. 749), ktorý prenikol na Slovensko počas valašskej kolonizácie a ktorého pôvod treba hľadať v rum *cornuță*, čo je derivát od rum *corn* „roh“ (porov. Machek, 1968, s. 278) nie je vylúčené, že spolu s rum. *cornuță* mohol na Slovensko preniknúť aj paralelný derivát⁴ *cornuță*, ktorý sa stal východiskom pre vznik slk *kornica* „vrkoč“. Slk dial *kornica* by v takom prípade bolo možné charakterizovať ako súčasť relatívne recentnej lexikálnej vrstvy súvisiacej s valašskou kolonizáciou (k problematike porov. novšie Habovštiak, 1993, s. 116–123).

Napriek nepochybnému prítlačivostiam takéhoto výkladu však pokladáme za potrebné pokúsiť sa o etymologickú interpretáciu slk *kornica* a bulh. *корница*₂ v domácom, slovanskom kontexte.

3 Pre bulh *корница*₁ autori BER rekonštruujú východiskovú formu **kor-yn-ica*. Je veľmi pravdepodobné, že rovnakú východiskovú formu možno predpokladať aj pre homonymné bulh *корница*₂ i pre slk *kornica*. Problémom tu zostáva genetické usúvzťažnenie koreňa *kor-*, resp. (pri projekcii do psl. obdobia) **kor-*.

4 Vyššie spomenuté práce z oblasti slovenskej nárečovej lexiky uvádzajú výraz *kornica* vo význame „spletené vlasy, vrkoč“. Podľa dokladov z kartotéky Slovníka slovenských nárečí má slovo *kornica* v slovenských nárečiach okrem uvedeného významu aj významy „utesňovací pletenec z otepi na maštalných verajach, aby v zime nefučalo statku“ i „slamený pletenec z otepi používaný ako ochranný obal“ (Brestovany, Trnava), „5 až 6 spolu spletených zväzkov konopí“ (Kostolné, Myjava), „hrubší pás z upleteného prúta na okrajoch prúteného výrobku, upletený okraj z prúta“ (Stará Turá, Trenčín), „zapletance na calte, pletenom čistom kolači“ (Bojničky, Hlohovec).

Súbor vyššie uvedených významov slova *kornica* pripomína významové spektrum slova *vrkoč*, ktorým sa v slovenských dialektoch pomenúva nielen pletenec vlasov, ale aj zväzok suchej cibule (Laskomerské, Banská Bystrica), cesnaku (Lukáčovce, Novohrad) i kukurice (Cinobaňa, Lučenec), pletenec z konopných vlákien (Krakovany, Piešťany), pletenec nasnovanej priadze, ktorá sa bude navíjať na krosná (Ilanovo, Liptovský Mikuláš), časť upleteného koša

³ Za informáciu dakujem kolegyni Mgr. Kataríne Ballekovej.

⁴ O paralelizme derivátov tu možno hovoriť iba zo synchronného hľadiska. Z diachrónneho hľadiska je rum. *cornuță* priamym kontinuantom lat. *cornuta* (femininum od *cornutus* „rohatý“), zatiaľ čo *cornuță* je derivované od rum. *corn* „roh“ pomocou pôvodom slovanskeho sufixu *-uță* (porov. Rosetti, 1978, s. 332) v porovnaní s *cornuță* možno výraz *cornuță* charakterizovať ako chronologicky mladšiu formáciu.

z prúta (Veľké Straciny, Lučenec), pozapletaná slama na hrebeni strechy (Dačov Lom, Krupina), pletenec z otepovej slamy na obijanie, utesnenie verají a dvier na maštali, „abi zima nefučala“ (Ardanovce, Topoľčany) a 1 (doklady z kartotéky Slovníka slovenských nárečí, porov tiež Káľal, 1923, s 784, Matejčík, 1975, s 104, 110, Orlovský, 1982, s 293) je zrejme, že v uvedených prípadoch ide o pletence rôzneho druhu a funkcie Š Ondruš (1990, s 26) predpokladá, že slovo *vrkoč* (psl **vərkočb*) pôvodne označovalo pletenec vlasov a až neskôr sa vďaka rôznym metaforickým či metonymickým posunom začalo používať aj na pomenovanie iných pletencov, analogický sémantický vývin možno akiste predpokladať aj pri slk *kornica*, bulh *корница*₂. V takom prípade je pravdepodobné, že bulh *корница*₂ si zachováva staršiu, pôvodnejšiu sémantiku, zatiaľ čo slk *kornica* značne rozšírilo svoje významové spektrum

Slk *vrkoč*, resp psl **vərkočb* možno presvedčivo interpretovať ako derivát od ide koreňa **werk-* **work-* **wrk-* „krútiť, pliesť“ s pôvodným slovotvorným významom „pletenec“ (bližšie Ondruš, 1990, s 26–28, s predpokladom čiastočne odlišnej sémantickej motivácie Varbotová, 1978, s 31–35) Ak je výraz *vrkoč* motivovaný príznakom „krútiť, pliesť“, potom je veľmi pravdepodobné, že rovnakú sémantickú motiváciu má aj jeho synonymum *kornica*. Pre koreň *kor-*, ktorý možno vyčleniť v slk *kornica* 1 v bulh *корница*₂, preto predpokladáme význam typu „krútiť, pliesť“

5 Ako možné riešenie sa tu podľa nášho názoru ukazuje genetické usúvzťažnenie koreňa **kor-* vo formáciu **kor-ьn-ica* (> slk *kornica*, bulh *корница*₂) s ide koreňom *(*s*)*ker-* „točiť, krútiť“ (porov Pokorny, 1959, s 584–585, 935–938, 948–949) Za kontinuanty tohto koreňa možno pokladať napr slk *črep*⁵ (psl **čerpъ*, ESSJ IV, s 72–73, porov tiež SP II, s 159–160), *krabica* (psl **korbica*, súvisiace s **korbъ*/**korba* „kôš“, ESSJ XI, s 51–52), *kreslo* (psl **kreslo*/**krěslo*, ESSJ XII, s 126–129), *krosno* (psl **krosno*, ESSJ XIII, s 13–17), *krútiť* (psl **krūtiti*, ESSJ XIII, s 30–31) a 1 Ide koreň *(*s*)*ker-* „točiť, krútiť“ je homonymný s ide koreňom *(*s*)*ker-* „rezať“ (porov Pokorny, 1959, s 938 n) predpokladá sa, že významy typu „krútiť, viť, pliesť atď“ sa vyvinuli na základe významov typu „rezať, lámať atď“ (porov Trubačov, 1966, s 240–250), resp sa uvažuje o pôvodnom synkretizme významov „rezať“ a „pliesť“ (porov ESSJ IV, s 73, 80, Toporov III, s 336)⁶

⁵ O vzťahu termínov súvisiacich so spracovaním hliny a hrnčiarstvom a výrazov pre pletenie (odraz archaickej technológie zhotovovania keramiky nanášaním hliny na pletenú kostru nádoby) porov Trubačov (1966, s 225 n)

⁶ Bulh *корница*₁ a *корница*₂ možno pokladať za príbuzné iba na úrovni tohto starého významového synkretizmu — Nie je však vylúčené, že aj bulh *корница*₁ „koláč z lístkového cesta“ má pôvodnú sémantickú motiváciu „krútiť, pliesť“, porov aj synonymné bulh *баница* < **збаница* < **gъbanica*, súvisiace s **gybat* **gъbati* (BER I, s 31, porov tiež ESSJ VII, s 187, 216)

6 V tejto súvislosti možno ďalej upozorniť na rus. dial *корница* (oblast Komi), *кормица* (Archangelsk) „ohybný prút, z ktorého sa zhotovuje slučka na previazanie sena a trávy“ (porov SRNG XIV, s 342, 337) V etymologických slovníkoch M. Vasmera a N M Šanského sa tieto výrazy neuvádzajú, v kontexte analyzovanej problematiky si však zaslúžia zvláštnu pozornosť

Východisko formy *корница* možno rekonštruovať v podobe **kor-ьn-ica*, ale aj **kъr-n-ica*. V takom prípade by bolo možné predpokladať, že tu ide o formáciu s koreňom **kъr-* (ablautový variant koreňa *(*s*)*ker-* s nulovým stupňom koreňového vokalizmu) a sufixom *-*n-* (možný pôvodný nerozšírený variant sufixu *-*ьn-*, porov Varbotová, 1984, s 203 n), ktorá tvorí paralelu k vyššie uvedenému **korьnica* — napriek genetickej totožnosti koreňovej a sufixálnej morfémy sa obidve formácie líšia ich morfonologickými charakteristikami

Forma *кормица* mohla vzniknúť kontamináciou pôvodného *корница* so slovom *корм* „krmivo“ (**kъrmъ*, kontamináciu mohlo uľahčiť použitie zväzovaného sena, trávy ako krmiva pre zvieratá), prikláňame sa však k názoru, že tu ide o reflex východiskového **kъrmica*, tvoriaceho pendant k vyššie rekonštruovanému **kъrnica* sufixálne elementy *-*m-* a *-*n-* môžu byť rôznymi reflexmi pôvodného sufixu *-*mn-* (porov zaradenie rus dial *корма*, *корна* do hesla **kърма* 1 < **kъ-mn* v ESSJ XIII, s 220 n, bližšie o podmienkach *m/n*-ovej reflexácie sufixu *-*mn-* porov Hilmarsson apud Blažek, 1993, s 490)

Ak predpokladáme, že koreň **kъr-* v uvedených formáciách je ablautovým variantom vyššie uvedeného koreňa *(*s*)*ker-* „krútiť, pliesť“, môžeme sa pokúsiť o rekonštrukciu sémantického vývoja analyzovaných výrazov

Ak vychádzame z funkcie, ktorú *корница*, *кормица* plní, potom môžeme *корницу*, *кормицу* charakterizovať ako akési prútené *p o v r i e s l o*, slúžiace na previazanie otiepky. Keďže pomenovania povriesel bývajú motivované príznakom „krútiť, pliesť, viazať, viť atď“ (porov Králik, 1994, s 111–112), možno pre rus dial *корница*, *кормица* predpokladať sémantickú evolúciu typu ide *(*s*)*ker-* *(*s*)*kor-* „krútiť, pliesť, viazať“ > „zväzovadlo, povrieslo“ > „ohybný prút používaný vo funkcii povriesla“ — I keď tento výklad možno z hľadiska sémantickej motivácie pokladať za prijateľný, prikláňame sa k inému riešeniu

Nie je nezáujímavé, že SRNG (XIV, s 342) charakterizuje rus dial *корница* z morfológického hľadiska ako „собир“, t j ako „собирательное“, hromadné substantívum (porov exemplifikáciu „Иди наломай корницы [gen sg — Л К], пора идти за ветками“) *Корница* teda neoznačuje jednotlivý prút, ale *p r ú t i e*. Ako je známe, názvy prúta, vetiev, tahavých pružných rastlín môžu byť motivované príznakom „viť, pliesť“

(porov Gamkrelidze — Ivanov, 1984, s 649—650, z hľadiska sémantiky hromadnosti porov. tam uvedené avest *vaēiti* „vrba, vrbové prúty“, litov. *vyus* „vrbové prúty“, strír *fé* „prútie“ < ide **wei-* „vit, pliesť“) Keďže do etymologického hniezda ide **(s)ker-* „pliesť“ sa zaraďuje aj stisl *hrīs* „krovie, prút“, sthn *hrīs* „vetva, prút, prútie, krovie“, *hrispaḥi* „prútie, krovie“, strhn *rispe* „haluze, krovie“ (porov Pokorný, 1959, s 937—938), je veľmi pravdepodobné, že sem patrí aj rus dial *кóрница, кóрмица* Sémantickú evolúciu uvedených ruských slov teda rekonštruujeme po líni „pliesť“ > „prútie“ > „ohybný prút na zväzovanie otepky“ Keďže takto dokážeme objasniť aj morfológickú charakteristiku rus dial *кóрница*, dávame tejto interpretácii prednosť pred vyššie uvedeným výkladom, predpokladajúcim východiskovú sémantiku „povrieslo“⁷

7 ESUM uvádza ukrajinský dialektizmus *кóрниця* „druh machu (Fegatella)“ Podľa autorov slovníka ide o nejasný výraz, ktorý pravdepodobne súvisí s ukr *кóрмиця* „úrazník (Sagina L.)“ (ESUM III, s 32) Vzťah foriem *кóрниця* a *кóрмиця* by na prvý pohľad bolo možné pokladať za analogický vzťah vyššie uvedeného rus dial *кóрница* a *кóрмица*, názov *кóрмиця* je však odvodený od ukr *корм* „krmivo“ a vznikol kalkovaním lat *sagina* „krmivo, úrazník“ (s 29)

V tejto súvislosti možno upozorniť na litov *kerpe* „mach, lišajník, huba“ (s ďalšími významami „zaviazany koniec vreca, uzol“ i „vrchný odrezok repy, redkovky atd, krajec“), súvisiace so slovesom *kerpeti* „obrasť machom“ (aj „uväzovať si šatku“) V N Toporov (III, s 336) uvádza tieto výrazy v kontexte analýzy baltských kontinuantov ide koreňa **ker-p-*, derivovaného od ide **(s)ker-* s predpokladaným pôvodným synkretizmom významov „rezať“ a „pliesť“ V prípade litov *kerpe* „mach, lišajník, huba“, *kerpeti* „obrasť machom“ autor predpokladá aktualizáciu významov „spleť“, „spájať“, „vypĺňať (priestor mečim pozostávajúcím z mnohých častí)“, uvádza tiež sémantickú paralelu v podobe litov *pintis* „huba“, etymologicky súvisiaceho s *pinti* „pliesť“ Porov tiež rus *тина* „žaburina“, patriace do hniezda ide **ten-* „ťahat, natahovať, pliesť“ („*тина* ‘водяной мох’ . затягивает водную поверхность и дно водоема“ — Varbotová, 1984, s 201, pozn 55)

Vyššie uvedený litovský názov machu, lišajníka, huby teda možno v konečnom dôsledku usúvzťažniť s ide **(s)ker-* a predpokladať preň sémantickú evolúciu po líni pletenia Je veľmi pravdepodobné, že analogicky možno interpretovať aj ukrajinský názov machu *кóрниця* aj tu môže ísť o derivát od ide **(s)ker-* Keďže pri predpokladanej východiskovej forme

⁷ Rus dial *кóрница* však možno zo sémantického hľadiska interpretovať aj ako „krovie“ v takom prípade nie je vylúčená ani súvislosť s psl **kъrъ* (slk *ker*, porov ESSJ XIII, s 242), **koreň* (slk *koreň*, ESSJ XI, s 62—65)

**korynica* by sme v ukrajínčine po zániku jerov očakávali vývin **ō* > *i* v zatvorenej slabike (porov Žovtobriuch — Rusanivskij — Skfarenko, 1979, s 273 n), t j vznik formy **кóрниця* (porov ukr *зоря* „hviezda“, *зр-ниця* „ranná, večerná hviezda“), interpretujeme vokál *o* v slove *кóрниця* ako výsledok vokalizácie **ō* > *o* (porov. ukr. *корм* < **kъrъ*) a východiskovú formu slova *кóрниця* rekonštruujeme ako **kъr-n-ica*

8 Na základe analyzovaného materiálu pokladáme za možné rekonštruovať praslovanské lexikálne dialektizmy **korynica*, **kъrnica*/**kъrnica* ako deriváty od ide **(s)ker-* „pliesť“ (takto doplníme údaje ESSJ, ktorý tieto výrazy neuvádza) s divergentným významovým vývinom („pliesť“ > „vrkoč“, „pliesť“ > „prútie, prút“, „pliesť“ > „mach“) v príslušných praslovanských dialektoch Zvláštnu pozornosť si zaslúži slovensko-bulharská formálno-sémantická paralela (k problematike porov Mladenov — Aleksova — Mladenova — Šišková, 1993, Habovštiak, 1993, s 77—89) v podobe slk *kornica* — bulh *кóрница*₂ nie je jasné, či aj tu ide iba o výsledok nezávislého paralelného vývinu, alebo o reminiscenciu na starý kontakt Protoslovákov a južných Slovanov v oblasti Stredného Dunaja (v prospech tohto predpokladu by azda mohol svedčiť výskyt bulh *кóрница*₂ práve v okolí Vidina, t j v severozápadnej, podunajskej oblasti bulharského jazykového územia).

Skratky

avest — avestský, *bulh* — bulharský, *dial* — dialektový, *ide* — indo- európsky, *lat* — latinský, *litov* — litovský, *psl* — praslovanský, *rum* — rumunský, *rus* — ruský, *slk* — slovenský, *sthn* — starohornonemecký, *stisl* — staroislandský, *strhn* — stredohornonemecký, *strír* — stredoírsky, *ukr* — ukrajinský

Literatúra

BER — Bálgarski etimologičen rečnik Sofija, Izdatelstvo na Bálgarskata akademiya na naukite 1971 n

BLAŽEK, V Sl **čьlъ* „člun“ a toch **kolmo-* „lod“ (K terminologii pojmenování plavidel v severoindoevropském areálu) Slavia, 62, 1993, s 489—492

ESSJ — Etimologičeskij slovar slavjanskich jazykov Praslavjanskij leksičeskij fond Moskva, Nauka 1974 n (ESSJ)

ESUM — Etymoloičnyj slovnyk ukrajinskoj movy Kyjiv, Naukova dumka 1982 n

GAMKRELIDZE, T V — IVANOV, V V Indojevropeskij jazyk i indojevropesky Tbilisi, Mecniereba 1984 1342 s

HABOVŠTIAK, A.: Atlas slovenského jazyka. IV. Lexika. Časť druhá. Úvod — Komentáre — Dotazník — Indexy. Bratislava, Veda 1984. 368 s.

HABOVŠTIAK, A.: Zo slovensko-slovanských lexikálnych vzťahov (so zreteľom na lingvistickú geografiu). Bratislava, Veda 1993. 192 s.

KÁLAL, M.: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí. Banská Bystrica, nákladom vlastným 1923. 1112 + CIV s.

KRÁLIK, L.: Zo slovanských názvov nádob (I). Slavica Slovaca, 29, 1994, s. 107—114.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, Academia 1968. 866 s.

MATEJČÍK, J.: Lexika Novohradu. Martin, Osveta 1975. 312 + 36 s.

MLADENOV, M. — ALEKSOVA, V. — MLADENOVA, D. — ŠÍŠKOVA, L.: Nabfudenija vărchu bălgaro-slovaški ezikovi usporedici. In: Slavianska filologija. 21. Dokladi i statii za XI međunaroden kongres na slavistite. Sofija, Izdatelstvo na Bălgarskata akademija na naukite 1993, s. 206—235.

ONDRUŠ, Š.: Rača, Vrača > Brača, Vrakuňa a vrkoč. Slovenská reč, 55, 1990, s. 26—34.

POKORNY, J.: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bern, Francke Verlag 1959. 1183 s.

RIPKA, I.: Vecný slovník dolnotrenčianskych nárečí. Bratislava, Veda 1981. 338 s.

ROSETTI, A.: Istoria limbii române. I. De la origini pînă în secolul al XVII-lea. 2., opravené a doplnené vyd. București, Editura Științifică și Enciclopedică 1978. 936 s.

SRNG — Slovar russkich narodnych govorov. Moskva, Nauka 1966 n.

SSJ — Slovník slovenského jazyka. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

SP — Słownik prastowiański. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich — Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk 1974 n.

TOPOROV, V. N.: Prusskij jazyk. Slovar. Moskva, Nauka 1975 n.

TRUBAČOV, O. N.: Remeslennaja terminologija v slavianskich jazykach (etimologija i opyt gruppovoj rekonstrukcii). Moskva, Nauka 1966. 416 s.

VARBOT, Ž. Ž.: K rekonstrukcii i etimologii nekotorych praslavianskich glagolnych osnov i otglagolnych imion VI. In: Etimologija 1976. Red. O. N. Trubačov. Moskva, Nauka 1978, s. 31—42.

VARBOT, Ž. Ž.: Praslavianskaja morfonologija, slovoobrazovanie i etimologija. Moskva, Nauka 1984. 256 s.

ŽOVTOBRIUCH, M. A. — RUSANIVSKYJ, V. M. — SKLARENKO, V. H.: Istorija ukrajinskoj movy. Fonetyka. Kyjiv, Naukova dumka 1979. 368 s.

Mená koní v lexikografických prácach zo začiatku storočia

Alexandra Rajčanová

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, Bratislava

Zoonymii — ako časti onomastiky zaoberajúcej sa vlastnými menami zvierat — sa v slovenskej jazykovede venoval dosiaľ minimálny priestor. Koncom šesťdesiatych rokov publikovali štúdie venujúce sa zoonymám domácich a hospodárskych zvierat v nárečovom prostredí K. Palkovič (1968, 1969) a J. R. Nižnanský (1969). Po dlhšej prestávke sa ďalšie štúdie z oblasti zoonymie objavili až začiatkom deväťdesiatych rokov. Etymologicky orientované práce predstavil L. Králik (1993 a, b), menám kráv z 18. storočia sa venoval M. Majtán (1994), ktorý vo svojom príspevku sformuloval aj základné teoretické východiská zoonymie. Medzi posledné príspevky s tematikou zoonymie patrí štúdia Š. Drahošovej (1994), ktorá spracovala mená koní obsiahnuté vo fondoch Štátneho oblastného archívu v Nitre, štúdia J. R. Nižnanského (1994), ktorý nadväzuje na svoj prvý príspevok a vracia sa k tematike konských zooným v nárečovom prostredí, a naša štúdia (1994) venovaná metodike pomenúvania slovenských zubrov.

Príspevky, ktoré boli zamerané na konské zoonymá, vznikli prevažne na základe materiálu získaného terénnym výskumom (Palkovič, Nižnanský); nás zaujímalo, do akej miery zachytávajú mená koní slovníky. Lexikografické práce spracúvajú propriálnu lexiku vo všeobecnosti v rozličnej miere, so zoonymami sme sa v slovníkoch stretli veľmi zriedkavo a v súčasných lexikografických prácach, dá sa povedať, vôbec nie.

Za východiskové pre tento príspevok sme si zvolili dva slovníky, ktoré vznikli na začiatku nášho storočia; sú nárečové a obsahujú aj propriálnu lexiku. Ide o *Dialektický slovník bošácky* Ludovíta V. Riznera, ktorý vznikol v rokoch 1896—1913. Zachytáva lexiku Bošáckej doliny (Bošáca je obec v okrese Trenčín). Autor pripravil dve verzie tohto rukopisného diela. Prvá je slovenská, druhú (prepracovanú, českú) verziu Rizner pripravoval na vydanie pre Českú akadémiu vied. Oproti slovenskej verzii (726 strán) je obsiahlejšia, má 949 strán (porov. Hayeková, 1979, s. 153—154). Excerptovali sme druhý rukopis, ktorý je uložený v dialektologickom oddelení Jazykovedného ústavu Ludovíta Štúra SAV. Druhou našou východiskovou lexikografickou prácou je *Slovenský slovník z literatúry aj nárečí (slovensko-český diferenciálny)* autorov Karla a Miroslava Káralovcov. Slovník vyšiel po prvýkrát v roku 1919, v roku 1923 vydali otec a syn Káralovci v Banskej Bystrici rozšírené vydanie, ktoré sme excerptovali.

Riznerov slovník je bohatý na propriálnu lexiku, zachytáva vari všetky vtedy existujúce typy proprií Z antroponým tu nájdeme **krstné mená**, napr *Mara, Maria, Marie Jakup, chleba kup, Mara, chleba dala „Mara-bara, kačky drala, po peci jich poválala“ (Z detských verš) — Marcin, Martin Marcin jak ňebude na Šechsvatých moci, tak príde doista na Marcina (v) noci (sních) — Ula, Ulka, Julia, priezviská*, napr *Horáček, os jméno, pl Horácci, Horáčkých, Horáčková, Horáčková, Horáčkovy — Lehocký, os jméno z r 1816 — Poboček, osob jméno z první polovice XIX století — Šesták, osob jm Vymretý rod, ale místo, kde jeho chalupa v Podhradí stála, jmenuje se podnes „šestákovcem“* Ďalej sú tu zachytené **obyvatelské mená**, napr *Brezovan, Brezovanka, Brezovaňé, obyvatel susední na Moravě dědiny — Hrozenčan, obyvatel blízkého Hrozenkova na Moravě Ciskie sa jako Hrozenčan do krčmy Chodzi po hrozensky (v rouše, jaké nosí na Hrozenkově), etnonymá*, napr *Taliján, pl -jáne, Talian — Uher, Uhor, Madar Uhrinka, Madarka, velké množství rozličných toponým*, napr *Bošáca, obec čítající s lazy 3 600 ob Bošáčan, pl Bošáčane, Bošačanka, Bošáčance — Čaňovec, mlýn v Bošáci. Na Čaňovci dobre ňemelú — Dráhovce, dědina Z Dráhovec je ten, kto vysoko (draho) ňejakú vec cení — Frašták, Hlohovec Frašták išel, Frašták prišel Hastrdám, Amsterdám Bersa, žid'e, do Hastrdámu! Išel dzesi do Hastrdámu (neví se kam) — Talijánska, Itálie Ležál som f Talijánskej (byl tam jako vojak) Talijánska už ňepatrí k nám , urbanonymá*, napr *Hrubá Strana, ulice v Bošáci — Kočice, meno ulice v blízkom Štvrtku, chotárne názvy*, napr *Brezinka, chrast v chotári bošackém Pásel som (v) Brezince — Búlovky, lučiny pod Rolincovou, v chotári bošackem — Jarolinka, hora v chotári podhradském — Haršovka, dubový lesík v poli podhradskem — Vlčé oko, kopanice v bošackém chotári, hydronymá*, napr *Bošáčka, potek, jenž ustí při Bohuslavicích do Váhu — Chobot, jarek v bošackém chotári, oronymá*, napr *Háj Starý, vrch duby porostený v bošackém chotári, svah Hradisk podhradských také duby porosteny — Lopeník, 2 800 vysoký vrch na hranici Moravy Lopeník zvrá, bude přšát (stele se po nem oára, mlha) a pravdepodobne by sme pri podrobnejšom členení mohli vymenovať i ďalšie typy proprií Početnú skupinu tvoria **zoonymá** Našli sme **mená psov** *Bosý, jm psa — Gaštan, jm psa — Grgo, jm psa — Malý, jm. psa — ňijako, jméno psa — Strojsi, jméno psa — Šajo, jm psa — Šnoby, jm psa, mená kráv*, napr *Bosaňa, bosula, jm krávy s bílými nohami — Černula, kráva n ovce černá Černuša, krava, přeněseno však i na ženskou počerné pleť — Hvezdula jm krávy — Lysina, jm krávy červené s bílou lyskou na čele — Rejkuša, jm rejkové krávy, mená volov a býkov Kešo, meno šura (Šúry pl , našinske, doma vychované voly) — Rejko, vůl rejkavy — Vól, vvól, vůl, vůl Jmena volů Belo, Brňo, Kešo, Lyso, Malo, Ordoš, Rejko, Rožko, Ružo, Ryšo, Sarvaš,**

Silaj, Sivo, Strako Všetky heslá, resp. heslová slová, sú písané veľkými písmenami, čiže veľké začiatkové písmeno slova tu primárne nie je používané funkčne a nesignalizuje proprium Výkladová časť hesla však zväčša — ako to dokumentuje i doložený materiál — obsahuje explicitné vyjadrenie, že ide o vlastné meno, hoci tento postup nie je dôsledne dodržaný

Na rozdiel od spomínaných rozličných zachytených zooným sa **mená koní** v takejto podobe v slovníku vlastne nevyskytujú, našli sme len jednu výnimku, pri hesle kobyly *Kobyła, kobola Kobyła má malá bok (tieto slová možno i zpiatky čítat) Kobylám říkají fuksa, lucka, šinla* Tu sú zoonymá (zachytené v rámci hesla) zapísané malými písmenami, pričom propriá Rizner zapisuje väčšinou veľkými písmenami Pri ostatných heslách, ktoré sa vzťahujú na kone, predpokladáme, že autor ich do slovníka zaradil ako apelatívnu lexiku *Belko, bílý pes, bílý kůň (Belko, chlapec bílé pleť) — Fako, kůň barvy žemlové — Hače pl bídné koně Čo by len na takých hačách uvězel! — Mitrhy pl zlé, hubené koně Čo ste dali za ty mitrhy? Já sa na takých mitrhách ňepovezém — Nosák, kůň k nosení potřebovaný — Devla, cikáňský kůň Kupil jakúsi starú devlu (kůň v smyslu posměšném) — Tátoš, pl -oše, kůň bujný i hubený Často spomína se v pověstech — Šimel, stříbrný peníz, obyč desiatník, bílý kůň* Pri heslách typu *nosák, devla* či *hača* nie je sporné, o aký typ lexiky ide — je to jednoznačne apelatívna lexika Pri lexemach typu *Belko/belko* alebo *Fako/fako*, ktoré fungovali nepochybne ako propriá aj ako apelatíva, je pomerne ťažké jednoznačne tvrdiť, že ide o apelatíva, aj keď výklady tomu nasvedčujú

V Slovenskom slovníku z literatúry aj nárečí K a M Káralovcov je propriálna lexika spracovaná v menšej miere, hoci i tu nachádzame rozličné typy vlastných mien, predovšetkým **antroponým**, napr *Benko, Beňo 1 Benjamun 2 Benedikt, Berco Adalbert, Stan(k)o Stanislav*, a aj **zooným** (mená krav zachytené v tomto slovníku zaradil do svojej štúdie Zo staršej slovenskej zoonymie M Majtán [1994]) Zoonymá sú u Káralovcov na rozdiel od Riznerovho slovníka uvádzané s malým písmenom Výklady nas však väčšinou upozorňujú, že ide o proprium, resp zoonymum, napr *dunčo jmeno psí Hesieli, ktoré chápeme ako viažuce sa na kone, nebolo ani v tomto slovníku mnoho bel(k)o blondyn, světlolásek, bělouš, bíly pes a j (o človeku a zvířeti), belena bíla kráva a j , beluš, belko, beloň, belo, bělouš bílý pes a j , belucha, beluša 1 bílá kráva, ovce a j 2 blondynka, brna, brno, brůna — brnastý, brnavý, brňavý, faka, fako plavy kůň, fakovistý plavý, jablčistý, jablkovitý grošák, pejkový, pejkavý hnědý, pej(k)o, pejek hnědouš, pejko, pejek hnědouš, tarantlík kůň jablečník, vajčiak nevykleštěný kůň, hřebec neb juný dobytek, valach 2 valach (kůň)* Aj tu v heslách týkajúcich sa koní — podobne ako u Riznera — výklady podporujú apelatívne chápanie aj pri tých lexemach, ktoré fungovali určite aj ako vlastné mená To, že

pri niektorých substantívach sú prihniezdované adjektívne tvary, resp. že substantívum je niekedy iba prihniezdované k adjektívu, ktoré je heslovým slovom, podľa nás nasvedčuje tomu, že táto lexika skutočne nebola chápaná ako propriálna, ale ako apelatívna.

M. Majtán (1994) upozorňuje na to, že pri interpretácii výsledkov dialektologického a onomastického výskumu by nemalo prichádzať k nedorozumeniam, pretože každá oblasť sa zaujíma o inú stránku lexiky. „Dialektológ sa pri terénnom výskume pýta: Ako sa nazýva krava bez rohov? Dostáva odpoveď: sivka, sivaňa, sivoša, šuta, šutaňa a pod. Onomastik sa pýta: Ako sa nazýva (menuje) táto krava? Dostáva odpoveď typu: Sivka, Sivaňa, Šutaňa a pod. Dialektológ dostáva odpoveďou typové apelatívne označenie kravy so sivou srstou, kravy bez rohov a pod., onomastik pomenovanie, meno konkrétnej kravy.“ (Majtán, 1994, s. 143) To ale znamená, že prechodný pás medzi propriom (zoonymom) a apelatívom je veľmi široký, jedna lexéma môže mať status propriálny i status apelatívny. Ktorý z nich je kedy primárny, je asi ťažké určiť. Na základe materiálu, ktorý sme vyexcerpovali z dialektologických slovníkov zo začiatku nášho storočia, si myslíme, že apelatívny status bol dominantný, hoci nevylučujeme, že táto lexika, resp. jej značná časť, na osi apelatívum — proprium voľne oscilovala a osciluje.

Pramene

KÁLAL, K. — KÁLAL, M.: Slovenský slovník z literatúry aj nárečí (slovensko-český diferenciálny). Banská Bystrica 1923. 1112 s.

RIZNER, Ľ. V.: Dialektický slovník bošácky. (Rukopis z roku 1913). 949 s.

Literatúra

DRAHOŠOVÁ, Š.: Archívne pramene o menách koní vo fondoch Štátneho oblastného archívu v Nitre. In: Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. Zborník referátov. Red. E. Krošláková. Bratislava — Nitra, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV — katedra slovenského jazyka Vysokiej školy pedagogickej v Nitre 1994, s. 194—197.

HAYEKOVÁ, M.: Dejiny slovenských slovníkov do roku 1924. Univerzita Komenského, Bratislava 1979. 256 s.

KRÁLIK, Ľ. (1993 a): Slovenské zoonymá Bodrík a Sáva. In: *Varia II*. Red. M. Nábělková — P. Odaloš. Bratislava — Banská Bystrica, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV, Pedagogická Fakulta Univerzity Mateja Bela 1993, s. 66—69.

KRÁLIK, Ľ. (1993 b): Hydronymia versus zoonymia. (O pôvode niektorých zoonym.) *Slovenská reč*, 58, 1993, s. 156—164.

MAJTÁN, M.: Zo staršej slovenskej zoonymie. (Mená kráv zo začiatku 18. storočia.) *Slovenská reč*, 59, 1994, s. 143—149.

NIŽNANSKÝ, J. R.: Príspevok k chovu koní na juhozápadnom Slovensku (Brestovany). *Slovenský národopis*, 14, 1969, s. 123—161.

NIŽNANSKÝ, J. R.: Zo záposlovenskej zoonymie (mená koní). In: *Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. Zborník referátov*. Red. E. Krošláková. Bratislava — Nitra, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV — katedra slovenského jazyka Vysokiej školy pedagogickej v Nitre 1994, s. 192—193.

PALKOVIČ, K.: Zoonymá v slovenských nárečiach. In: *I. slovenská onomastická konferencia (Bratislava 5.—6. decembra 1967)*. Zborník materiálov. Red. V. Blánár a M. Majtán. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1968, s. 81—87.

PALKOVIČ, K.: Slovenské nárečové mená domácich zvierat. In: *Agrikultúra. Zborník Polnohospodárskeho múzea v Nitre*, 8, 1969, s. 169—178.

RAJČANOVÁ, A.: Mená slovenských zubrov. In: *Jazyková a mimojazyková stránka vlastných mien. Zborník referátov*. Red. E. Krošláková. Bratislava — Nitra, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV — katedra slovenského jazyka Vysokiej školy pedagogickej v Nitre 1994, s. 189—191.

Vytlačil Ofprint, Magnetová 11, 830 00 Bratislava z tlačových podkladov
prípravených v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV
Náklad 100 ks – pre vnútornú potrebu